ПРАЦІ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ІНСТИТУТУ
PRACE UKRAIŃSKIEGO INSTYTUTU NAUKOWEGO
TRAVAUX DE L'INSTITUT SCIENTIFIQUE UKRAINIEN

ТОМ — XLVII — VOLUME
Серія історична, книга 6. — Seria historyczna, zeszyt 6. —
Série historique, livraison 6.

МАЗЕПА

ЗБІРНИК

ТОМ II

MAZEPA

TOM II

MAZEPA

TOME II

ВАРШАВА 1938 WARSZAWA

PRACE UKRAIŃSKIEGO INSTYTUTU NAUKOWEGO.

Tom I.	Seria statystyczna, zeszyt 1. Ludność ukraińska Z. S. S. R. Rozprawy T. Olesiewicza, O. Pytla, W. Sadowskiego i O. Czubenki. Cena zł. 4.
Tom II.	Seria statystyczna, zeszyt 2. Tymoteusz Olesiewicz. Tablice statystyczne ludności ukraińskiej Z. S. R. R. według spisu 17 grudnia 1926 roku. Cena zł. 10.
Tom III.	Seria ekonomiczna, zeszyt 1. E. Głowiński, K. Macijewicz, W. Sadowski. Zagadnienia współczesne życia gospodarczego Ukrainy. Cena zł. 4.
Tom IV.	Serja filologiczna, zeszyt 1. Dr. Konstantyn Czechowicz. Aleksander Potebnia. Ukraiński myśliciel-lingwista. Cena zł. 4.
Tom V.	Seria prawnicza, zeszyt 1. Prof. A. Łotocki. Ukraińskie źródła prawa kościelnego. Cena zł. 10.
Tom VI.	Seria pamiętników, zeszyt 1. A. Łotocki. Stronice przeszłości. Cena zł. 6.
Tom VII.	Seria ekonomiczna, zeszyt 2. W. Sadowski. Praca w Ukrainie Radzieckiej. Cena zł. 4.
Tom VIII.	Seria pamiętników, zeszyt 2. Wspomnienia. L. Wasilewski, M. Galin, S. Stempowski, A. Topczybaszy, Tabouis. Cena zł. 4.
Tom IX.	Seria podręczników, zeszyt 1. Prof. D. Doroszenko. Dzieje Ukrainy w zarysie. T. I (do połowy wieku XVII). Cena zł. 8.
Tom X.	Seria filologiczna, zeszyt 2. Dr. Mikołaj Puszkar. Najmłodsza palatalizacja spółgłosek w języku ukraińskim. Cena zł. 3.
Tom XI.	Seria ekonomiczna, zeszyt 3. I. Iwasiuk. Spółdzielczość kredytowa w Ukrainie. Cena zł. 4.
Tom XII.	Seria pamiętników, zeszyt 3. A. Łotocki. Stronice przeszłości. Część II. Cena zł. 10.
Tom XIII.	Seria historyczna, zeszyt 1. A. Docenko. Wyprawa zimowa r. 1920. Cena zł. 10.
Tom XIV.	Seria filologiczna, zeszyt 3. Iwan Ziłyński. Mapa dialektów ukraińskich z objaśnieniami. Cena zł. 2.
Tom XV.	Seria historyczna, zeszyt 2. Wojna ukraińsko-moskiewska 1920 r. Część I. Operacyjne dokumenty Sztabu Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej. Pod redakcją generała W. Salskiego zestawił generał P. Szandruk. Cena zł. 10.
Tom XVI.	Seria prawnicza, zeszyt 2. Prof. A. Łotocki. Autokefalia. Tom I. Cena zł. 6.
Tom XVII.	Seria historyczna, zeszyt 3. Diariusz hetmana Orlika. Przygotował do druku Jan z Tokar Tokarzewski Karaszewicz. Cena zł. 6.
Tom XVIII.	Seria podręczników, zeszyt 2. Prof. D. Doroszenko. Dzieje Ukrainy w zarysie. T. II. Cena zł. 12.
Tom XIX.	Seria prawnicza, zeszyt 3. Prof. A. Jakowliw. Traktaty ukraińsko-moskiewskie w XVII—XVIII st. Cena zł. 6.
Tom XX.	Seria ekonomiczna, zeszyt 4. Prof. inż. I. Szowheniw. Gospodarstwo wodne w dorzeczu Dniepru na Ukrainie. Cena zł. 2.
Tom XXI.	Seria pamiętników, zeszyt 4. A. Łotocki. Stronice przeszłości. Część III. Cena zł. 10.
Tom XXII.	Seria pedagogiczna, zeszyt 1. S. Siropołko. Oświata publiczna na Ukrainie Sowieckiej. Cena zł. 6.
Tom XXIII.	Seria ekonomiczna, zeszyt 5. Prof. B. Iwanys. Gospodarstwo energetyczne Ukrainy i Północnego Kaukazu. Cena zł. 4.
Tom XXIV.	Seria filozoficzna, zeszyt 1. Prof. D. Czyżewski. Filozofia H. S. Skoworody. Cena zł. 6.
Tom XXV.	Seria historii literatury, zeszyt 1. Prof. S. Smal-Stocki. T. Szewczenko. Interpretacje. Cena zł. 7.
Tom XXVI.	Seria ekonomiczna, zeszyt 6. W. Sadowski. Robocizna w gospodarstwie rolnym Ukrainy. Cena zł. 5.
Tom XXVII.	Seria ekonomiczna, zeszyt 7. B. Iwanicki. Lasy i gospodarka leśna na Ukrainie. T. II. Cena zł. 4.
Tom XXVIII.	Seria prac Komisji dla badań zagadnień polsko-ukraińskich, zeszyt 1. Leon Wasilewski. Kwestia ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe (w języku polskim). (Wyczerpany).
Tom XXIX.	Seria filologiczna, zeszyt 4. Dr. B. Lew. Ukraińskie tłumaczenie kroniki Marcina Bielskiego. Cena zł. 2.
Tom XXX.	Seria prawnicza, zeszyt 4. Prof. A. Łotocki. Autokefalia. Tom II. Cena zł. 15.
Tom XXXI.	Seria filologiczna, zeszyt 5. Dr. J. Rudnicki. Sufiksy: -y..e, -yśko, -śko w języku ukraińskim Cena zł. 2.
Tom XXXII.	Seria ekonomiczna, zeszyt 8. Zagadnienia współczesne życia gospodarczego Ukrainy. Tom II. Cena zł. 5.
Tom XXXIII.	Seria prac Komisji dla badań zagadnień polsko-ukraińskich, zeszyt 2. S. M. Kuczyński. Ziemie Czernihowsko-Siewierskie pod rządami Litwy (w języku polskim). Cena zł. 10.
Tom XXXIV.	Seria filologiczna, zeszyt 6. R. Smal-Stocki. Język ukraiński w Ukrainie Sowieckiej. Cena zł. 5.
Tom XXXV.	Seria prac Komisji dla badań zagadnień polsko-ukraińskich, zeszyt 3. Marceli Handelsman. Ukraińska polityka ks. Adama Czartoryskiego przed wojną Krymską (w języku polskim). Cena zł. 5.
Tom XXXVI.	Seria przekładów Pisma Świętego i tekstów liturgicznych, zeszyt 1. Liturgia św. Jana Złotoustego (wyczerpany).
Tom XXXVII.	Seria prac Komisji dla badań ruchu ukraińskiego, zeszyt 1. Archiwum Michała Drahomanowa. Tom I. Korespodencja Kijowskiej Starej Hromady z M. Drahomanowem (1870-1895). Cena zł. 15.
Tom XXXVIII.	Seria przekładów Pisma Świętego i tekstów liturgicznych, zeszyt 2. Psałterz. Cena zł. 3.
Tom XXXIX.	Seria prawnicza, zeszyt 5. W. Sadowski. Polityka narodowościowa Sowietów na Ukrainie. Cena zł. 5.
Tom XL.	Seria pamiętników, zeszyt 5. A. Łotocki. W Konstantynopolu (w druku).
Tom XLI.	Seria ekonomiczna, zeszyt 9. E. Głowiński. Finanse Ukrainy Radzieckiej (w druku).
Tom XLII.	Seria historyczna, zeszyt 4. B. Krupnicki. Hetman Filip Orlik (1672—1742). Zarys działalności politycznej. Cena zł. 7.
Tom XLIII.	Seria ekonomiczna, zeszyt 10. W. Iwanys. Przemysł Ukrainy i Północnego Kaukazu. Cena zł 5.
Tom XLIV.	Seria filologiczna, zeszyt 7. M. Przepiórska. Gwara nadsańska. Cena zł. 3.
Tom XLV.	Seria ekonomiczna, zeszyt 11. B. Iwanicki. Lasy i gospodarka leśna na Ukrainie. Tom I. Cena zł. 7.
Tom XLVI.	Seria historyczna, zeszyt 5. Mazepa. Księga zbiorowa. Tom I. Cena zł. 5.
Tom XLVII.	Seria historyczna, zeszyt 6. Mazepa. Księga zbiorowa. Tom II (w druku).
Tom XLVIII.	Seria historyczna, zeszyt 7. Z przeszłości. Księga zbiorowa. Tom I. Cena zł. 5.
Tom XLIX.	Seria historyczna, zeszyt 8. Ukraiński ruch akademicki (w druku).
Tom L.	Seria historyczna, zeszyt 9. Diariusz hetmana Orlika. Tom II. Przygotował do druku Jan z Tokar Tokarzewski Karaszewicz (w druku).
Tom LI.	Seria prac Komisji dla badań zagadnień polsko-ukraińskich, zeszyt 4. Antologja poezji i prozy ukraińskiej w przekładach polskich. Pod redakcją B. Łepkiego (w druku.
Tom LII.	Seria przekładów Pisma Świętego i ksiąg liturgicznych, zeszyt 3. Liturgia św. Bazylego Wielkiego. Cena zł. 2.
Tom LIII.	Seria pzrekładów Pisma Świętego i ksiąg liturgicznych, zeszyt 4. Liturgia „ton prohegiasmenon" św. Jana Dialoga. Cena zł. 2.
Tom LIV.	Seria prac Komisji dla badań zagadnień polsko-ukraińskich, zeszyt 5. Bulletins de la Commission pour l'étude des problèmes polono-ukrainiens. Prix zł. 2.

Warszawa, Służewska 7, m. 4.

САНКТУАРІУМ ІВАНА МАЗЕПИ.

ПРАЦІ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ІНСТИТУТУ
PRACE UKRAIŃSKIEGO INSTYTUTU NAUKOWEGO
TRAVAUX DE L'INSTITUT SCIENTIFIQUE UKRAINIEN

ТОМ — XLVI — VOLUME
Серія історична, книга 5. — Seria historyczna, zeszyt 5. —
Série historique, livraison 5.

МАЗЕПА

ЗБІРНИК

ТОМ II

ВАРШАВА 1938 WARSZAWA

Редагує: Секретар,
Проф. Роман Смаль-Стоцький

З друкарні Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові, Чарнецького 26.

ERRATA

Стор.	Рядок	Надруковано	Має бути
55	10 згори	початковими	печатковими
56	10 знизу таблиця	1512, 1514	1572, 1574
56	5 знизу таблиця	† 1613	† 1663
59	3 знизу	liwska	litewska
60	8 „	уставлені	усталені
63	5 „	„Nomendator“	„Nomenclator“
99	4 „	nuntin	nuntiâ
99	3 „	is	in
99	2 „	Perillustri-	Perillustris
99	1 „	super	super-
100	5 згори	Insignata	Insignita

Б. Крупницький.

МАЗЕПА І ШВЕДИ В 1708. Р.

(На основі споминів і листування сучасників).

Наш видатний історик С. Томашівський вперше звернув увагу української науки на зразкове видання шведських споминів, дневників і листів з часів Великої Північної війни, що виходило з 1901 р. під редакцією Ав. Квеннерстедта в Лунді. Головно на підставі перших чотирьох томів цього видання (1901—1908) дав він в 1909 р. в своїх „Записках Каролинців"[1]) досить яскраву картину шведсько-українських відносин 1708—1709. рр. Пізніще він не повертав більше до своєї теми, а між тим шведи продовжували й далі видання отих „Dagböcker", що їх вийшло вже 12 томів[2]). Між ними знаходяться важні й для нас матеріяли, от як листи секретаря похідної канцелярії Карла XII. Йозефа Цедергельма до свого брата Гермунда (1707—1722)[3]) та реляції полковника, графа Н. Їлленштієрни про польську і російську війну (1702—1709)[4]).

Ми хочемо звернути тут увагу на деякі моменти з життя і діяльности Мазепи в 1708. р., які можуть бути почасти доповнені, почасти наново освітлені, коли скористатися з цих шведських джерел, якими у нас покищо ніхто належно не цікавився.

1. Треба признати, що гетьман Мазепа чимало прислужився шведам своїми звязками і своїм реальним знанням східніх обставин. Він значно оживив, почасти й уможливив шведсько-татарські зносини, також допоміг навязанню тісніщих стосунків з Туреччиною, після того як шведи появилися на Україні, й особливо коли запорожці приєдналися до шведсько-гетьманського союзу (теж заслуга гетьмана), бо за їх допомогою жвавіще пішла кореспонденція з татарами та навіть стала можливою поява татарських посольств на Україні[5]). Адже ж не вина українського гетьмана, що з тої його діяльности нічого не вийшло!

---

[1]) Зап. Наук. Тов. ім. Шевч., Львів 1909, т. 92, ст. 66—92.

[2]) Karolinska Krigares Dagböcker, Lund 1901—1918, I-XII.

[3]) Sekreteraren vid Carl XII: s Fältkansli Iosias Cederhielms bref till sin broder Germund, K. K. D., Lund 1912, VI.

[4]) Öfversten Grefve Nils Gyllenstiernas berättelse om polska och ryska krigen 1702. 1 Juli — 1709 D. 16 Juni, K. K. D., Lund 1913, VIII.

[5]) Запорожці не тільки посилили своїм військом ослаблену шведську армію та допомогли навязанню жвавіщих зносин із татарами, але й взагалі виручили шведів із цілковитої ізоляції, відкривши їм широку дорогу на південь (Крим, Валахію). Не можна винувати запорожців в тім, що пізніще всі ці можливости здебільшого не були використані. Які то були можливости, довідуємося з листів (на жаль, рідких і скупих) державного шведського секретаря Гермеліна, уча-

Але початки цих зносин треба віднести на час, коли ще шведський король, вийшовши з Саксонії, перебував у Польщі та пізніше в Литві. Загально відомо, що як раз тоді появився у польського короля Станислава і у Карла XII. неофіційний турецький посол; також відомо, що Станислав Лещинський робив немалі зусилля, щоб притягнути на свій бік татар за турецькою згодою, як ми про це знаємо в першу чергу з його зносин з Мазепою.

Коли ж ми тут звертаємо увагу на листи Цедергельма, то це тому, що з них ясно і недвозначно виходить, що за спиною дипльоматів-поляків стояли самі шведи і що вони дуже добре розуміли потребу і значіння татар для будучого походу проти Москви. Шведський секретар пише з Радошкович 20. травня шв. ст. 1708 р.: „Сілістрійський секретар писав до Мазепи і жалівся, що вони не додержують спокійно останньої заключеної між турками і царем угоди (förbundet), бо у живучих на кордонах татар було кілька разів пограбовано їх маєток. Він вимагав повної сатисфакції, інакше не можна стримати татар від пошукувань за своїм майном і відповіді на це наїздами (med fäjd)... ...За згодою турків (Med Turkens wetskap) маємо ми вже на протязі кількох місяців одного доброго поляка у татар, який їм вказує, що треба робити". (ст. 71).

Або з тих же Радошковичів 27. березня шв. ст. 1708 р.: „Від нашого чоловіка, що знаходиться у татар, маємо добрі відомости. Турецький двір є на добрій дорозі і в добрім гуморі: згоджується на пропозиції, які зроблені були азі, що перебував у нас... Татари готові помститися за збиток, що був свого часу зроблений їм з російського боку, і то за згодою турецького цісаря, хоч він сам, здається, не бажає поривати зносин". (ст. 72—73).

2. Листи Цедергельма дають нам також багато для освітлення місії Бистрицького. Вона відбулася два рази: в перший раз Мазепа не дав йому якихсь листів до шведського короля і канцлера, що

стника походу, в Швецію (Bref från Olot Hermelin till Samuel Barck 1702—1709 вид. C. v. Rosen, Stockholm 1913, в яких знаходимо ще й деякі риси до характеристики запорожців і гетьманського оточення. Гермелін пише (даємо витяги) в листі, датованім „Батурин, 11. листопада 1708 р." (шведського стилю тут і далі, себ то на один день пізніше ніж ст. ст.): „Теперішня пошта йде через Білу Церкву з відділом Мазепи, але пізніше будемо ми мати близчу дорогу через Литву" (ст. 162).

З Ромна, 4. грудня 1708 р.: „Непокоїть нас, що ми так довго примушені не отримувати і не посилати якоїсь пошти. Післана (нами) три тижні тому назад пошта дійшла тільки до Білої Церкви. Але через те, що зрадник-комендант передав кріпость росіянам, мусіла вона вертати знову назад" (ст. 163).

З Будищ, 31. березня 1709 р.: „Після того як запорожці піддалися Й. В. сподіваємося безпечнішої поштової дороги. Ця пошта відсилається через Валахію до Польщі, з якою мають йти деякі старі поштарі, що вже раніше ходили (тою) дорогою . . . . Що можуть зробити наші нові союзники (запорожці), покаже час (står til tiden). Вони похваляються богато; але що вони нелюдськи пють, тому вони дали найліпші докази. Тут нікого не вражає, що і жінки з найзнатніщих фамілій, які з двором Мазепи слідують за своїми чоловіками, мають повну волю напиватися майже щодня. Одначе з усім тим є вони на свій кшталт добрі жінки і, оскільки чути, чесніщі, ніж, можливо, в богатьох інших місцях . . . . . . Завдяки переходу запорожців (до нас) маємо ми тепер добрий довіз вина, присмак (krydderie) та інших річей, які надходять з Туреччини. Здається, в армії не бракує ще грошей, хоча тут в країні нічого не отримано. Ми стоїмо як раз на дорозі, якою звичайно йдуть татари на Москву. Вони мають скоро появитися в наших рядах (komma med oss i följe) (ст. 164-165).

стоїть в згоді з оповіданням Орлика про інструкцію Бистрицького; вдруге були надіслані листи як до Карла XII., так і до Піпера. (Цедергельм, ст. 156, 158).

Дуже важне те, що говорить шведський секретар про завдання місії Бистрицького. В перший раз просив Мазепа шведської протекції, а заразом висловлював бажання, щоб шведський король йшов в напрямі Новгорода Сіверського. (ст. 156). Очевидно, прихід шведів в саму Україну був Мазепі небажаний. В другий раз гетьман, дякуючи за протекцію, вимагав скорого зєднання шведів з ним (ст. 158), і це вказує на те, що Мазепі певно стала ясною небезпека з боку кавалерії Меншикова. Шведський король, на думку Цедергельма, задумував йти безпосередньо до Макошина, себ то найкоротшою дорогою до Батурина, згодився одначе на Новгород-сіверський напрямок, коли того побажав Мазепа (ст. 157).

Це свідоцтво Цедергельма дуже важне і не одиноке, бо підтверджується оповідання Їлленкрука, ґенералквартирмайстра шведської армії. Коли король почув про опанування москалями Стародуба, то наказав своєму ґенералквартирмайстрові виробити плян маршу окремих полків до Батурина (отже тут Їлленкруку можна повірити). Шведська армія — оповідає далі Їлленкрук — уже залишила за собою Стародуб, як появилися у Карла XII. посланці Мазепи — козацький старшина (Бистрицький) і один ливонець. Цей козацький старшина передав прохання, щоб Й. В. змінив свій марш і вирушив в напрямі Новгорода-Сіверського, щоб там зайняти позицію. Король обіцяв та наказав Їлленкруку заопікуватися гостем. Коли вони обидва сиділи за обідом, прибув слуга старшини з Новгорода Сіверського і повідомив його, що фельдмаршал Шереметєв повним ходом машерує на Новгород-Сіверський. Тоді попросив цей козацький старшина Їлленкрука докласти королеві, що потрібно як найшвидше післати туди шведський відділ, щоб зайняти там позицію. Їлленкрук зараз же доложив, король обіцяв і все ж таки загаявся з своїм рішенням до вечера, коли дав таки наказ ґенералу Крейцу вирушити до Новгорода-Сіверського, а на другий день і сам рушив в тім же напрямі[6]).

З другого боку, Орлик оповідає, що Мазепа дав Бистрицькому інструкцію (але від себе не доручив нічого на письмі для Карла XII. і Піпера), в якій наказував своєму посланцеві просити у шведського короля протекції над Військом Запорозьким і всім народом малоросійським, а також про те, щоб Карл XII. вислав наперед помічний відділ для оборони України, якому обіцяв улаштувати переправу на Десні у Макошинської пристані[7]).

Порівнявши ці шведські свідоцтва з оповіданням Орлика, мусимо прийти до висновку, що вони не дуже розбіжні: по суті, чого бракує в одному, то знаходимо в других. Цілком можливо, що Мазепа давав в своїй інструкції розпорядження і того й другого роду: для себе просив шведського допомогового корпусу, на головне військо Карла XII. покладав завдання зайняти район Новгорода-Сіверського. Але швидче мусимо думати, що Орлик щось

[6]) Axel Gyllenkrooks relationer från Karl XII s krig, Stockholm 1913, s 67–68.

[7]) Костомаровъ, Мазепа и мазепинцы, С. Петербургъ 1905, т. XVI, ст. 623.

наплутав в своїх споминах: діло в тім, що Бистрицький був двічі у шведського короля, як про це свідчить в своїй кореспонденції Цедергельм (ст. 158), і саме другого разу просив він Карла XII вирушити просто на Україну назустріч Мазепі[8]).

Все це — питання великої ваги, коли подумаємо їх в звязку з московською операцією на Батурин. З того, що говорить Цедергельм з приводу місії Бистрицького, знову переконуємося, що переговори між Мазепою і шведами безперечно велися і до приходу шведів на Україну. Посередником був король Станислав і вів справу особливо через княгиню Дольську (ст. 156). Але ясно з другого боку, що марш шведів на Україну стався без попереднього порозуміння з Мазепою і що гетьман був цілком непідготований до такого звороту справи. Тут же знаходимо й підтвердження того, що між Мазепою і Станиславом Лещинським мав бути заключений договір (чи дійсно був заключений, — залишається неясним), котрий в той чи інший спосіб звязував Україну з Польщею. Шведи, очевидно, сприяли такому союзові (ст. 157).

Це треба підкреслити супроти деяких новітних авторів, які заперечують такого роду орієнтацію Мазепи.

А тепер даємо слово самому авторові листів. Він пише з Атюші, в одній милі від Батурина, 10. листопада шв. ст. 1708 р.:

„19. (жовтня)[9]) пройшов Його Величність дві милі до Понуровки... В тому ж місці й того ж дня прибули два післанці полководця Івана Мазепи. Вони видали себе за втікачів-полонених, один на прізвище Pisdrinski (Бистрицький), який був поляком та умовився з другим, а той другий був в дійсності з нашої країни (igienkiendes), паламарь з Ліфляндії, але так вмів себе поставити у Мазепи, що той довірив йому разом з іншим післанцем їхати до К. В. і просити його протекції, разом з наказом запропонувати шведському королеві взяти дорогу на Новгород-Сіверський, в який спосіб ставало можливим заволодіти лінією Десни, зєднати обидва війська та доставити досить провіянту для (шведської) армії.

На щастя ще вчора (dagen föruth) спіткали обидва післанці ґенерал-майора Крейца і полковника Гамільтона як раз в той момент, коли вони, перейшовши один тяжкий пас (pass), ударили на Іфлянда, витіснили в кількості 600 чол. його з 4 полками з доброї позиції, так що він мусів тікати, полишивши більше як 300 люду разом з купою баґажу. Ця акція дуже вподобалася козацьким післанцям, які й самі були гарні і сміливі (молодці).

Й. В. милостиво погодився на пропозицію Мазепи, через що зєднав собі чимало видатніщих ґенералів й інших достойників (козацьких). Над тим непотрібно було багато часу задумуватися, бо вже протягом кількох років велися таємні переговори, і вони були

---

[8]) Що Бистрицький був два рази посиланий Мазепою до шведського короля, це підтверджує він сам (Бистрицький) безпосередно перед „Калабаликом" (Бендерський період). В цьому листі Бистрицький каже таке: „Не через що інше втратив я мою милу жінку, дітей і майно, як лиш за-для в Бозі почиваючого гетьмана Мазепи, бо я не зрадив його, бувши двічи посиланий з листами до Вашої Королівської Величности...". Див. Альфред Єнзен, Родина Войнаровських в Швеції, „Записки Наукового Товариства імени Шевченка", Львів 1909, т. 92, сторінка 192.

[9]) Все шведського стилю.

немалою причиною того, що Й. В. повернувся в цей бік. Цими справами займався король Станислав особливо через княгиню Дольську, матір князя Вишневецького, яка підтримувала і направляла кореспонденцію з Мазепою.

Російське ярмо почало давити країну (Landet har märckt och börjat tröttas wid Ryska ooket), і його нести було для козаків чим далі, тим все тяжче. Через те повстало (у них) стремління зєднатися з поляками в надії на більшу свободу. Можна було мати значну вигоду від цього народу, який завжди був переднім муром Польщі доти, поки його через суворе з ним поводження не спонукали до спротиву і відпаду. Але от виставлено було пропозицію виробити такі умови, щоб обидва (народи) могли знайти в них свою вигоду, і певне така зміна може нам на цей час добре допомогти, бо їх гетьман або полководець завжди в стані виставити 40.000 армію, а на випадок потреби й 100.000, яку можна вжити проти росіян і тим самим зберегти (від утрати) наш народ. Окрім того думалося, що донські козаки, а найскорше татари підуть в більшості за прикладом козаків.

Тому то того ж вечора були вислані післанці з відповіддю, що К. В. згоджується взяти полководця і запорожське військо під свою руку і протекцію. І хоч К. В. наміром було йти на Україну до Макошина, де зливаються ріки Десна і Сейм, то Й. В. на прохання Мазепи змінив свій замисел і наказав Крейцу з його колоною повернути в напрямі Новгорода. Але вислід (справи) показав, що К. В. замір був користніщий і що резиденція Мазепи скоріще могла бути (в такий спосіб) захищена. Під час маршу Крейца напали на його арієрґард декілька російських ескадронів. Вони були зараз же з втратами відкинені назад. Коли аванґард дійшов до (села) Czeptaki в одній милі від Новгорода, то зустрінув тут при одному пасі ґрупку росіян, яких було прогнано, а декількох взято в полон. Тут же дізналися, що ворог попередив наших і вже кинув один відділ у місто. Його атакувати не були (шведи) ані в стані, ані не мали для того відповідного наказу. Й. В., який повернув з своєю армією в той же бік, не міг того без перешкод змінити. Супротив того прийняв він рішення спочатку перейти в цій місцевости через Десну, а після того спішити як мога швидче до ріки Сейма, де є положений Батурин. Й. В. зробив 22. (жовтня) 4 милі аж до Maziowa-hutta а 24. жовтня 3 милі до Ларінки. 25-го марш був продовжений: пройшли 2 милі праворуч від Новгорода аж до Горок біля Десни. Між тим ворог мав час відтягнутися навкруги Новгорода за річку, так що він стояв перед нами на другому березі. Тут знаходилося мало придатних для переходу (війська) місць з огляду на болота, що лежали по обох боках (річки). Через те мали ми причини побоюватися, що в той час, коли ми зробимо всі необхідні заходи для нашої переправи, Мазепа може бути відрізаний: бо (у нас) було відомо, що Меншиков перейшов через Десну на наш бік праворуч від Чернигова і що на лівому березі з боку Шереметєва мали бути певно також надіслані війська вниз до ріки Сейму йому назустріч і допомогу.

Мазепа, помітивши сам небезпеку, післав знову тих же осіб з листом і відповіддю до К. В. і до графа Піпера, де він виказував

свою радість з приводу обіцяної протекції, а разом з тим (висловлювався) і про своє бажання та про необхідність скорого зєднання (зі шведами), аби врятуватися від небезпеки, яка (над ним) нависла. Він отримав відповідь, що К. В. буде поспішати як мога швидко, але в таких обставинах, (бачучи) наближення ворога з двох боків, рішився на найліпше, що міг зробити (det bästa rådet) і перейшов сам Десну при Оболоні. Він прибув 29. жовтня до К. В. всього з 4.000 людей, яких він в поспіху міг взяти з собою. В Батурині лишив він гарнізон в 3.000 або трохи більше під командою полковника Кеніґсека, обіцяючи, що до 31-го (till lögerdagen, som war d. 31) приведе з собою шведську допомогу. Це було цілком неможливо. В цей момент (strax) не було у нас напоготові ні артилерії, ні всього іншого, потрібного для переходу через тяжкий пас в присутності ворога. Для того треба було часу і обережности". (ст. 156—159).

3. На підставі іншого шведського джерела, — реляції полковника графа Н. Їлленштієрни, можемо повніще зясувати собі питання про першу зустріч Мазепи з шведами. В цім відношенню оповідання Їлленштієрни є безперечно важне, бо український гетьман як раз і натрапив на драгунські полки Їлленштієрни та Гієльма. Отже автор оповідає, так би мовити, з першої руки.

Але все ж таки треба до його оповідання поставитися з певною обережністю. Він подає іноді такі факти, з якими ніяк не можна погодитися: так, наприклад, він твердить, ніби, коли Мазепа (на очах шведської кавалерії) звернувся до козацького війська з закликом перейти на бік шведів, то це було „для всіх" в його армії (а в його армії були ріжні люди: і козаки, і комлики, і татари!?) великою несподіванкою. Проти цього свідчить відомий нам факт, що вища старшина безперечно була поінформована про заміри гетьмана. Також з цієї реляції видно, що Їлленштієрна не дуже прихильно ставився до нових союзників (пізніще особливо до запорожців), отже мусіло у нього бути певне упередження до козаків, коли він в своїх споминах брався за опис війни і своєї участи в ній.

Але зате з його оповідання ще раз і з найбільшою ясністю виступає, що звичайне козацтво цілком не було підготоване до кроку Мазепи і що серед нього знаходилися елементи, які зараз же після переходу Мазепи не тільки не знали, на чий бік стати, але навіть були незадоволені з акції Мазепи. Ще більша непоінформованість і непідготовленість помічається з шведського боку. Шведи, які вперше зустрінулися з військом Мазепи, просто не знали, хто був перед ним, приятель, чи ворог, і як поставитися до них. Також і стратеґічна ситуація під час зустрічі з драгунськими полками зовсім не була проста; роля, яку тут грали козаки, коли б повірити авторові, була не дуже то блискуча, але неясність оповідання в цім місці примушує ставитись до нього з повним скептицизмом. Ось це оповідання:

„Тут[10]) мусіла армія стояти деякий час на відпочинку, одначе після 14-дневної стоянки вирушила далі. Наш марш був продовжений в напрямі до Десни, і тут отримав полковник Гієльм і я

---

[10]) По дорозі від Костеничів до Десни.

наказ з цього боку прикривати марш армії нашими полками. Під час цього маршу надійшов козацький полководець Мазепа й прийняв шведську сторону. Через те, що полковник Гієльм і я стояли на найбільш висунених постах, потрапив він увечері просто до нас[11]). Тут післав він до нас (своїх послів) і дав знати, що він приходить яко приятель і хоче далі йти до нашого милостивого короля. Перед тим не знали ми нічогісінько (про нього), також не чули нічого про те, що він хоче переходити до нас. Тому були ми в сумніві, як ми повинні до нього поставитися, як далеко можемо ми входити з ним в стосунки, чи не криється за тим якась несподівана зрада. За для того обидва полки приготовилися і виступили (зі свого становища). Також післали ми до нього одного офіцера, що його раніше бачив, і сто коней з завданням принести нам певні відомости про нього, про його заміри, а також про те, скільки народу за ним ішло. Після того як цей офіцер пізнав полководця, був він дуже ввічливо прийнятий і зараз же висланий назад з повідомленням, що полководець приходить яко приятель, що він єдине бажає перебути у нас з своїми найвизначнішими старшинами ніч, але що його люди, яких було понад 5.000, мають залишатися на полі. Він хоче піддатися під нашу охорону і також вимагає ескорти до короля. Одначе тому, що ми стояли декілька миль від інших полків, рішили ми для більшої безпечности полководця виступити на другий день ранком з обидвома полками і йти доти, поки він не був би при армії і в повній безпечности (till dess han wore uthi sielfwa armeen och fullkomblig säkerheet). До цього спонукували нас і надбігаючі відомости про те, що ворог зо всією своєю кавалерією сильно його переслідує, що ми на слідуючий день і самі помітили, бо наш арієрґард був атакований... Ми були не в малім клопоті, бо не знали, наскільки можемо довіряти людям Мазепи. І коли в арієрґарді почувся ґвалт, то вони в ніякий спосіб не показали бажання йти проти ворога, навпаки продовжували твердо свій марш, в той час як наші два полки робили фронт проти ворога. Але наш обоз продовжував весь час свій марш далі, і коли він від нас віддалився, то люди полководця під час руху побили до смерти трьох хорих і одного слугу (en dräng) а також сплюндрували одну пару повозок, так що ми не інакше думали, як, що маємо ворогів і спереду і позаду. Тому ми, після того як ворог був відбитий нашим арієрґардом, спішили як можна швидче дістатися до нашого власного обозу, який ми знайшли в двох милях відтіля. Ми просунулися ще трохи далі, так що зупинилися в двох милях від головної квартири в одному великому селі, де ми чекали на дальші накази.

Я мушу тут ще оповісти, як цей полководець передав в наші руки всіх своїх людей, що були при ньому, (і то так), що вони нічого про це не знали. Причиною було те, що більша частина їх — як знатних так і простих — була московської орієнтації (god muЗ covitska). й отже він (Мазепа) не смів відкрити їм свого замислу, аж поки він не був безпечний за свою особу і поки він не завів їх так далеко, що вони мусіли робити те, чого він хотів. А це сталося

[11]) Це було в Орлівці 25. жовтня шв. ст., або 24. жовтня ст. ст. 1708 р.

[12]) Порівн. Костомаровъ, там же, т. XVI, ст. 636.

в такий спосіб: він представив справу так, неначе він отримав відомости про один шведський відділ, проти якого він хоче сам виступити, атакувати його і постаратися його знищити (bortaga) Найзнатніші особи зараз же висловилися за те, щоб слідувати за ним, що для нього було як раз і бажано. Між тим зробив він всі приготовання, аби найліпші речі і гроші відправити іншою дорогою. Як раз тоді, коли він знаходився пару миль від нас і післав до нас гонця, про що я вже оповідав, наказав він своїм людям вшикуватися, а також приготовитися до (зустрічі) ворога і продовжив свій марш просто до нашого села, де він зіткнувся з розвідчим відділом, і після того як отримав від (нашого) офіцера всі відомости, а також виставив вимогу, щоб йому дали ескорту, закликав він усіх найзнатніщих осіб до себе і сказав їм, що він рішився йти до шведського короля, аби за його допомогою знову здобути втрачену свободу (України), — і коли вони тої ж самої думки й стремлять до свободи, то повинні слідувати за ним, а також мусять повідомити про це звичайних козаків (dett gemena folket) та представити їм, що це робиться для їхнього добра та свободи і що вони повинні триматися всі разом, — інакше, хто відділиться від загалу (ifrån stora hopen) та буде знайдений волохами або шведами, той буде зараз же зарубаний. Ці відомости були для всіх великою несподіванкою, а були там ріжні люди: козаки, колмики й татари, але за для безпечности мусіли вони всі триматися разом, і тільки пізніше значна частина як знатних осіб, так і звичайних (козаків) пішла геть відсіля" (ст. 64—67).

4. Чимало шведських свідків малюють образ Мазепи як державного мужа і людини на підставі свойого знайомства з українським гетьманом. На чолі стоять Адлерфельд, а за ним Нордберґ, які дають досить позитивну характеристику гетьмана. Характеристика Цедергельма, з якої ясно видно, як сильно заімпонував авторові український гетьман після першого знайомства з ним, належить до найважніщого, що ми на цьому полі знаємо. Вона дає не одну нову цікаву рису образу Мазепи як людини й особливо політика. Ось вона:

„(Атюша, в одній милі від Батурина, 10. листопада шв. ст. 1708 р.). Між тим... мав Мазепа нагоду познайомитися з Двором і зробити себе тут приємним. Він має приблизно 63 роки (om 6 åhr), хоріє на подагру, на погляд худий, середнього росту, обличчям подібний до блаженної памяти графа Дальберґа (lijk Salig Gr. Dahlberg); він розмовляє вільно і розумно, його міркування про те, що діється, правильні. Його підлеглі виказують йому богато поваги і послуху. З його оповідань або з його натури можна вивести, що він є людина хитра, але досить отверта в тім, що торкається (нашого) союзу (i denne dess förbindelse). Він зумів так влучно підійти до К. В., що був добре прийнятий (з королівського боку). Між іншим радив він, щоб К. В. не відкидав запропонованої (йому) субмісії воєводи белзького Сєнявського, вказуючи нераз, як міг той бути корисний, коли б його прийняти, і шкідливий, коли йому забрати всяку надію на королівську милость. Цілком похвалював він прямий і справедливий характер К. В., який не хоче всупереч варшавському трактату помилувати тих, хто своєю відсут-

ністю показав себе невартим (цієї милости), та не хоче порушувати свого слова ні в доброму ні в злому. Це була б прекрасна максима, коли б її без перешкод (utan efwentyr) можна було перевести в життя: але коли в такий спосіб треба чимсь ризикувати, то чи не ліпшою було б порадою схилитися перед обставинами (att foga sig i tijden): qui nescit dissimulare, regnare nescit: cedere tempori, prudentis semper est habitum.

Таке й інакше пропонував він „manerligen et quasi aliud agendo", так що з того можна було спостерегти і його щирість і його розум. В той же спосіб помічається у нього таке знання „in Physicis och de rebus publicis", якого годі сподіватися в тих сторонах. При тій нагоді отримали ми від нього відомости про ріжні речі: про неґоціяції царя з турецьким двором, а короля Августа в Данії і Польщі. Та особа, що була вислана російським двором до Мазепи, щоб умовляти його та підбадьорити до мужнього виступу проти нас, сама призналася, що найліпші царські війська, які були вжиті в акції проти графа Левенгаупта, разом взяті, так потерпіли, що вони й за два роки не підправляться". (ст. 159).

5. Справа упадку Батурина цікавить обох авторів: і Цедергельма і Їлленштієрну. Тільки перший більше займається самою операцією Меншикова і враженням, яке зробив упадок Батурина на українського гетьмана, а другий скорше звертає увагу на наслідки цієї події що до настроїв українського населення і козацтва. На думку Цедергельма, переправа шведів через Десну біля Мізина та розвинута при тім військова акція „зробила на полководця Мазепу прекрасне враження". Але він тоді ще не знав (про те дізнався він кілька день пізніше), що його Батурин приблизно в той же час був узятий ворогом і зруйнований ним. Далі оповідає автор про акцію Меншикова, про ультиматум його в неділю (1. листопада шв. ст.), про першу атаку міста в понеділок з 5.000 люду, про прибуття у вівторок Голіцина з 5.000 відділом, в наслідок чого місто було обложене зо всіх боків, так що залозі не вистарчало сил на оборону. Коло полудня ворог таки вдерся в кріпость, втративши більше як 3.000 людей. Цікава вказівка автора на те, що більш як 1.000 козакам, які стояли на валах, вдалося пробитися через ворога і що серед них знаходилися двоє шведських полонених, котрі були завезені сюди кілька років тому назад і тепер з'явилися знову у своїх, даючи ґрунтовний звіт про батуринські події. Також не забуває він зазначити, що Мазепа спочатку був тим дуже зажурений, як також з приводу наміру царя вибрати і посадити на Україні нового гетьмана, хоча населення (по словам Мазепи) не захоче підлягати комусь іншому, як тільки йому. Як те, так і друге — думає автор — є тим вигідніще для шведів, що „росіяни будуть все більш зненавиджені, а Мазепа з своїми (нам) тим вірніший" (ст. 162—163).

З другого боку, Їлленштієрна подає зовсім не неправдоподібний здогад, що і шведський король не виявив належної рухливости, аби виручити Батурин, бо Мазепа аж два дні простояв на окремих квартирах, поки він добився до короля. „На вищезазначених квартирах — каже він — простояв полководець з своїми людьми два дні, аж поки не дістався до короля, що було для нас

великим нещастям, бо ворог в такий спосіб виграв час, атакував столицю України — Батурин і взяв її штурмом...” (ст. 67). Мордування, яке тут було вчинено, навело такий терор на цілу країну, що не тільки більша частина України, а в тому числі й ті, що з прихильности до шведів рішилися були на повстання, залишилися по своїх хатах[12]), але й переважаюча кількість війська, що прийшло до шведів з Мазепою, перейшла до ворога, а це викликало у нас великі недостачі і перешкоди в усіх наших пізніщих акціях”. (ст. 67).

[12]) Порів. Костомаровъ, ibid. т. XVI, ст. 636

Б. Крупницький.

ШВЕДИ І НАСЕЛЕННЯ НА УКРАЇНІ В 1708—1709 РР.

(на підставі шведських джерел).

Операції Карла XII. в-осени 1708 р. безперечно були направлені на столицю московської держави. Але обставини склалися так, що він, виконуючи свій військовий плян, мусів все далі завертати на південний схід. Чим далі, тим все більше набірала для нього ваги Україна і як театр військових операцій, і як країна, якої гетьман був його таємним союзником. Також важним було для нього й те, що на Україні, матеріяльні багатства якої були добре відомі шведам, можна було сподіватися на вигідні квартири і добрий спочинок для армії. Це значило дуже багато для шведського війська, перевтомленого операціями в смоленськім напрямі та рухом на Сіверщину, з огляду на близьку зиму і звязані з нею турботи в справі провіянтування.

В цім відношенню два кардинальні питання цікавили шведів: чи будуть москалі й на Україні продовжувати свою тактику палення й нищення, яку вони з немалим успіхом перевели в життя на Смоленщині, й як поставляться козаки і ціле населення України до нових і невідомих ще гостей?

Ще під час перебування шведського короля в районі Смоленська, коли очевидно обмірковувалися вже пляни руху шведської армії в південнім напрямі, дебатувалася також і справа можливої тактики московського командування. Фельдмаршал Реншильд був неначе тої думки, що москалі, коли б король рішив іти на Сіверщину, не посміють тут палити так, як вони до цього часу робили у себе, бо інакше козаки будуть триматися разом зі шведами[1]). Ми знаємо, що такі шведські сподівання не справдилися, і що московське військо хазяйнувало на Україні, як у себе вдома, не рахуючись ні з населенням, ні з козаками, а все стремлячи до того, щоб нанести шведам як найбільшу шкоду[2]).

---

[1]) Axel Gyllenkrooks relationer, Stockholm 1913, s. 58.

[2]) Цедергельм подає досить правдоподібну звістку, що два козацькі полки пішли геть від Іфлянда, незадоволені тим, що москалі зараз же почали палити на Сіверщині, як тільки прийшли сюди шведи. Але він же каже, що москалі, не вважаючи на те, продовжували й далі палити. Див. Sekreteraren vid Carl XII: s Fältkansli Josias Cederhielms bref till sin broder Germund, Karolinska Krigares Dagböcker, Lund 1912, VI, s. 152 (Далі зазначаємо як К. К. D.) Порівн. „Чтенія Москов. Ист. О-ва Древн.",1859, I, 165.

Також і з населенням не все було гаразд. Правда, шведи, вступивши на українську територію, робили все можливе, аби переконати людей, що вони йдуть яко приятелі, що вони не думають ні палити, ні робити якихсь насильств. На Сіверщині, можливо, їм і вдавалося подекуди переконати населення, що москалі мають погані наміри, а що вони — шведи — мають наміри добрі. Так Цедергельм оповідає, як один козак, зустрівши шведів, зрадів, що шведське військо, як йому пояснили, не дасть москалям палити в країні, і сам висловився, що шведам треба йти на москалів та не жалувати ні їх маєтків, ні їх хат[3]). З висланого наперед відділу Лаґеркрони приходили відомости про перших партизанів-селян (один відділ в 100 чол.), з якими зустрілися шведи і переконували їх в своїх добрих інтенціях, кажучи селянам, що вони йдуть визволяти їх від москалів і московських плюндрувань[4]).

Але в загальному картина була така, що населення Сіверщини, чи то під впливом нещасливого наказу Мазепи ховати цінне добро, чи то налякане московськими погрозами, — кидало свої оселі й ховалося від шведів по лісах. Так оповідають Адлерфельд[5]), Цедергельм, Їлленштієрна, не кажучи вже про інші другорядні джерела[6]).

„Ми почали — каже Цедергельм — переконувати селян (locka), що ховалися до того в лісах, вертатися додому. Оскільки можливо було, збірали ми запаси хліба й інших продуктів для полків. Повсюди знаходили надзвичайну кількість зерна і фуражу. І те і друге служило війську для відпочинку... Найбільш пекучою здавалася потреба захистити країну від палення. що К. В. і ставив собі за ціль, а також спонукати селян до повороту до їх осель, запевняючи їх, що ті, котрі залишаться вдома, не будуть трактовані вороже..." [7]). З другого боку чуємо від Їлленштієрни: „Як тільки ми нарешті вийшли з лісів, зустрінули[8]) невелику кількість сел і міст, з яких весь народ повтікав..."[9]). Видко, що ця втеча населення носила характер несподіваний, певної паніки, бо і Цедергельм, як ми вже цитували, і Їлленштієрна говорять, що, не дивлючись на втечу населення, знайдено було в оселях багато провіянту для прогодування людей та коней[10]).

Справа безперечно покращала, коли Мазепа перейшов на шведський бік[11]). З одного боку, пропаґанда, яку він тепер повів

---

[3]) Cederhielm, s. 147.

[4]) Cederhielm, s. 147.

[5]) Adlerfeld, Histoire militaire de Charles XII Roi de Suede, Amsterdam 1740, III, 330.

[6]) Порівн. Олександр Грушевський, Глухів і Лебедин, З. Н. Т. ім. Шев., Львів, 1909, т. 92, ст. 27.

[7]) Cederhielm, s. 152.

[8]) На Сіверщині.

[9]) Öfversten Grefve Nils Gyllenstiernas berättelse om polska och ryska krigen, K. K. D., Lund 1913, VIII, s. 63.

[10]) Gyllenstierna, ibid., s. 63.

[11]) Ол. Грушевський (ibid ст. 35) має тут рацію, хоч на мій погляд недосить підкреслює вагу переходу Мазепи на шведський бік в очах населення. Зате не має рації Костомаров в своїй праці „Мазепа и мазепинцы", т. XVI, ст. 641—642: всі ці „челобитныя" до царя, про які він говорить, треба трактувати як певну дипльоматію з боку ріжних міст і сотень, щоб забезпечити себе на всякий випадок з царського боку. Не можна їх приймати за чисту монету, як це робить Костомаров.

на Україні, з другого боку пристойне поводження шведів зробили своє враження. Населення потроху заспокоювалося і вже сиділо здебільшого по хатах, коли проходили шведи. Але до радикальної зміни в настроях населення, і так непідготованого до раптового Мазепиного перевороту, не прийшло, і то в немалій мірі завдяки тому, що вже пару днів після зєднання Мазепи з шведами впав Батурин, і це в звязку з вимордованням його населення, зробило сильне і застрашаюче враження на Україну. Руїна Батурина, на думку Ґілленштієрни, стероризувала цілу Україну[12]). Отже на активну допомогу населення, заляканого московськими погрозами і певного царської сили після зруйнування Батурина, тяжко було рахувати. Та проте непомітно було вже тої поголовної втечі населення панічного характеру, яке показало себе зараз після вступу шведів на українську територію. Життя входило більш-менш в нормальну колію, і завязувалися навіть деякі зносини з населенням, яке стало постачати шведам фураж та провіянт. Цедергельм оповідає, що ще перед Батурином (8. листопада шв. ст. пройшов шведський король три милі до Атюші) почали показуватися більші села, і населення всюди сиділо по своїх хатах. Перехоплено було лист, з якого видко, як один урядовець (ambtman) московської орієнтації пробував намовити людей до вибору нового гетьмана, але вони тримаються скоріще старого, який тішиться їхнім довірям та їхньою любовю[13]). В Лукнові, як подає Крман, мешканці вийшли наперед і подали гетьманові і королеві хліб-сіль, рибу, мед та сир[14]). В Атюші „були всі селяни дома, так само й у кількох інших селах, що ми проходили, і всюди селяни на прихід короля подавали йому хліб, сіль й яблука"[15]). В селі Городищі (це вже за Батурином), по свідоцтву полковника Поссе, всі селяни сиділи дома[16]).

Щось подібне помічаємо ми й з пізнішого часу. На прикінці листопада, коли шведська головна кватира перебувала в Ромні, стояли драгунські полки Ґілленштієрни (він сам і оповідає про справу) та Гієльма деякий час в маленькім містечку Czernovki. В цім районі (певно Пирятинськім) знайшли вони стільки провіянту і фуражу, що могли вижити не то що цілу зиму, але мали досить і на літо. Населення сиділо здебільшого по своїх оселях і носило

---

[12]) Gyllenstierna, ibid., s. 67.

[13]) Cederhielm, ibid., s. 164.

[14]) С. Томашівський, Словацький висланник на Україні, Науковий Збірник, присвячений М. Грушевському, Львів, 1906, ст. 316.

[15]) „Volontären" vid svenska armén preussiske öfverstlöjtnanten Baron D. N. v. Siltmanns Dagbok 1708—1709, K. K. D., Lund 1907, III, S. 277. Див. також у С. Томашівського „Із записок Каролинців", З. Н. Т. ім. Шев., Львів 1909, т. 92, ст. 76. Супроти того каже Костомаров (т. XVI, ст. 645—646), що шведи, переправившись через Десну, зразу побачили неприхильне відношення до себе населення; всі селяни розбігалися при появі незваних гостей. Вийняток було зроблено, невідомо чому, тільки в одній Атюші, де їх зустрінули з хлібом-сіллю. Як бачимо з попереднього, ці висновки Костомарова не відповідають дійсності. Зате Крман трохи інакше дивиться на мешканців Атюші. Селяни тут — каже він — показались дещо інакшими, ніж досі: домагалися за все, навіть за найменші прислуги, заплати, „на устах у них нічого, самі тільки копійки". (С. Томашівський, Словацький висланник на Україні, ст. 316).

[16]) Öfversten, Friherre C. M. Posses Dagbok 1707—1709, K. K. D., Lund 1901, I, s. 332.

на продаж за дуже дешеву ціну все, що шведам було потрібно, хоч надійним воно не було (men stack dem doch schiälmen i nacken)[17].

Вже під час перебування головної шведської квартири в Ромні (можливо, й до того) потроху вияснювалася для шведів ситуація. Вони бачили, що Україна їх зовсім не так зустрінула, як того бажалося. Правда, деяка частина козацтва прийшла з Мазепою до Карла XII., але ті ж самі козаки почали незабаром покидати шведську армію й українського гетьмана. Також і населення не показало якоїсь значної прихильности до шведів. Це вело до того, що й самі шведи з часом інакше поставилися до людности: на Стародубщині вони ще сильно боролися за душу, за прихильність населення, а тепер в серці Гетьманщини, бачучи свій неуспіх в цім напрямі, потроху вертають до старих методів, знаних ще з Польщі та, можливо, мягче, обережніще переводжених на Гетьманщині. Вони виступили й тут з своєю системою репресалій.

Очевидно, Карл XII представляв собі справу так, що він являється сувереном держави, приязної до України, яка піддалася під його протекцію. Законним репрезентантом України був у його очах без сумніву Мазепа, отже з того виходило, що і козацтво і населення були зобовязані послухом як Мазепі, так і його протекторові, Карлу XII. Хто виступав вороже проти них, хто не слухався їхніх наказів, був тим самим і ворогом самої держави. З другого боку, територія, яка знаходилася в руках Мазепи яко гетьмана (Гетьманщина), була територією союзної держави, і тому шведам не можна було поводитися тут як у ворожій країні. Такі відносини покладали на шведів певні обовязки, хоч давали їм в руки й деякі права.

Через те на Гетьманщині шведи виступали з репресіями проти населення, звичайним їхнім засобом в Польщі, тільки тоді, коли воно явно вороже ставилося до них і ставило опір. Коли цього не було, то вони старалися мирно, на законних підставах жити й поводитися з людьми. Іноді примушували шведів стратеґічні міркування палити оселі на Гетьманщині[18]), очевидно, там, де вони могли бути пунктами оборони чи нападу з боку москалів, іноді мусіли вони в примусовий спосіб збірати провіянт і фураж, коли не було іншого виходу для забезпечення необхідних потреб війська.

Так відома експедиція шведів на м. Сміле, описана у С. Томашівського в його „Записках Каролинців" (ст. 77) привела до того, що шведи виявили сильне бажання покарати населення за його допомогу москалям. Міщане Смілого не пустили до себе шведів, посилаючись на те, що не можуть цього без наказу Мазепи зробити, а тим часом впустили до себе в ночі 2.000 росіян. Тим міста вони не врятували і, коли надійшли шведські підкріплення, мусіли тікати разом із москалями[19]). Але свого майна взяти з собою не могли,

---

[17]) Gyllenstrierna, ibid., s. 70.

[18]) Іноді карали вони тим способом непокірне населення.

[19]) Див. Löjtnanten Fr. Chr. von Weihes Dagbok 1708–1712. Historiska Handlingar, Stockholm 1902, D. 19[1], s. 21–22. Порів. Posse, ibid., s. 333–334 та Löjtnanten Grefve C. H. P. Sperlings Dagbok 1700–1710, K. K. D. Lund 1907, III, s. 54. Здобуття м. Смілого шведами сталося 24. листопада шв. ст., а спалення 25. ли-

і тут для шведів відкривалася можливість покарати непокірних підданих гетьмана Мазепи. Про те, як розпоряжалися шведи в Смілому після його здобуття, дає цікаві подробиці фенрих Дальського полку A. Pihlström, що приймав участь в експедиції. Він каже, що, коли вони війшли в місто (24. листопара шв. ст.), то не знайшли там живої душі, ні малих, ні старих, одначе полишена була велика кількість провіянту, як то масла, сиру, муки, хліба, горілки, пива, тютюну, а також надзвичайна сила соли й сушеної риби. Вони прийшли сюди згідно наказу без повозок і багажу. Тому не могли багато з собою взяти та й часу на те не мали. Через те все, що полишилося, було разом з містом спалено. Це сталося в такий спосіб, що кожний полк дістав свій участок, де він мав підложити вогонь (в ніч на 25. листопада шв. ст.). Перед сим зібрали всю худобу, і її було так багато, що на кожний полк припало по 2.000 штук[20]).

Зате інакше повелися шведи з населенням, що зібралося в Зінькові, тікаючи від незнаних гостей[21]). Спочатку зіньківці відмовилися впустити шведів, але після того як останні наставили свою артилерію й приготовилися до бою, вони змінили своє поводження і відчинили шведам ворота[22]). Тоді й шведський король змінив гнів на ласку. Про це оповідає Поссе: „В третій годині по полудні командирував Й. В. 150 чол. з полку полковника Ранка, і коли селяни побачили, що Й. В. направду думає атакувати місто, піддали його. Й. В. був дуже милостивий і полишив селянам все те, що вони привезли (з собою) до міста. Вони отримали наказ вертатися до дому, до своїх хат, і забрати свої речі назад в свої села"[23]).

Також історія з м. Веприком ілюструє досить яскраво методи шведського поводження на Гетьманщині. Як відомо, місто піддалося тільки після впертої оборони, і під час штурмів шведи понесли значні втрати. В місті знаходилися крім московського гарнізону[24]) ще міщане й селяни[25]).

стопада шв. ст., як про це одностайно свідчать Posse, ibid., s. 334; Sperling, ibid., s. 54 та Anders Pihlströms Dagbok 1708—1723, Historiska Handlingar, Stockholm 1903, D. 18¹, s. 15.

[20]) A. Pihlström, ibid., s. 15.

[21]) Поссе оповідає, що в Зінькові зібралося коло 4.000 селян, очевидно тих, що повтікали сюди з сусідніх сел. Див. Поссе, ibid., с. 338.

[22]) Див. С. Томашівський, Із записок Каролинців, ст. 78. Шведи прийшли до Зінькова 31. грудня шв. ст. (С. Томашівський, ibid., ст. 78; Поссе, ibid., с. 338). Цікаво, що Поссе нічого не знає про доручення шведського короля Войнаровському, щоб він вступив в переговори з мешканцями Зінькова, про що оповідає С. Томашівський на підставі дневників Петре і Зільтмана. (Див. С. Томашівський, ibid. ст. 78). Також і Вейге нічого про те не говорить; навпаки, король подав, на його думку, через ґенерал-адютанта Gyllencloo до відома зіньківців, що він (король) не має звички перетрактувати з селянами і що вони мусять відчинити ворота, інакше буде вжито силу (Weihe, ibid., s. 25) Зате інший учасник походу Каґ (Kagg) свідчить, що зіньківські козаки відмовилися здати місто шведам без наказу Мазепи, і коли появився той наказ (31. грудня шв. ст.), то вони після довгого роздумування відчинили ворота. (Leonhard Kaggs Dagbok 1698—1722, Hist. Handl., Stokholm 1912, D. 24, s. 118).

[23]) Posse, ibid., s. 338. Порів. протилежні міркування С. Томашівського, Словацький висланник на Україні, ст. 320.

[24]) Норсберґ подає 1.500 чол. кінноти (див. Skrivaren I. M. Norsberghs Dagbok 1707—1710, K. K. D., Lund 1907, III, s. 203); Поссе нараховує 1.200 москалів (Posse, ibid., s. 339).

[25]) Норсберґ нараховує 500 селян, які були тут з жінками і дітьми, не включаючи сюди очевидно міщан, бо трохи пізніще говорить він і про міщан.

Цілий ряд свідків говорить про те, як суворо були покарані піддані Мазепи[26]), в той час як москалі очевидно були трактовані як звичайні полонені. Так висловлюються Норсберґ, Каґ, Крман, і з їх оповіданнями треба рахуватися[27]).

Треба думати, що шведський король і в цім випадку поставився до мешканців м. Веприка і до селян, які там знайшлися, як до підданих Мазепи, а тому рішив їх за спротив законній владі покарати. Як оповідає Норсберґ, після здачі Веприка король наказав спалити місто, а міщан і селян, що там знаходилися, видати „їхньому пану" (sin herre), князю Мазепі, і той мав покарати їх на власну руку за „їхню велику зраду"[28]).

Другі свідки як Каґ і Крман доповнюють це оповідання. Перший каже, що всіх полонених було відведено до Зінькова і що міщан з Веприка наказав князь Мазепа вкинути в зіньківські льохи, де вони здебільшого й загинули[29]); другий твердить теж саме, висуваючи тільки на перше місце Мазепу, який буцім то сам піймав у Веприку своїх людей (subjectos suos), вкинув їх в льохи та заморив голодом[30]) і [31]).

Відомі також й інші, дрібніші експедиції подібного характеру. Так 29. листопада шв. ст. був післаний ґенерал-майор Мейєрфельд з 4. полками кавалерії з Лохвиці (Lockovitz), спалити маєток козацького полковника Апостола[32]), очевидно, за його зраду. Полковники Гйєльм і Їлленштієрна, що стояли в трьох милях від Пирятина, вислали туди фуражієрів за провіянтом. Пирятинці не пустили їх до міста, але дали їм що треба з живности та обіцяли доставити все, що шведами було замовлено. Не вспіли ще фуражієри досить віддалитися від міста, як на них напали кілька тисяч козаків і взяли їх в полон. Шведи намірялися після того виступити з екзекуцією проти міста і козаків, мусіли одначе залишити справу, бо отримали наказ йти негайно до Гадяча на допомогу шведському гарнізонові[33]). 19. січня шв. ст. (1709) відряджено з Зінькова значний кавелерійський відділ під командою полковника Дюкера до м. Горон (Horon) (Грунь?), що лежало в 5 милях від Зінькова. Цей відділ викинув з міста 5 російських драгунських полків і спалив його, а після того вернувся назад на місце своєї стоянки[34]).

(Norsbergh, ibid., s. 203). Поссе дає цифру в 300 селян (300 Cossakiske bönder). Див. Posse, ibid., s. 339.

[26]) Можливо, причиною того було й те, що селяни або міщани дуже вперто оборонялися. Поссе оповідає, що 300 селян зробили шведам більшу шкоду, ніж усі московські солдати вкупі. (Posse, ibid., s. 339).

[27]) Порів. С. Томашівський, Словацький висланник на Україні, ст. 319—320 та Костомаров, там же, т. XVI, ст. 660.

[28]) Norsbergh, ibid., s. 204.

[29]) Kagg, ibid., s. 119.

[30]) С. Томашівський, там же, ст. 319.

[31]) Тільки Нордберґ дає іншу картину: На прохання Мазепи кілька день пізніше козаків було випущено, але їхніх жінок скоро прогнали, й вони могли йти, куди хотіли. Див. Nordberg, Leben Karl des Zwölften Königs in Schweden, 1746, B. II, s. 115.

[32]) Kagg, ibid., s. 115.

[33]) Gyllenstierna, ibid., s. 70. Про те пише й Каґ, там же, с. 115, подаючи крім того і дату полонення шведських фуражирів (11. грудня шв. ст.).

[34]) Спалено це містечко, можливо, з стратеґічних міркувань: воно лежало, як нам здається, в районі, близькому до московських сталих позицій і, значить, могло бути опорним пунктом для москалів. Про цю експедицію див. Каґ, там же, с. 119—120.

Так стояла справа в Гетьманщині на прикінці 1708 р. Але шведи не обмежували своєї акції територією Гетьманщини; вони зробили цілий ряд експедицій і на Слобожанщину: найголовніша з них — це зимовий похід короля за Ворсклу.

Треба признати, що шведи зовсім добре орієнтувалися в тім, що Слобожанщина, як воно в дійсності й було, не належить до володінь шведського союзника, гетьмана Мазепи[35]). Вона була в їх очах країною, приналежною ворогові, як висловлюється про це наприклад Вейге, характеризуючи зимовий похід шведського короля на Слобожанщину яко „напад на ворожі кордони" (einfall in die feindlichen gräntzen)[36]), або Адлерфельд, для якого експедиція полковника Дюкера в район Недригайлова (себто на Слобожанщину) була „московською експедицією" (un Parti Moscovite), при чім шведський полковник „перейшов кордон" (passa la Fron-(ière), себто кордон України, і ввійшов далі в „ворожу країну (dans le Païs ennemi)[37]). Інші автори просто свідчать про шведські експедиції в російські кордони, в Росію: Каґ, оповідаючи про набіг Томаса Функа на Слобожанщину (в тім же напрямі, що й Дюкер), зазначає, що вони (він і сам приймав участь в експедиції) взяли штурмом „одне місто на російській території" (en stad i ryska gränsen); Олешня на Слобожанщині є в його очах „російське місто" (en ryss-stad)[38]). Полковник Дюкер був командирований, на думку Поссе, „в Росію" (i Ryssland)[39]); для Зільтмана було це „одне московське містечко", куди направлялася експедиція того ж полковника[40]). Нордберґ описує похід шведського короля на Слобожанщину як зимовий похід „у Росію" (in Rußland)[41]); Вейге говорить, що ґенерал-майор Гамільтон повернувся з своїм відділом (а він був на Слобожанщині) „aus Russland"[42]).

Ми не можемо допустити, щоб шведи не знали, з ким вони мають до діла на Слобожанщині. Вони безперечно мусіли знати, що населення там українське. Недурно ж Адлерфельд дуже точно означує, що Білгород лежить „dans la Russie même, Krasnakut (Краснокутськ) étant dans l' Ukraine Russienne"[43]). Але для шведів було досить того, що територія й населення Слобожанщини не підлягали Мазепі; значить, мали вони до діла, як їм здавалося, з ворожою країною.

Як же поводилися шведи в цій буцім то ворожій, хоч і заселеній українцями країні?

Ще під час перебування в Ромні шведський король вислав декілька відділів на кордони Слобожанщини. 1. грудня шв. ст. був

---

[35]) Цікаво, що два шведські учасники походу - Weihe (ibid., s. 18—19) та Lyth (Löjtnant Ioachim Matthiae Lyths Dagbok, K. K. D., Lund 1903, II, s. 63) відріжняють Україну (себ то Гетьманщину) від Сіверщини: Україна починається для них на півночі з ріки Сейма. Але це — одинокі вислови, яких ми не зустрічаємо в інших авторів.

[36]) Weihe, ibid., s. 34.

[37]) Adlerfeld, ibid., III, 395.

[38]) Kagg, ibid., s. 115, 122.

[39]) Posse, ibid., s. 335.

[40]) Siltmann, ibid., s. 280.

[41]) Nordberg, ibid, II, 123.

[42]) Weihe, ibid., s. 34.

[43]) Adlerfeld, ibid., III, 419.

висланий полковник Дюкер в район м. Недригайлова і села Ольшани, що знаходилися недалеко від північного кордону Полтавщини. Він не тільки спалив місто і село[44]), але, як свідчить Адлерфельд, перейшов цю пограничну з Гетьманщиною територію „огнем і мечем" (il y mit tout a feu et à sang[45]). Також і пізніща експедиція оберст-лейтенанта Функа (10. грудня шв. ст.)[46]) виказує дуже суворе поводження шведів з людьми. Він перебував в районі Недригайлова—Терни[47]), спалив тут чимало сел „ворожих козаків" des Cosaques ennemis) і взагалі „passa au fil d' épeé tout ce qu'il rencontra, pour inspirer de la terreur aux autres[48]). Особливо постраждало нещасне містечко Терни (Чорнухи по Томашівському), в якому було винищене все населення, а саме містечко спалено[49]). Правда, з оповідання Поссе, який чув подробиці від самого Функа, виходить, що це сталося завдяки впертому опору і козаків і селян, що там знаходилися. В його переказі справа виглядає так, що, коли шведи війшли в місто, то всі козаки і селяни збіглись на церковне подвіря, так що ціле подвіря і сама церква були повні народу. Навкруги подвіря йшов вал, а де він був недобрий, там була поставлена палісада. Шведи, зсівши з коней, атакували два рази церковне подвіря, але опір був завзятий (навіть жінки стояли на валах і билися проти шведів), і вони були відбиті. На третій раз таки влізли, і драгуни зарубали все, що їм попалося під руки (нараховує 1600 чол.). Ті, що заховалися в церкву (вона була повна людей), не хотіли одчиняти дверей, і Функ наказав запалити церкву, і все, що там було, погоріло[50]).

Як відомо, шведський король зробив ще так званий зимовий похід за Ворсклу на Слобожанщину (починаючи десь з 8. лютого ст. ст.). Що він цим походом замишляв, залишається й сьогодня спірним. Факт той, що він систематично і свідомо зруйнував пройдену ним територію. Не може бути сумніву в тім, що це робилося з наказу Карла XII., який зовсім не рахувався з проживаючим тут українським населенням. Що можна було Петрові, чому невільно було й шведському королеві та ще й у володіннях царя, непідлеглих Мазепі? Отже шведи, перейшовши за Ворсклу, дійсно не церемонилися: на 7 миль навкруги, як оповідає Нордберґ, все було спалено і знищено; взято було значну здобич, волів й іншу худобу, ріжний провіянт, але тільки частину того вдалося вивезти через несподі-

---

[44]) Posse, 335; Kagg. 115; Siltmann, 280.

[45]) Adlerfeld, ibid., III, 395

[46]) Беремо дату з Adlerfeld, III, 395, яка більш менш (з ріжницею на один день) сходиться з датою Зільтмана (Siltmann, 281). Див. також С. Томашівський, Із записок Каролинців, ст. 78. Дата іншого свідка — Каґа (4 грудня шв. ст.) очевидно фальшива (Kagg, 115).

[47]) Адлерфельд твердить, що як раз Функ спалив місто Недригайлів. Це значило б, що Недригайлів був два рази спалений — Дюкером і Функом. Думаємо, що цю заслугу мусить взяти на себе полковник Дюкер, як про це свідчать два інші сучасники: Siltmann, 280; Kagg, 115. Що до назви, то ми тримаємося тут назви Терни (Tiernow, Terey). Томашівський (Із записок Каролинців, ст. 77) думає, що це є містечко Чорнухи.

[48]) Adlerfeld, ibid., III, 395.

[49]) Kagg, 115; Томашівський, ibid., ст. 78; B. A. Ennes, Biografiska Minnen af Konnung Carl XII: s Krigare, Stockholm 1818, II, s. 248 (оповідає Otto Magnus Krebs).

[50]) Posse, 335—336 (запалено було також і місто).

ване таяня снігу і розлив річок[51]). З більших осель шведи попалили Куземин, Хухрю, Олешню, Городню, Краснокутськ, Котельву, Мурафу, Колонтаїв, Коломак, Рублівку, не кажучи вже про цілий ряд сел, з яких здається, мало залишилося незруйнованими[52]). При місті Куземині був спалений і монастирь; в Олешні вимордовано було населення і москалів, що там знаходилися[53]).

Особливо гірка доля випала населенню Краснокутська. Шведи понесли тут значні втрати[54]), і можливо тим пояснюється безоглядний наказ короля відносно його населення. В Краснокутську, який був забитий мертвими тілами москалів, залишилися, як оповідає Петре, здебільшого жінки та діти. Їх наказано було зібрати до купи та повести за армією, після чого місто було спалено зо всім, що там знаходилося. „Найжалкіще було — продовжує той же автор — дивитися на маленьких дітей, що мусіли йти з своїми матерями в глибокім, мокрім снігу, який стояв коням аж по черево. І так мусів йти бідний народ пішки, бачучи, як горіли його хати та оселі. Це привело їх до такого плачу й голосіння, що й камінь міг з того зворушитися. Тоді взяв майже кожний з офіцерів маленьку дитину до себе і віз (її) на коні, але більші (діти) та матері мусіли йти пішки...". Аж десь далі звелів король розмістити всіх, узятих в Краснокутську жінок і дітей в кількох хатах міста (Мервика?), де вони могли проживати[55]).

Отаке було поводження шведів на Слобожанщині. Тут не було сваволі; дисциплінована шведська армія все робила з наказу згори. Шведам воно не вийшло на користь: як тільки Карл XII. повернувся з свого походу за Ворсклу, почалася нечувана до того партизанська війна, ведена з впертістю і завзяттям, головно українськими селянами.

Без сумніву, вже й раніще, під час перебування шведського короля в Ромні, Гадячі або під Веприком, траплялися випадки такого роду, як от описане Поссе (під 14. листопадом шв. ст.) вбивство селянами шведського ґенерал-адютанта Ліндрота[56]). І тоді вже впливали на населення влучна московська аґітація, погрози й кари, які мусіли відвертати його від активної підтримки шведів; також дошкулювала нераз потреба постачати шведам все необхідне для виживлення армії (іноді брали шведи й силоміць там, де населення не хотіло, побоювалося або просто розбігалося), а це не могло не псу-

---

[51]) Nordberg, ibid., II, 123; Siltmann, 293.

[52]) Nordberg, ibid., II, s. 118 f; Adlerfeld, ibid., III, 419–420; Kagg. 122; Sperling, 55; Posse, 343—344; Weihe, s. 30 f.: Siltmann, 293–294; Pihlström, 19–20; Крман (у Томашів., Слов. вис.), ст. 320.

[53]) Kagg. 122. В Олешні — каже Nordberg, II, 124 — „das Weibsvolk und die Kinder rührte man nicht an“.

[54]) С. Томашівський, Із записок Каролинців, ст. 78.

[55]) Fänrik Robert Petrés Dagbok 1702–1709. K. K. D. Lund 1901. I, s. 214—215, 217. Зільтман надає цьому оповіданню загальний характер: „Erhielte man hier die Nachricht durch einen Expressen, dass Ihro May. der König sich wieder von Kolmack zurückzögen, nachdeme Sie auf denen moscovitischen Grentzeu 7 Meilen herum alle Städt u. Dörfer, als Sie abmarschiret, verbrandt, viel 100 Menschen von Weiber und Kinder mit sich weggeführet, wovon sehr viele auf dem Weg crepiret und jämmerl. gestorben auch wegen des starken Marches nicht folgen können, dahero Ihro May. der König diese Menschen wider hat zurückgehen lassen...“ (Siltmann, 293).

[56]) Posse, 332.

вати шведсько-українських відносин[57]). Але в загальному все ж таки на занятій шведами території люди сиділи тихо і не робили значних авантюр (за винятком чималого спротиву у Веприку). Картина значно змінилася, коли шведи повернулися з походу на Слобожанщину. В цей час шведська головна квартира пересунулася трохи на північ від Полтави в Опошню, пізніше в Будище, аж поки шведи цілком не перейшли до самої Полтави. Потроху шведська армія займала все більш сконцентроване положення, район шведської окупації все звужувався — певно, з стратеґічних міркувань, але тим гірше було для населення, що мало на порівнюючи невеличкій території виживляти шведів. Це й було одною з причин значного загострення відносин між шведами і населенням[58]). Але другою причиною без сумніву було те, що руїна, яку полишили за собою шведи на прикордонній смузі Слобожанщини, не могла залишитися без враження і на полтавців, які й самі може нераз шукали захисту і порятунку від шведів по той бік Ворскли.

Все це привело до того, що вже в березні місяці, як раз після повороту шведів, почалася дуже помітна партизанщина на Полтавщині, в якій, можливо, і слобожани грали неабияку ролю. І тепер шведи, як і раніше, продовжували свою тактику репресалій. Так напр. 10. березня шв. ст. було спалено до тла місто Ковалівку з тої причини, що „мешканці здебільшого подалися до москалів і були зрадливими супроти нас"[59]). 20. березня н. ст. було наказано спалити м. Рашівку, бо там все трималися „ворожі партії"[60]). Коли шведи залишили Опошню і Будище (10. травня шв. ст.), аби стати поблизу Полтави, то були спалені і ці два міста[61]), певно з стратеґічних міркувань, щоб там не закріпилися москалі.

Але й партизани не дрімали. Дороги стали непевними. Шведи й думати не могли розїжджати по одинці або невеликими відділами, бо кругом грозила небезпека. Особливо спеціялізувалися партизани на ловленню шведських коней, чим наносили армії дуже болючі втрати. Але чатували й на людей: по дорозі між Опошнею і Будищами селяни, що пробували в заростях понад Ворсклою, застрілили одного шведського капітана, вночі заліз один селянин в шатро якогось шведського офіцера і теж його застрілив[62]).

Серед таких загострених відносин пробував Мазепа посередничати між шведами і населенням: тут давав він нагороди, там пробував вплинути на розум і серце селян або козаків-партизан. Він вказував їм на те, як пристойно поводяться шведи, як за все платять та тихо і мирно проживають на своїх квартирах; з другого боку, намовлював їх покинути зарослі понад Ворсклою, де їх шведи, коли б хотіли, дуже легко могли б відшукати та забрати все їхнє тут поховане майно[63]). Але його старання не вели до значних результатів. На сумному фоні ворожої партизанщини знаємо тільки одну подію, яка говорила за те, що деяка, невеличка частина насе-

---

[57]) Див. О. Грушевський, Глухів і Лебедин, ст. 34—35.

[58]) Порів. О. Грушевський, ібід., ст. 34 й д.

[59]) Lyth, 67—68.

[60]) Siltmann, 296.

[61]) Kagg, 128.

[62]) Siltman, 305 (6. і 8. травня нов. ст.). Тут діяли певно і нагороди, які виплачував царський уряд за такого роду „лови".

[63]) Nordberg, ibid., II, 125—126.

лення трималася ще Мазепи і шведів. Про це оповідає Адлерфельд: десь коло Кобиляк напала чимала купа „ворожих" козаків на селян „нашої орієнтації" (de notre parti), але вони були так добре зустрінуті, що мусіли податися з значними втратами назад. Мазепа добре нагородив цих селян[64]).

Та й тяжко було направляти ці відносини, бо шведський король тримався цілком іншої тактики. На партизанщину відповідав він репресіями: проти непокірних селян висилав карні відділи — то волохів, то Їлленштієрни й інших[65]). Хто винний в смерті шведа, мав бути покараний на смерть[66]); така ж доля чекала й того, хто вкрав шведського коня. У Нордберґа читаємо такий вислів короля: „Ertappet man einen Pferdedieb, so führet er sein Urtheil schon bey sich[67]). Певно, до таких зразкових експедицій належала й та, про яку оповідає Зільтман: коли шведи залишали Опошню, то спалили місто, а наперед „wurde alda noch eine Execution mit 4 Bauern gehalten, indeme der Sohn seinen Vater, hernach ein anderer Bauer den Sohn u. dieser Bauer den vierdten, als welcher pardonniret wurde, aufgehencken muste"[68]).

Таким чином наприкінці відносини між шведами і населенням рішучо загострилися. Репресії викликали спротив, спротив — репресії, і так воно йшло все далі. Тактика, якої додержувався шведський король в Польщі (теж не без шкоди для себе), була на Україні неможлива, і вона вела до того, що шведи самі мали через те значні втрати.

---

64) Adlerfeld, ibid., III, 448.
65) Siltmann, 304; Posse, 348.
66) Nordberg, ibid., II, 126.
67) Nordberg, ibid., II, 144.
68) Siltmann, 310 (19. травня нов. ст.).

Б. Крупницький.

З ДОНЕСЕНЬ КАЙЗЕРЛІНҐА 1708—1709 РР.

Georg Johan Freiherr von Kayserling, родом курляндець (в Курляндії знаходилися і його маєтки), був закликаний ще в молодих літах на пруську службу королем пруським Фридрихом І. в 1701 році. Його було призначено на резидента пруської держави в Московщині, і на цій посаді перебував він там, починаючи з 1702 р. аж до 1711 р. включно. Помер в подорожі до Прусії в невеличкому померанському містечку Штольп (Stolp) 11. грудня н. ст. 1711 р.[1]).

Імя иого стало широко відоме в звязку з романтичною історією Анни Монс, фаворитки Петра І. на початку XVIII. ст. Вона закохалася в пруського резидента, і це стало причиною царської неласки до неї. Обидвоє — і Кайзерлінґ і Анна Монс — мусіли довго терпіти, поки царь згодився на їхнє одруження, що сталося лишень в 1711 р., отже незадовго до смерти пруського резидента.

З приводу цієї романічної історії і було звернено увагу на реляції Кайзерлінґа. В журналі „Русская Старина" (1872, V, ст. 803—844) були надруковані донесення Кайзерлінґа 1707. р. до пруського короля, в яких він широко реферував справу своєї голосної суперечки з Петром і Меншиковим, що сталася в 1707 р. і тоді ж облетіла цілу Европу, — і все те з приводу Анни Монс, яка тоді вже (починаючи з 1704 р.) була в царській неласці і яку Кайзерлінґ дуже ревно обороняв. Також чимало видрукував F. Duckmayer в своїй ґрунтовній праці „Korbs Diarium itineris im Moscoviam und Quellen, die es ergänzen, 1910 (B. I, Kapitel 8: Die ersten ständigen brandenburgisch-preussischen Residenten und Gesandten am Hofe Peters des Grosen; Ciesielski, Kayserling, s. 393—462; B. II, Kapitel 12: Zar Peter, Anna Mons und Georg Johann von Kayserling; Die Monsische Tragödie, s. 164—356). Цей дослідник дав цілий ряд витягів з реляцій Кайзерлінґа за ввесь час його перебування в Москві, але тільки таких, що давали підстави для змалювання культурних і побутових відносин в Московщині, головно верхівок її суспільности, та пояснювали вищезгадану романічну історію. Кайзерлінґ як дипльомат був для Дукмейера не цікавий[2]).

---

[1]) Ці біоґрафічні відомости беру з праці F. Duckmeyer, Korbs Diarium itineris in Moscoviam und Quellen, die es ergänzen, 1910, B. I, s. 409, 411, 451. Дещо знаходиться (але мало) в „Русскому Архиві", 1875, III (передмова до статті: „Князь Александръ Даниловичъ Меншиковъ").

[2]) Те, що надрукували з реляцій Кайзерлінґа „Русская Старина" і Дукмейер, — все це взято з Пруського Таємного Державного Архіву в Берліні.

Одже те з реляцій Кайзерлінґа, що відносилося до його безпосередніх обовязків — політики, оскільки ми знаємо, не побачило світу.

Безперечно, не був Кайзерлінґ якимсь дуже блискучим дипльоматом. Власної ідеї, певної концепції він, здається, не мав. Дуже ревно пропаґував союз або дружбу з Москвою, а поза тим був гнучкий, елястичний дипльомат, вмів добре припасуватися до змінливої і разом з тим дуже нерішучої лінії пруської політики того часу і таким чином зберіг на довший час ласку свого суверена. Спостереження його ясні і свідчать про вміння добре обсервувати. В товариських відносинах вмів показати себе з найліпшого боку; було в ньому щось, що притягувало до нього, особливо жінок[3]). З Петром І. стояв в найліпших, майже приятельських відносинах, поминаючи його суперництво з царем в справі Анни Монс, що тільки на деякий час відбилося на їх добрій згоді. Меншикова, першу скрипку на царському дворі, не любив і часто з ним сперечався, одначе признавав потребу з ним ладнати[4]). Зате користувався ласкою царівни Натілії, улюбленої сестри царя, і цариці Прасковії, тих двох рідких жінок з окруження Петра І., що співчували його реформаторській діяльності[5]). Мав широкі знайомства, влучно використовував наявність в московській армії багатьох німців (особливо прусаків — генералів Гольца, Беллінґа, Ренцеля, Галлардта[6]) для потрібних інформацій своєму уряду про події на Сході Европи.

Друкуючи тут реляції Кайзерлінґа, робимо це з переконання, що нам давно вже пора зайнятися зібранням всього того, що думали про акцію Мазепи чужоземні резиденти при московському дворі. З українців звернув на це увагу покійний проф. Ст. Томашівський, видрукувавши в Зап. Наук. Тов. ім. Шев. (Львів 1909, т. 92) дещо з реляцій цісарського посла в Москві Pleyer'a за 1708 і 1709 рр. Думаємо, що й деякі з спостережень Кайзерлінґа знайдуть зацікавлення як з боку українського дослідника, так і читача.

Реляції Кайзерлінґа взяв я з Пруського Таємного Державного Архиву, з відділу Rußland (Rep. XI. Rußland 19a).

1.

Реляція Кайзерлінґа до пруського короля з Москви. Дата: 21/10. листопада 1708 р. ч. 40. Ориґінал.

„.... jetzt auch wiederumb eine chagrinante Zeitung, welche mann sich dochannoch nur heimlich ins Ohr redet, eingelauffen: selbige bestehet darin, dass der Cosaken Feldherr Mazepa den 28 Octobr. / 8 Novembr. zu die schwedische Armée, mit 6, oder wie andere wollen, mit 10/m. Mann übergangen seyn, auch seinen gantzen Reichthum mit dahin abgeführet haben soll. Eine solche unvermuhtete Veränderung muss diesen Hoff nohtwendig umb so viel mehr surpreniren, weiln selbiger auff die beständige Treue dieses Mazepa sogar festen Staat gemachet hatt, dass auch alle diejenige, so nur den geringsten Argwohn wieder

---

[3]) Duckmeyer, ibid., B. II, S. 218.

[4]) Duckmeyer, ibid., B. II, S. 218, 324.

[5]) Duckmeyer, ibid., B. II, S. 222.

[6]) Див. Preusisch. Geheim. Staatsarchiv. Rep. XI. Russland 19a. Реляція Кайзерлінґа з Москви 10 квітня (31 березня) 1709 р. Ч. 11.

ihn zu erweken gesuchet, selbst als Verrähter haben angesehen, und des Mazepa gefälliger Rache haben übergeben werden müssen: welches noch kürtzlich zweenen cosakischen Obristen, so des Mazepá Reputation flêtriren und ihn einer heimlichen Cointelligence mit Schweden bezüchtigen wollen, begegnet ist. Man hatt auch dahero, so viel bessere Opinion von diesem Mazepa gehabt, weil mann nimmer glauben können, dass er, bey einem mehr als 60 jährigem Alter, und dabey so sehr abgenutzten Leibes-Kräfften, derer Unvermögenheit ihme Tag täglich den Todt droheten, ein solches changement, wovon der ungewisse Ausschlag ihme leichtlich sehr gefährlich seyn könnte, unternehmen sollte. Es hatt derselbe sich auch, durch jährliche, diesem Hoff und denen vornehmsten Ministres überschikte sehr ansehnliche Praesenten, auch durch alle andere auff Ihr. Czaar. May. geringstes Begehren, geleistete importante Dienste und Willfahrungen, durchgehends in so ein gutes Concept und grossen Credit zu setzen gewusst, dass mann sein langes Leben mit unter Ihr Czaar. May. Glückseeligkeiten gezehlet, und seine Treue und Devotion vor gantz inebranlable geachtet, auch daher gegen ihn gar keine Praecaution genommen hatt. Zu deme, so hatt er auch zu besserer Cachirung seiner Intrigue, nur wenig Tage vorher, dem czaarischen Ministerio die, an ihn ergangene, und sonder Zweyffel, mit ihm concertirt-gewehsene schwedische Universalien, wodurch von ihm, bey Androhung der militairischen Execution, Proviant vor die schwedische Armee gefordert worden, nebst der, von ihm darauff ertheileten behertzten Antwort, als das letztere Document seiner beständigen Treue eingesandt, auch solches mit einem guten Conseil, wie sich die moscowitische Armée am vortheilhafftesten postiren, und welcher gestalt er auch am füglichsten zu ihr stossen, und dem, zu umbschränkendem Feinde, grössesten Abbruch thum könnte, begleitet. Wie es aber sonst eigentlich mit seiner Desertirung zugegangen, davon kann mann die rechte Umbstände deswegen noch nicht wissen, weil mann diese Affaire allhier annoch mit grosser Sorgfältigkeit geheim zu halten suchet. Diejenige so hiervon gnugsahme Nachricht haben, und vor diesen Hoff noch wohl intentioniret sind, stehen in der Meynung, dass der Mazepa bey diesem seinem Abfall, nicht eben so gar grossen Anhang unter die Cosaken behalten werde, und versichern, dass schon zehn der vornehmsten cosakischen Obristen sich vor Ihr. Czaar. May. gäntzlich declariret hätten, vor welche mann dann auch hier unter der Hand gar kostbahre Busdiganen oder cosakische Streit-Kolben, womit zugleich ihr Commando marquiret wird, verfertigen liess, umb sie damit zu regaliren. Es wird auch bereits in der Cantzeley an der Expedition gearbeitet, die alldortige cosakische Nation zu der Wahl eines neuen Feld-Herrn zu invitiren, und ihnen nicht nur die unbrüchige Observantz ihrer vorigten, bey entschlagener pohlnischen Bohtmässigkeit, mit diesem Reiche stipulirten Freyheiten, sondern auch derselben, noch weitere Vermehrung schrifftlich anzuversichern. Von was vor einer Suite nun diese so-unvermuhtete Veränderung seyn, und ob dis gefährliche Feuer sich nicht weiter extendiren, und die Communication bis zu denen, an dem Doniec Strohm wohnenden Cosaken, bey welchen die vorige Rebellion noch in der Aschen glimmet, eröffnen werde, solches wird sich in weniger Zeit eussern müssen. Daran ist wohl nicht zu zweyffeln, dass diese Affaire Ihr. Czaar. May. und Ihr Ministerium gar sehr embarassiren müsse, welches auch daraus erhellet, dass annoch weder der Premier Ministr

Graff Golofkin, noch auch der Geheimbte Etats-Secretarius Schaphirof, die, mir auff meine unterschiedene Briefe und Memorialien rückständige Antworten, eingesandt, noch auch sonst an jemand was umbständliches von ihren weiteren Kriegs-Operationen, umb vieleicht von dieser verdriesslichen Sache keine Erwehnung zu thun, geschrieben haben; und diejenige Brieffe, so der Geheimbte Etats-Secretarius von Schaphiroff, seinem Bruder, dem Legations Secretario hieher hatt zu kommen lassen, sind zwahr vom 29 und 31. Octobr: st. v., halten aber doch nur dis wenige in sich, wie Ihr. Czaar. May. den 27 ejusdem bey der Armée angelanget wären, und gegenwärtig zu Pogrebka, eine Meile von Novogrod-Siwierskij, zwischen den Deszna — und Ubiecz-Strohm stünden. Hinwegen befände sich die schwedische Armée, noch jenseit der Dezna, in ihren vorigten Posten, allwo sie sich durch erbauete Baraqes und Vergrabung in der Erden, gegen die Rigueur des jetzigen Saisons zu schützen suchte, doch auch der Intention zu seyn schiene, allda die stärckere Zu rierung der Ströhme und Morräste abzuwarten, umb so dann die Dezna zu passiren, und tieffer in dieses Reich hineinzudringen; welches aber Ihr. Czaar. May. auch mit Liefferung einer Bataille, in alle Wege zu verhindern, trachten wollten. Mann siehet also hieraus, wie beyderseits Armées nicht so wohl die ruhige Winter-Quartiere, als vielmehr öfftere und scharffe Rencontres zu gewarten haben. . . . . Gleich in dem Moment, will mir jemand von diesem Hoff versichern, dass dem Mazepa nicht mehr als 2000 Mann zu der schwedischen Armée gefolget, und auch von diesen einige wiederumb zurück gekehret wären. Im so ferne nun diese Nachricht gewiss seyn sollte, so dürffte des Mazepa Abfall eben nicht von so gar dangereuser Folge vor Ihr. Czaar. May. seyn.

Jedennoch[7]) ist nicht woll zu glauben, dass dieser Mann, der bey seiner Nation ebenso sehr geliebet als geehret gewesen, nicht einen grösseren Anhang gehabt haben solte. Zumahlen da die Cosaken sonder dem mit dieser Regierung, von welcher sie sehr hart und mit öffterer Verlezung ihrer Freyheiten tractiret worden, zufrieden seyn. Dahero ist vielmehr zu besorgen, dass entweder diese ganze Nation oder doch wenigstens der grösseste Theil derselben dem Exempel ihres Chefs folgen werde, auf welchen Fall dann die Stadt und Woywodschatt Kiof gar leichtlich von der Communication mit diesem Reiche abgeschnitten werden konte. Darin stimmen alle Zeitungen über ein, dass der Mazepa nicht nur einen grossen Schatz, sondern auch vielen Vorrath an vivres und ammunition zum Kön. in Schweden mit abgeführet habe.

2.

Кайзерлінґ до пруського короля. Москва, 28/17. листопада 1708 р. ч. 41. Ориґінал.

В реляції підкреслюється, що царь моментально вжив заходів, щоб „dis Feuer in der ersten Entzündung zu dämpffen“ **Успіхи Меншикова в Батурині.**

---

[7]) **Все підкреслене в реляціях Кайзерлінґа (і тут і пізніше) означає, що вони писані шифром — числами.**

Меншиков — „nicht nur die unbefestigte Stadt gar bald einbekommen, sondern auch dem Schlosse selbst, welches auch nur mit einem erdenen Wahl, so in — und auswendig mit einer höltzernen Wand versehen, und mit einem vor sich habenden Graben befestiget gewehsen, so hart zugesetzt, dass, unerachtet der, von dem Mazepa darin zum Commendanten zurück gelassener Obrister von Cönigseck nebst noch einem cosakischen Obristen anfänglich zimliche Gegenwehr gethan, solches doch, weil der Obriste von Cönigseck bald tödtlich blessiret, und die aus 6000 Cosaken bestandene Garnison uneins worden, auch sich also die wenigsten recht wehren wollen, den $^{14}/_{3}$. dieses mit Sturm übergehen müssen, da dann alles massacriret, erwehnter Obrister von Königseck selbst gehangen, das Schloss und die Stadt geplündert und nachmahls eingeäschert worden". **Подвійна тактика царя на думку Кайзерлінґа: страхом і обіцянками. Поступовання в Батурині мусіло застрашуюче вплинути на населення** („eine gar grosse Furcht eingejaget"): **післанці царя до Глухова, де мало зібратися козацтво для вибору нового гетьмана, — Головкин і Шафиров — повинні були передати козакам з другого боку** „die Versicherung von Ihr. Czaar. May. besonderer Huld, Gnade und Protection, und von inviolabler Beybehaltung ihrer Freyheiten, welche, bey Beharrung in ihrer beständigen Devotion und Treue gegen dieses Reich, noch mit mehreren Privilegien vermehret werden sollten...."

Вибори Скоропадського. „Anathema" **на Мазепу. Ціль цього акту:** „....damit dann auch der Nahme des Mazepa bey der gantzen, in ihrer Religion gar sehr bigoten Cosakischen Nation, so viel verhasster gemachet werden möchte...."

Всі ці заходи привели до того, що москалі цей „sehr dangereux gewehsenen Coup,bey welchem schwed. seits gewiss eine der besten Pfeilen von ihrem Bogen verschossen worden, fast gäntzlich pariret haben: zumahlen da es gantz sicher, dass dem Mazepa, welcher, weil die moscowitische Trouppen wieder seine gemachte Rechnung, doch ehender als die schwedische auff seine Grentzen angelanget wären, sich den Cosaken nicht wohl mit der Intention, die schwedische Parthey zu ergreiffen, decouvriren dörffen, nur 3000 Mann gefolget, und auch von diesen die meisten wiederumb zurück gekommen sind. Imfall sich aber die Schweden nur ehender der Stadt Novogrodeck Sievierskij, welche ihnen auch, wann die moscowitische hinein gerückte Besatzung nur einen Tag länger aussen blieben wäre, durch bestelleten Verrath des Mazepa in die Hände gespielet werden sollen, hätten bemächtigen können: so wäre es dann dem Mazepa gewiss ein gar leichtes gewehsen, die gantze Cosakische Nation mit der Vorstellung, dass die schwedische Armée ihnen schon auff dem Halse, die moscovitische aber von ihnen coupiret stünde, zum Abfall von Moscau zu disponiren, welches dann gewiss ein Coup de Partie vor Schweden, vor dem Czaarn aber eine höchst gefährliche Sache hätte seyn müssen.

Die Eroberung von Bathurin ist auch daher von so viel grösserer Importance, weil Ihr. Czaar. May. darin mehr als 90 Canons und einen gar grossen Vorraht an Ammunition umd Provision, so sonst von dem Mazepa vor die schwedische Armée destiniret gewehsen, überkommen haben und desswegen hatt auch die schwedische Armée sotahne Eroberung in alle Wege verhindern wollen; wesswegen sie dann den 3-ten und 4-ten dieses St. v. allen Effort angewandt, umb den Dezna Strohm

zu passiren, worin sie aber, weil die Moscowiter, einige ihrer, zu diesem Vorhaben verfertigte grosse Prahmen im Grund geschossen, nicht hatt reussiren können. Nun aber da der starcke Frost in diesen Quartieren so beständig continuiret, so werden auch wohl jener Orten die Ströhme gegenwärtig bereits bestanden seyn, und weil Se. May. der König in Schweden in alle Wege entschlossen bleibet, tieffer in diese Grentzen hineinzudringen, Ihr. Czaar. Mey. aber solches durchaus verwehren, und, wie alle Nachrichten versichern, eine Bataille lieffern wollen, so möchte mann wohl in Kurtzem was Hauptsächliches von dahero zu vernehmen haben. Ich weiss es aber gar nicht zu approbiren, dass der Czaar sich in eine affaire generale engagiren und ein Haupttreffen wagen will, dann da könnte ihm der Kön. in Schweden woll wegen besserer experience seiner Generals weit überlegen seyn, und ist auch nicht wenig zu besorgen, dass weill der Tzaar durch bisher favorisirendes Glück nicht wenig encouragiret worden, er seine Persohn, an welcher doch alles gelegen, zu sehr exponiren dörffte. Diejenige, so mit dieser Regierung nicht woll zufrieden, sind der Meynung, dass durch alle obberegte Bewegungen die Revolte der cosackischen Nation, welche hiedurch zwar einiger maassen retardiret worden wäre, doch nicht werde hintertrieben werden, weil sie versichern, dass der Mazepa doch einen gar grossen Anhang behalten haben soll und dass wann nur der stärckere Frost dem K. M. in Schw die Passage facilitiren wird, ihme alles zu fallen werde, und glauben sie auch, dass die in Bathurin verübte Massacre gleichfalls nicht wenig Verbitterung gegen den Tzaar erwecken würde“.

Реляція закінчується повідомленням Кайзерлінґа, що в момент, коли його реляція була готова, надійшла перша інформація з боку московського уряду. Вона подана тут як додаток до реляції Кайзерлінґа під назвою: „Copia Schreibens von dem Czaarischen Premier Ministre Graffen von Gollotkin aus Gluchowa unterm $^{23}/_{12}$ Novembr. 1708“.

Зміст її такий: на пропозицію пруського уряду, що він готовий взяти на себе посередництво між Москвою і Швецією в справі мира, зазначає Головкин, що московський уряд згоден на мир, „wann nur der König von Schweden seiner Seits sich darzu verstehen wollte und Ihr. Czaar. May. meinem allergnädigsten Herrn raisonable und favorable Conditiones accordiren: so würden Ihr. Caar. May. ihrer seits keine Difficultäten machen, und nichts excessives verlangen, sondern nur wass recht und billig, und Ihrem Hohen Interesse convenable seyn kann, welches Sie Ihr. König. May. in Preussen hinterbringen können“. **Далі широко росписує про Мазепу і його** „gottloser Weyse verübten Untreu und Verrähterey“. **Посилка Мазепою Бистрицького до шведського короля. Підозріння московського уряду. Як вислід його — рішення Мазепи йти назустріч шведам під претекстом ворожої акції проти Карла XII.** „So bald er aber den Fluss Dezna passiret, hatt er dieselbe **(свою армію)** gleich, als wann er bataille lieffern wollte, in ordre de bataille gestellet, darauff sich von den Schweden umbringen lassen; wie solches geschehen, hatt er ihnen alsdann sein Vorhaben und Intention eröffnet, nehmlich dass er der Schweden Parthey ergrieffen, und also auff solche verrähterische Weyse diese unschuldige

drey Obristen. nehmlich den Mirogorodschen, Prilutschen und Lubenschen wieder ihren Willen betrogen und mit weggeschleppet: die übrige saporosche Trouppen aber und der grösste Theill der Obristen und Ober-Officierer sind Ihr. Caar. May. unserm allergnädigsten Herrn treu verblieben". **Дезерція в рядах козаків, що пішли за Мазепою.** „Die Degradation und Execution" **над відсутнім Мазепою. Вибори Скоропадського:** „der gantze Actus ward mit einer splendiden Gasterey...... beschlossen".

Ласка царя до тих, хто добровільно до нього вертається. Проти тих, хто за 4 тижня не покине Мазепи, „wird man als wieder Schelm und Verrähter ihres eigenen Vaterlandes auf das rigoureuseste und schärffeste procediren".

3.

Кайзерлінґ до пруського короля. Москва, 5. грудня / 24 листопада 1708 р. ч. 42. Ориґінал.

Взято витяг з реляції.

„Sonst bringen auch alle, von der moscowitischen Armée eingekommene Nachrichten dieses mit: wie dass viele schwedische Deserteurs und Gefangene einhellig ausgesaget hätten, dass der Mazepa desshalb, weil er Sr. May. dem Könige in Schweden gar grosse Dinge, und die gewisse Überliefferung nicht nur seiner Residentz-Stadt Bathurin, nebst dem darin eingesamblet-gewehsenem grossen Vorraht, an Vivres und Ammunition, sondern auch das gantze Cosaken-Land versprochen; solches aber nicht praestiret, sondern durch seine unnöhtige Abweichung aus Bathurin, worin er sich gar füglich bis zur Anrückung der schwed. Armée defendiren können, diesen importanten Orth denen Moscowitern in die Hände gespielet hätte, bey der schwedischen Armée gar unfreundlich und in hartem Arrest gehalten würde".

4.

Кайзерлінґ до пруського короля. Москва, 19/8 грудня 1708 р. ч. 43. Ориґінал.

Кайзерлінґ подає свої сумніви щодо позитивного висліду пруської ініціятиви що до миру між Швецією і Москвою.

Додаток до реляції: скорочена копія листа Кайзерлінґа до графа Головкина, датована 29/19. листоп. 1708 р., в тій же справі.

5.

Кайзерлінґ до пруського короля. Москва, 26/15 грудня 1708 р. ч. 44. Ориґінал.

Повідомляє про військові рухи з шведського і московського боку. Як резюме: не знати нарешті, „welchem Theile grössere Vortheile, noch auch mehrere Hoffnungen der künfftigen glücklichen Evenements sicher zugeschrieben werden könnten". **Тепер обидві армії мають зайняти зимові квартири; чогось рішучого не буде. Одначе сталися, на думку Кайзерлінґа, три важливі події до цього часу, які кажуть про небезпеку для шведів: 1. поразка допомогового війська графа Левенгаупта; 2)** „...dass der Mangel an Subsistentz und bevorab an Fourage, dann auch die Passirung der vielen Ströhme, die schwedische

Trouppen gehindert, ehender als die Moscowitische bey Novogrod Sewierskij und Bathurin anzukommen, da sonst, wann die Schweden hierin nicht praeveniret worden wären, das gantze Cosaken Land ihnen gewiss hätte zufallen, und die gantze Nation dem Exempel ihres Chefs, des Mazepa, nachfolgen müssen" ; 3) **невдача ґенерала Любекера в Інґерманляндії.**

Коли б ці три операції вдалися, „so würde es wahrhafftig mit Moscau gar gefährlich ausgesehen haben. So aber sind die zwey erstere Entreprisen, nehmlich des General Graffen Leuwenhaupts und des General Major Lubeckers, zu Ihr. Czaar. May. Vortheil ausgeschlagen, und die letztere, nehmlich da die Schweden sich, durch das heimliche Verständnis mit dem Mazepa, des gantzen Cosaken Landes bemächtigen, und diese Nation in ihre Parthey einziehen sollen, hatt ihnen [8]) gleichfalls noch keinen besonderen Schaden zugefüget. Dann obschon Se. May. der König in Schweden ein grosses Theil des vorerwehnten Cosaken-Landes occupiret, und sich darinnen vieler Städte Meister gemachet hatt, so sind es doch alles nur gantz offene und unhaltbahre Örther, und kann diese kleine Avantage, mit dem Schaden so die beyde vorgedachte Generals erlitten, und auch mit dem sonst grossem Ruin der schwedischen Armée kaum egaliret werden. Es scheinet also, dass gegenwärtig die Force der Waffen gegeneinander noch in zimlicher Balance stehe, dann dasjenige so die schwedische Trouppen an besserer Disciplin und mehrerer Erfahrenheit etwa voraus haben möchten, kann hinwiederumb mit der, moscowitischer seits, weit grösserer Anzahl an Mannschafft gar füglich ausgeglichen werden. Ob aber die Finesse der schwedischen Intriguen nicht besser praevaliren, und ihnen aufs Neue grosse Resources an die Hand geben könnte, solches muss sich mit der Zeit ausweysen. Bevorab stehet nicht wenig darauf zu reflectiren, ob auch Se. May. der König in Schweden einige nachdrückliche Hülffe und Assistentz aus dem Königreich Pohlen sicher zu gewarten haben könnte, den auff den Effect der anderen Machinationen, die übrige Cosaken, sogar bis an den Doniec-Strohm, auch einen Theil der, diesem Reiche unterworffenen Tartarn, zur Revolte zu bewegen, kann gar wenige zuverlässige Hoffnung gegründet werden..."

Додаток до реляції: скорочена копія листа Шафирова до Кайзерлінґа з Лебедина, з 4/15. грудня 1708 р. Подаємо витяг з листа.

„Also dass Mazepa nicht über drey Persohnen von Condition freywillig bey sich hatt, und nur etwa 3 à 400 Mann Gemeine, die andern aber sind alle schon zu uns herüber; und henget ihm kein Orth mehr an, als nur die, darinnen sich die Schweden postiret haben. Und ist diese Nation Ihr. Czaar. May. so treu, als wir uns sicherlich nimmermehr eingebildet, indem sie die Schweden, wo sie selbige nur attrapiren können, totschlagen und gefangen nehmen, wovor sie dann auch recompensiret werden".

6.

Кайзерлінґ до пруського короля. Москва, 2. січня н. ст. 1709 р. ч. 1. Ориґінал.

---

[8]) Москалям.

Витяг з реляції: „Zwahr weiss ich nicht wohl zu begreiffen, wie dieses mit einander übereinstimmen soll, dass alle, moscowitischer seits hier einlauffende Brieffe, so grosses Geschrey von dem schlechten Zustande der schwedischen Armée machen, und dabey doch nicht läugnen können, dass Se May. der König in Schweden bereits fast die gantze Ukraine occupiret hatt, auch sich noch weiter der übrigen darin gelegenen Städte Meister machet".

Додаток до реляції:

1. „Copia Schreibens eines guten Freundes von der moscowitischen Armée aus Michalowka den 12/22 Decembr. Anno 1708"[9]).

В листі вказується на великі втрати шведської армії в людях. Її склад не перевищає тепер 20—21 тис. люду. „Des Mazepa versprochene Hülffe wird auch aller Orten krebsgängig, indem alles vom Mazepa wegläufft, und das wenige so noch bey ihm, etwa 5 à 600 Mann, selbige haben an Ihr. Czaar. May. bereits die schrifftliche Versicherung gethan, dass sie sich bey erster Occasion von da wegbegeben wollen".

2. „Copia Schreibens von einem guten Freunde aus dem moscowitischen Haup — Quartier zu Lebedin unterm 20 Decembr. st. v. Anno 1708".

Витяг: „Der König in Schweden soll, laut der Gefangenen Aussage, und gemäss des Inhalts einiger auffgefangenen Brieffe, nach Volyhnien zu marchiren gesonnen seyn, weil er hier grossen Schaden leydet, und die Cosaken weder seiner noch des Mazepa Ordre pariren wollen....

Gott gebe nur bald bessere Zeiten[10]), dann die Quartiere sind sehr enge, und das Futter überaus rare. Gleich jetzo vernimbt mann, dass der Mazepa schon auff 7 Meilen von den Schweden echapiret gewehsen, von ihnen aber wieder attrapiret und in sehr harter Verwahrung gesetzet worden wäre".

7.

Кайзерлінґ до пруського короля. Москва, 16/5. січня 1709 р. ч. 2. Ориґінал.

Кайзерлінґ оцінює ситуацію так, що одна добра поразка москалів могла б привести до цілком несподіваних для них результатів, бо настрій в московській армії поганий: „so wohl die moscowitische als ausländische Generalität dieses Krieges sehr müde und überdrussig ist und wollen absonderlich fast alle ausländische Officiers anjetzt, da es auff diesen Gräntzen nicht nur nichts zu rauben und zu plündern, sondern auch gahr elende Winter Quartiere gibt und sie mehrentheils vor baar Geld subsistiren müssen, die hiesige Dienste quitiren".

8.

Кайзерлінґ до пруського короля. Москва, 31/20 січня 1709 р. ч. 4. Ориґінал.

---

[9]) Це — лист до Кайзерлінґа з армії, здається, від ґенерала Галлардта, бо Кайзерлінґ називає його в тій же реляції як свого інформатора.

[10]) Звертаємо увагу, що ці скарги виходять з московського боку.

Кайзерлінґ повідомляє про свою пропозицію цареві відновити мирове посередництво між Швецією і Москвою. З боку царя не було видно якогось незадоволення. Навпаки: „Vielmehr ist mir nur allzuwohl bekannt, dass der Tzaar seinem im verwichenem Herbst gehabtem Glücke nicht allerdings die fernere Beständigkeit zutrauet, die innerliche Unruhe in seinem Lande besorget und absonderlich nach unvermuhteten Abfall des Mazepa die Treue fast aller seiner Kneesen und Boiaren in Zweyffel zu ziehen anfanget, auch sonst des Kriegs schon so müde und überdrussig ist, dass er dahero die persvasion es zum Frieden mehr mit plaisir als Wiederwillen anzuhören sich disponiret findet". Отже царь нічого не має проти пруського посередництва, ставить тільки умову, щоб пруський король дістав від Карла XII. „nähere Erklärung". Щодо війни та її виглядів пруський резидент тієї думки, що „der König in Schweden das beste Theil der Ukraine occupiret hatt und in dem Stande bleibet auch mit gantz ungleicher force die Moscowiter noch immer weiter poussiren zu können... Hier will man zwahr darvon discoutiren, als ob eine heimliche Verräterey bey der moscowitischen Armée dem König in Schweden solche Vortheile in die Hände spielete. Meines Erachtens aber, ist dis wohl die hauptsächlichste Uhrsach davon, dass es moscovitischer seits mit der Kriegsökonomie, Disciplin und Parition gar nicht so wohl wie bey denen Schweden beschaffen".

9.

Кайзерлінґ до пруського короля. Москва, 20/9 лютого 1709 р. ч. 6. Ориґінал.

Кайзерлінґ радить пруському королеві не піднімати справи пруської окупації Курляндії перед Петром I.

10.

Пруський король до Кайзерлінґа. Концепт, підписаний Ільґеном, міністром закордонних справ на той час, 29 березня н. ст. 1709 р. В справі „Curlands Sequestri" наказується Кайзерлінґові втриматися від усяких переговорів.

11.

Кайзерлінґ до пруського короля. Москва, 24/13. квітня 1709 р. ч. 12. Ориґінал.

„...Ingleichen dass der Tzaar auch entschlossen ist mit einem andern Corps von dieser Seiten nicht nur gegen Littauen zu agiren, sondern auch mit selbigem bis nach Churland zu gehen und wo möglich die Schweden von da zu delogiren"

Далі повідомляє Кайзерлінґ пруського короля: він хоче піддати думку московському урядові (але так, ніби ініціятива в цім напрямі виходить виключно від нього — Кайзерлінґа, а не від пруського короля), аби він погодився на реституцію молодого герцоґа Курляндського в Курляндії, а також окупацію Курляндії Пру-

сією. Треба вести справу так, аби Петро I. сам звернувся через свого резидента в Берліні фон ден Літа (von der Lith) **до пруського короля в цій справі.** „...Sonst stehet mann in Besorgung, dass die zaporowskische Cosaken, sich wohl durch des Mazepa persvasiones und an sie übersandte Praesenten bewegen lassen dörfften, die schwedische Parhey anzunehmen, welches mann daher vor so viel gewisser muhtmassen will, weil erwehnte Cosaken schon einen moscowitischen Obristen in seinem Quartier überfallen, auch ihme einen Wacht Meister auch 15 Gemeine weggehohlet haben. Man bemühet sich zwahr moscowitischer seits gar sehr diesen Coup zu pariren, und so wohl durch ansehnliche Praesente, als auch harte Bedrohungen gedachte Nation von dem Auffstande zurük zu halten, in so ferne aber diese Mittel nicht fruchten sollten, so wird der Czaar wohl genöhtiget seyn, die Macht der Waffen gegen sie anzuwenden, durch welche neue Diversion das Dessein auf Churland wohl könnte rükgängig gemachet werden".

12.

Кайзерлінґ до пруського короля. Москва, 30/21. квітня 1709 р. ч. 13. „Duplicat".

Витяг: „Die Revolte der zaporowskischen Cosaken ist nunmehro gantz sicher, und werden desshalb die Feindseeligkeiten von den Moscowiter gegen sie, und von diesen wiederumb gegen jene mit grossem Eyfer tortgesetzet, wie dann jüngsthin ein klein Detachement von der Division des General Lieutenant Rönne eine zimlich starcke Parthey erwehnter Cosaken geschlagen, auch ihnen ein Städtchen Czyrkoff genannt, eingeäschert haben soll. Doch hoffet mann allhier, dass diese Cosaken den König in Schweden schwerlich mit mehr als 8 à 10/m Mann werden assistiren können, weil sie unter sich noch sehr uneins wären, und einige es noch mit Ihr. Czaar. May. halten, viele aber auch zur Neutralitaet incliniren wollten. Dann ist mann auch entschlossen, gegen dieses Gesindel die kalmukische Tartarn zu emploijren".

13.

Кайзерлінґ до пруського короля. Москва, 15/4 травня 1709 р. ч. 14. „Duplicat".

Витяг: „So dann hätte man moscowitischer seits in Erfahrung gebracht, wie die Schweden durch die zaporowskische Cosaken, bey dem Städtchen Prevolotsk eine Brücke über den Nieper schlagen, und daselbst ein Magazin errichten lassen, da dann der moscowitische Obrister Fedor Feklowitz mit 3000 Mann auff Flössen und leichten Fahrzeugen den Strohm hinab, dahin commandiret worden, welcher dann die Rebellen unerwarteter Weyse überfallen, die Brücke ruiniret, das Städtchen nebst dem Magazin eingeäschert nnd bey 2000 Zaporopskier niederhauen, worüber die Freude allhier so viell grösser, weil mann aus dem, mit so gutem Success gemachten Anfang dieser Campagne auch die weitern glückliche Progressen ominiren will".

14.

Кайзерлінґ до пруського короля. Москва, 12/1. червня 1709 р. ч. 18. Ориґінал.

Витяг: „Wann aber der König in Schweden sich dennoch mit einer solchen Opiniatreté an Belagerung der Stadt Pultawa attachiret, so ist daraus nicht anders zu schliessen, als dass er entweder auff die Revolte der übrigen donischen Cosaken, und auff den Succurs der Crimmischen Tartarn (welchen beyden durch Wegnehmung dieses Orts die Communication und Zusammenstossung mit der schwedischen Armeé facicitiret werden kann) sicheren Staat machen, oder aber auch dadurch nur intendiren müsse, die moscowitische Armée, welche, wie leicht zu erachten, diesen Orth nicht gerne verliehren wird, in eine decisive bataille zu engagiren“.

15.

Кайзерлінґ до пруського короля. Москва, 17/6. липня 1709 р. ч 22. Ориґінал.

Повідомлення про полтавську побіду. „...Und soll die feindliche Armée aus 8/m Mann Cavallerie, 11/m Infanterie und bis 15/m zaporopskischer Cosaken bestanden haben...“ **Справа Курляндії, можливости реституції в неї молодого герцоґа курляндського.**

16.

Кайзерлінґ до пруського короля. Москва, 31/20. липня 1709 р. ч. 24. Ориґінал.

Витяги. Кайзерлінґ не думав, що шведська армія була ще така порівняючи сильна, одначе від полковника Зільтманна, пруського резидента при Карлі XII., що попав у московський полон, дізнається, що шведська армія перед Полтавською битвою нараховувала „24/m Combattanten“. **Капітуляцію її під Переволочною виводить Кайзерлінґ з** „Mangel an Ammunition und Provision, weil sie bey der schleunigen Flucht fast alle Bagage im Stiche gelasssen, und (wie man sagt) in zwey Tagen kein Brodt gehabt, zuschreiben, und hatt der König in Schweden die Vermessenheit, dass er sich so weit von seinen Grentzen entfernet, in dem Lande eines gar mächtigen Feindes so tieff enfonciret und ihme den Rückweg coupiren lassen, anjetzt zu spät zu bereuen“.

Р. Смаль-Стоцький.

САНКТУАРІУМ МАЗЕПИ.

Збирати старовину — це свого роду хороба. Схопила мене ця хороба ще з молодих літ і дотепер тримає в цій гарячці, що доля пощастить віднайти щось дороге та гарне з нашої славної минувшини.

Тому, де би доля мене по світі не кидала, всюди знаходжу час на те, щоби переглянути антикварні та всякі склади старих речей. Так то на протязі років багацько перейшло через мої руки старих ґеоґрафічних карт України, штихів та портретів.

Але завжди було моєю мрією віднайти щось, що мало б особистий звязок із світлою постаттю Мазепи, з його добою, повною краси й чару романтики...

Вдалося мені зібрати тільки ряд старих штихів Мазепи, один портрет Мазепи невідомого майстра літоґрафії Вернета, стару копію образу Вернета, ампіровий стінний годинник з Вернетівською версією в бронзі та кілька універсалів з підписом гетьмана, що для українських ґрафольоґів послужить ще взором для прикладу, як розмах могутньої особистости виявляється в письмі.

*
**

Але аж у році 1935 щастя мені посприяло... Один анґлійський приятель, що живе в Варшаві, звернув мою увагу, що знавець старовини Ф. Студзінскі має мощехранительницю — нагрудник Мазепи.

Оглянув я її, дав оглянути ще знавцям старого золотарства та проф. Богданові Лепкому і переконався, що в автентичності памятки сумніву бути не може.

Тоді зібрав я ряд приятелів українців, що спільно склалися на суму купівлі і таким шляхом уможливили поворот цієї Мазепинської реліквії до нації та її проводу.

*
**

Яка історія за цією памяткою?

На жаль, війна сліди затерла. Довідався я тільки, що була вона власністю подільського дідича-маґната Януша Уняховського, який до війни славився своїми колєкціями старої біжутерії та золотарства.

Він сам підчас революції помер. Діти врятували частину колєкції, втікли до Польщі і тут випродували решти збірок.

Ось це і все.

Отже, як та памятка прийшла до рук цього збирача старовини Уняховського, який усний переказ був з нею звязаний, як вона йшла з рук до рук, від кого до кого, — на це відповіді вже дістати не можна.

***

Одна тільки справа ясна й безсумнівна з гербу й ініціялів: що ця памятка була спеціяльно для Мазепи зроблена. А може кимось Мазепі подарована?

А може вона була на замовлення Мазепи виконана і ним комусь близькому, дорогому на памятку подарована?

По Полтаві, як розпочалося варварське нищення всього, звязаного з памяттю Великого Гетьмана, — ця памятка мала найбільше виглядів, що збережеться: своїм розміром і тривалістю шляхетного металю. Але властиво зберіг цю памятку той пієтет її перших власників, з яким вони до Мазепиної реліквії ставилися...

***

Короткий опис памятки ось такий: памятка представляє з себе форму прямокутника з відрізаними кутами в розмірі: довжина — 6.5 цнм., ширина — 4,5 цнм., грубість — 1 цнм. Ціла вона викута з щирого золота і має нагорі кільце, в яке закладалася бинда чи нашийний ланцюг, а надолі є шрубка, що по розшрубованні відчиняє мощехранительницю.

Обидві сторони багато емальовані. По обох сторонах навкруги біжить золотавий орнамент на гарному тлі, що мов чорна ряма образу унагляднює ясно середину.

З одного боку: Спаситель на хресті, який має на горі латинкою напис I. N. R. I. і на долі адамів череп і кості. По обох сторонах хрест, прикрашений емалією: червонавим орнаментом винограду з зеленим стилізованим листям, яке виповнює й горішні кутки хреста. З другого боку представлені серед подібного орнаменту, прикрашеного ще блакитними незабудьками, — на горі приладдя муки Христової, а на долі герб гетьмана на ясно рожевому тлі, оздоблений його ініціялами в кутах I(ван) М(азепа) Г(етьман).

***

Виринає питання, якої роботи ця памятка. Чи це праця золотарства чужого, може венеціянського, чи це діло вірмено-львівських, а може таки київських майстрів?

Не беруся тут судити. Хай наші знавці історії золотарського мистецтва скажуть тут своє слово.

В кожному разі мощехранительниця це роскішна памятка старого золотарства. Вона пророчисто вказує на високий рівень краси при гетьманському дворі, вона є прегарною ілюстрацією — мініятурою тої доби українського барока, в осередку якої стоїть Мазепа, якого сучасники величали: „найпершим сином України, дорогоцінною окрасою і справжнім її благодітелем, будівничим і батьком батьківщини”.

Ця реліквія дорога не так своєю мистецькою красою, як тим, що вона звязана з памяттю і чином Великого Гетьмана, що мав одну провідну ідею: незалежність і державність України.

В. Біднов

ЦЕРКОВНА АНАТЕМА НА ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПУ.

Церковна анатема на гетьмана Івана Мазепу стала одним з тих заходів, що царь Петро І вживав відносно українського населення, щоб одвернути його від гетьмана, який перейшов на бік шведського короля, — й тим самим задержати українську людність по стороні Москви. Гетьман Мазепа, пориґаючи з Петром, 24 жовтня 1709 р. покинув свою столицю Батурян, відїхав до Коропа, а потім під Оболонню переправився через Десну, бо шведське військо тоді ще знаходилося на правому, північному березі Десни (головна кватира його 25-30 жовтня містилася в Горках) і 22 жовтня увечері вже був серед шведського війська. Оскільки свідчать документи, перший з осіб вищої російської „команди" довідався про це князь Ол. Меньшиков. Разом з київським губернатором князем Дмитром Голіциним він 25 жовтня прибув до Батурина на побачення з гетьманом; до замку Батуринського його не пустили, й він мусів вернутися до російського війська. В Макошині, в 13 верствах од Сосниці, на Десні, він дістав звістку від українського населення, що Мазепа подався до Карла XII. 26 жовтня Меньшиков доносив цареві про таку неприємну для росіян несподіванку; при цьому він писав цареві, що „в тутешній старшині, крім найвищих, так само, як і в подлому народі, від теперішнього злого гетьманського вчинку ніякого „худа" ні в кому не помітно", і тому радив швидче „здѣшній народъ утвердить" всякими обнадеживаніями черезъ публичные универсалы, выписавъ всѣ его гетманскія къ сему народу озлобленія и тягости, и чтобъ на его никакія прелести не склонялись, понеже когда онъ сіе учинилъ, то не для одной своей особы, но и всей ради Украйны, и безъ того не пройдетъ, чтобы какихъ не было отъ него здѣсь прелестныхъ универсаловъ или тайныхъ какихъ факцій"[1]).

В тому ж таки донесенню, пишучи, що серед старшини, за винятком найвищої, як і „въ подломъ народѣ", вчинок Мазепи не викликав „никакого худа", Меньшиков повідомляв, що з усіх ближчих місць до нього їдуть сотники та „прочіе полчаня", нарікають на гетьмана й благають, щоб Меньшиков, коли гетьман роспочне над ними якийсь „промыслъ", рятував їх од загибелі. Таких — каже Меньшиков — „я всякимъ обнадеживаніемъ увѣщеваю, а особливо вашимъ

---

[1]) Соловьевъ, Исторія Россіи, т. XV, 334.

въ Украйну пришествіемъ, изъ чего они повидимому въ великую приходятъ радость"[2]).

Донесення Меньшикова Петро дістав у селі Погребках, на Десні. Це була головна квартира московського війська, яке стояло по-над Десною, з лівого берега, щоб не допустити шведів до переправи через річку. Тут же знаходилися й козацькі полки. Того ж самого дня цар дав де-які розпорядження Меньшикову для того, щоб „тому злу забѣжать", се б то унешкодливити для Москви перехід Мазепи на бік Карла XII. Для цього Меньшиков повинен: 1) вислати кілька драгунських полків на ті місця, де розсташувалися гетьманські полки, щоб московські драгуни не допустили їх до переходу через Десну до шведського війська; 2) „сколько возможно ласково" скликати полковників і старшин й умовляти їх їхати „сюди" (до царя) для виборів нового гетьмана; 3) коли Миргородський полковник (Данило Апостол), „великій непріятель" Мазепи, знаходиться десь поблизу, то розшукати його й прислати до царя, „обнадежа его милостію" царською; 4) самому Меньшикову приїхати те-ж до царя[3]). Волю свою про те, щоб генеральна старшина, полковники та инші негайно явилися у військовий табор до царя, Петро виявив 27 жовтня в маніфесті до всього українського народу про те, що гетьман Мазепа „безвѣстно пропалъ" (?); сповіщаючи про це всю Україну, Петро наказує генеральній старшині, полковникам та ин. негайно прибути до царського обозу на Десні „для совѣтованія", а коли б „господинъ гетманъ конечную невѣрность явилъ, то и для обранія нового гетмана"[4]).

Отже першим актом з боку царя було ізолювати Мазепу від його війська, а полковників і всю старшину зібрати коло себе, відірвати від козаків, поставити їх по-за впливами Мазепи.

Давши такі вказівки Меньшикову, цар поспішив „утвердить" українське населення у віданності Москві. 28 жовтня зявився маніфест Петра І-го до всіх духовних і мирян „малороссійскаго народа", а особливо до війська Запорожського, генеральної старшини, полковників, сотників, курінних отаманів та до всього війська „малороссійскаго". Маніфест сповіщав, що гетьман Мазепа, „забувши страх Божий та свою присягу на хресті", „великому государю... измѣнилъ и переѣхалъ къ непріятелю нашему, королю шведскому, по договору съ нимъ и Лещинскимъ, отъ Шведовъ выбранному на королевство Польское", перейшов з тим, щоб, „съ общаго согласія съ ними, Малороссійскую землю поработить, по прежнему подъ владѣніе Польское и церкви Божіи и святые монастыри отдать въ унію". Вважаючи себе господарем та оборонцем земель і народу українських, цар, в цілях недопущення руйнації краю та зневаження церков Божих, умовляє українську людність не піддаватися закликам Мазепи, а сполучитися з великоросійським військом і стати проти шведів та проти бувшого гетьмана; генеральній старшині та полковникам наказувалося прибути до Глухова „для обрання по правах і вольностях своїх вільними голосами нового гетьмана", бо

---

[2]) Соловьевъ, т. XV, 334—335.

[3]) Соловьевъ, т. XV, 335.

[4]) Бантышъ-Каменскій, Д. — Источ. Малорос. исторіи, ч. II, 1691—1722, стр. 172 („Чтенія", 1859 р., кн. 1).

цього вимагає конечна потреба та „спасеніе всея Малыя Россіи". Щоб більше відштовхнути народні маси від Мазепи, маніфест містить в собі й такий уступ: „при семъ же объявляемъ, что извѣстно намъ учинилось, что бывшій гетьманъ хитростью своею, безъ нашего указу, аренды и многіе другіе поборы наложилъ на Малороссійскій народъ, будто на плату войску, а въ самомъ дѣлѣ ради обогащенія своего, и сіи тягости повелѣваемъ мы нынѣ съ Малороссійскаго народа отставить"[5]). Вибір нового гетьмана та скасування осоружних для народа оренд та заведених гетьманською владою (ніби то без відома Москви) податків стали тими засобами, якими хотілося „утвердить" „подлий" народ. Разом з цим необхідно було підбадьорити залякане населення, щоб воно від страху не йшло за закликами Мазепи. Військова нарада московських командірів 30 жовтня ухвалила взяти гетьманську столицю Батурин, що вже 25 жовтня не впустив до замку Меньшикова. Останньому було доручено виконання цеї постанови військової наради. І Мазепа, і царь добре розуміли значіння Батурина, а тому перший хотів зберегти його за собою, а послідній — як найшвидче захопити до своїх рук. Щоб зміцнити сили Батурина, Мазепа 30 жовтня наказує Стародубському полковникові Іванові Скоропадському, щоб той „яко правдивий Отчизни своєї син", з товариством своїм поспішав до Батурина, щоб він не попав до рук Московських[6]). Та Скоропадський, як іронічно каже Соловьев, „не спѣшилъ къ Батурину", а спішив туди Меньшиков, направлялися туди й шведи, що підійшли до Десни й збіралися перейти через неї на Батуринському тракті. 31-го Меньшиков прийшов до Батурина, цілий день 1-го листопада він робив підготовлення до штурму гетьманської столиці; 2-го листопада, о 6 годині ранку, москалі розпочали наступ, а через дві годині Батурин був у руках Меньшикова. Москалі жорстоко розправилися з оборонцями Батурина, вирізали все населення, а саме місто спалили[7]). Цареві сильно хотілося мати Батурин; він сильно нервувався й на протязі двох днів 31 жовтня й 1-го листопада — подвічі писав до Меньшикова, щоб той або швидче захоплював гетьманський осідок, або відходив до Глухова, щоб шведи, що ось-ось перейдуть Десну, не відрізали його від московської армії. Але шведи переправилися через Десну тільки 4-го листопада, коли від Батурина нічого вже не зосталося. Втрату Батурина сам Мазепа так оцінив: „Украина, Батуриномъ устрашенная, бояться будетъ за одно съ нами стоять"[8]).

Після видання маніфесту 28 жовтня москалі готовилися до вибору нового гетьмана. Царь бажав, щоб на виборах гетьмана в Глухові було присутнє й вище українське духовенство. В той самий день, як Меньшиков пішов на Батурин, до Києва „почтою" було послано князя Бор. Ів. Куракина, щоб той привіз до Глухова митрополита Іоасафа Кроковського, єпископа переяславського Захарію Корниловича (коадютора митрополичого), архимандрита Пе-

---

[5]) Соловьевъ, т. XV, 336—336. — „Чтенія" (Москов.), 1859 р., кн. 1, стр. 172—173.

[6]) „Чтенія", 1859 р., кн. 1, стр. 174—175.

[7]) Соловьевъ, т. XV, 338—340.

[8]) Ibit., стр. 341.

черського та настоятелів інших Київських монастирів. З трудом та „страхом потерянія жизни" Куракин доїхав до Київа. По всіх містах і селах були бунти, й населення вбивало бурмистрів та взагалі „старших", через те йому довелося пробіратися „тайним образом". Забравши митрополита та інших духовних „персон", царський посланець направився до Глухова через Ніжин. Не доїзжаючи останнього, Куракин одержав відомости, що Карл XII вже по цей бік Десни. На нього напав страх, щоб не попасти в полон до шведів, і через те він направився не до Глухова, а до Путивля. В двох милях від Ніжина в якомусь гетьманському селі захопили двох Мазепиних конюхів і коней; конюхів з дороги відпустили, а коней забрали. До Путивля духовні особи доїхали без інцидентів, а звідти вже направилися до Глухова[9]). Було послано й за чернігівським архиєпископом Іоаном Максимовича, бо той прибув („съ духовными особамы") до Глухова „на обраніе гетьмана" 6-го листопада аж тоді, коли Скоропадський, після свого вибору та присяги вже відбув авдієнцію в царя[10]). Митрополит та єпископ Захарія Корнилович з-за того, що їхали через Путивль, до Глухова прибули лише 11-го листопада, а тому на виборах гетьмана теж не могли бути присутні.

Коли Петро давав накази українським архиєреям прибути до Глухова для виборів гетьмана, то тоді вже, себ то 31 жовтня, він вирішив покарати Мазепу церковним прокляттям. Це ясно з його власноручного листа (з дня 31 жовтня) до рязанського митрополита й „мѣстоблюстителя" патріяршого престолу Стефана Яворського; в тому листі цар писав: „Честнѣйшій Отче! Понеже, паче всякаго чаянія Мазепа, вторый Іюда нравомъ и образомъ, паче же дѣйствіемъ явился и, оставя православіе, къ еретикамъ шведамъ ушелъ, обманя три персоны старшинъ же (о чемъ пространнѣе вамъ донесетъ господинъ Гагаринъ), и вмѣсто защищенія, такожъ какъ великой строитель оныхъ былъ святымъ церквамъ, нынѣ проклятой гонитель онымъ учинился (понеже недалеко отъ Новагородка Шведы въ одной церкви лошадей поставили), о чемъ сей народъ, отъ сего Іюды проклятаго зѣло утѣсненный всегда плакалъ (чего мы не вѣдали доселѣ), а наипаче нынѣ, того ради извольте онаго за такое его дѣло публично въ соборной церкви проклятію предать. Piter. Изъ лагеря отъ Десны рѣки, въ 31 день октября 1708"[11]).

Своє розпорядження що-до церковного прокляття гетьмана Мазепи цар дає Стефанові Яворському, бо той був тоді первоієрархом російської церкви. Коли 16 жовтня 1700 р. вмер московський патріярх Адріан, Петро І не хотів призначати нового патріярха, а замісць того призначив лише „місцеблюстителя патріяршого престолу", а цим останнім став рязанський митрополит Стефан Яворський, якого тільки в 1700 р. було висвячено в архиєреї. Стефан Яворський походив з Галичини й для свого часу був дуже освіченою людиною, бо вчився в ріжних европейських школах. Р. 1689 він став професором Київської колеґії, ще світською

---

[9]) „Кіев. Стар.", 1884 р., И. 12, 624—625 (із спогадів самого Бор. Куракина).

[10]) „Чтенія", 1859 р., кн. 1, стр. 181.

[11]) Описаніе документовъ и дѣлъ, хранящихся въ Архивѣ Св. Правител. Синода. т 1. (1512—1721). СПБ., 1868. — Приложенія, колл. III—IV.

людиною (звався Симеоном) й титулується artium literalium et philosophiae magister, consummatus theologus. Того ж самого року з друкарні Київо-Печерської Лаври вийшов панеґірічний твір Яворського, на честь гетьмана Мазепи: „Echo głosu wołającego na puszczy“. З того часу він став добре відомий гетьманові[12]). Професорська діяльність Стефана Яворського зробила його популярним на Україні. На початку 1700 р. його було вислано до Москви, як одного з кандидатів на новоутворену на Україні переяславську катедру. В Москві, на похоронах фельдмаршала Шеїна, в присутності царя, Стефан Яворський сказав проповідь й нею так сподобався Петрові, що той рішив залишити київського вченого у Москві. Патріярх Адріян, з наказу царя, висвятив Стефана на митрополита рязанського. Цар приблизив до себе молодого митрополита й через два місяці по смерти Адріяна, а саме 16 грудня 1700 р., призначив його на „місцеблюстителя” патріяршого престолу, на велике незадоволення не тільки московських ієрархів, а навіть і де-яких східніх патріярхів, як, напр., ієрусалимського Досиѳея. Стефан Яворський був місцеблюстителем аж до 1721 р., до відкриття Св. Синоду; ввесь цей час він керував церковними справами в Росії, з титулом: „екзархъ, блюститель и администраторъ патріаршаго престола”, а одночасово з тим і „митрополит рязанський та муромський”[13]). В 1708 р. Стефан Яворський повинен був виконати розпорядження царя Петра щодо анатематствовання гетьмана Мазепи.

Очевидно, такого рода наказ дано було й київському митрополитові Іоасафу Кроковському (1707—1718), що те-ж був у близьких відносинах з Мазепою.

Перед тим ще відбулися вибори нового гетьмана. 1-го листопада було видано ще один маніфест до „малороссійскаго” народа, де старшина й козацтво закликалися до вибору нового гетьмана, а ввесь народ — до опору шведам і Мазепі, щоб не допустити до поневолення батьківщини та до осквернення церков Божих й перетворення їх на віру римську та унію. Українське населення, непідготовлене до наступу шведів й налякане присутністю на території Гетьманщини московського війська, а особливо жорстокою розправою з Батурином, не повставало проти москалів, а спішило виявити свою лояльність що-до Петра.

1 листопада справу виборів нового гетьмана цар доручив князеві Григорію Хведор. Долгорукову, який повинен був перевести вибори так, як бажано було для московського правительства. Разом із старшиною, що прибула, згідно з царським наказом, до Петра, Долгоруков 3-го листопада прибув до Глухова. Місцевий сотник Туранський Олексій зустрів їх всіх, як господар міста. Прибуло небагато народу. Акт вибору гетьмана підписали: генеральний хорунжий Іван Сулима, полковники: чернігівський Павло Полуботок, стародубський — Іван Скоропадський, переяславський — Степан Тамара, ніженський — Лукіян Жураховський, миргородський — Данило Апостол, полтавський — Іван Левенець, лубен-

---

[12]) Максимовичъ, М. Собр. сочинен., т. III, 710.

[13]) „Христ. Чтеніе”, 1900 р., И. 2. 238—239 і 273—276 (С. Рункевичъ, „Изъ исторіи русской Церкви...”).

ський — (наказний) Василь Свічка та охочекомонний Гнат Ґалаґан. До них треба додати ще одинадцять значних військових товаришів. До світських додали свої підписи й духовні особи (хоч вони й прибули пізніше), а саме: чернігівський архиєпископ Іоан Максимович і переяславський єпископ Захарія Корнилович, Єлецький Чернігівський архимандрит Ісаакій, Спасо-Троїцький Чернігівський архимандрит Варлаам, „Київський і Чернігівський" архимандрит Герман, намісник Печерський Іларіон, старець соборний Печерський Валеріан, архидиякон київського митрополита Рафаїл та нотарій митрополитанський Іннокентій. Підпису митрополита Іоасафа Кроковського нема[14]).

Вплинути на таке нечисленне зібрання серед тодішніх військових подій нетрудно було. Під претекстом забезпечення виборців в дорозі й у самому Глухові, підчас виборів, коло них знаходився Білозерський драгунський полк. Долгоруков — „ближній стольник" царський — і робив відповідний вплив на виборців. Розташувавшися у Глухові, він зараз покликав до себе полковників на нараду „ради нѣкоторыхъ потребныхъ къ его царского величества интересомъ и цѣлости Малороссійскаго края совѣтовъ". Полковники прибули до стольника на конференцію, де стольник вияснював велику царську милость до України. Полковники висловили подяку цареві. 5-го у вечері Долгоруков кликав до себе кожного полковника окремо й розмовляв про вибори гетьмана. З таких сепаратних розмов вияснилося, що вони виберуть гетьмана „немедленно", тому й було ухвалено зійтися 6-го в Соборній Троїцькій церкві[15]). З тих нарад і розмов вияснилося, що виборці мають двох кандидатів: чернігівського полковника Павла Полуботка і стародубського — Івана Скоропадського. Стольник повідомив про це царя, а той наказав вибрати Скоропадського. „Полуботок занадто хитрий — говорив цар — з нього може вийти другий Мазепа; нехай вибірають Скоропадського"[16]).

6-го листопада в Троїцькій соборній церкві м. Глухова було відправлено, в присутності полковників, взагалі старшини та численного натовпу народа, службу Божу, а потім молебня, після чого „полковники съ старшиною и другими людьми" вийшли з церкви й „стали между войскомъ козацкимъ и народом посполитымъ малороссійскимъ въ кругу" коло церкви. Князь Долгоруков виголосив промову, дяк прочитав царську грамоту, ставши на стіл; грамоту вислухано „съ прилежаніемъ", а за неї старшина й „військовий народ" дякували й кланялися. Тоді Долгоруков запропонував приступити до самих виборів[17]). Як справедливо зауважує про цю раду Костомаров, „обставини були такі, що при малій кількості учасників вибори вільними голосами можна вважати тільки для ока людського, справді ж гетьманом міг стати тільки той, на кого вкаже

---

[14]) „Чтенія", 1859 р., кн. I, 181—182. З світських на виборах не були присутні: генер. хорунжий Іван Сулима, полковник Данило Апостол та Гнат Ґалаґан; вони підписалися пізніше (Максимовичъ, Собр. Сочин., т. I. 543).

[15]) „Чтенія", 1859 р., кн. I, 178.

[16]) Костомаровъ, Собраніе сочиненій, кн. VI, 642 (із Ригельмана, III, 150).

[17]) „Чтенія", 1859 р., кн. I, 179.

цар"[18]). Так і було в дійсності. „Помолчав мало всѣ", полковники та інші старшини, „совѣтуясь межъ собою", називали імя стародубського полковника Івана Скоропадського. Останній, як звичайно в таких випадках, відмовлявся на тій підставі, що він старий і такого тяжкого уряду знести не може, треба вибірати молоду та заслужену людину, от як чернігівський полковник Павло Полуботок. Старшина настоювала на Скоропадському, і тільки „нѣкоторые немногіе козаки" бажали мати гетьманом Полуботка. „Не по многимъ спорамъ" всі погодилися на стародубському полковникові. Тоді взяли Скоропадського під руки й поставили на тому самому столі, звідки дяк читав царську грамоту, — щоб оголосити його гетьманом перед усім народом, що був тут присутній. Скоропадський кланявся народові й говорив, що він „уряду гетьманського недостойний", полковники ж, старшини й народ гукали навпаки, що „достоинъ старой и вѣрной слуга царскаго величества въ войску Запорожскому", — і всі йому кланялися, поздоровляючи його з вибором на гетьмана. Князь Долгоруков передав Скоропадському царську грамоту й військові клейноти: бунчук, знамя, булаву й печать „малороссійскаго края" такого самого зразка, що і в попередних гетьманів. На-прикінці всі увійшли в соборну церкву св. Тройці й вислухали „благодарственнаго" молебня, а потім гетьман заприсягся згідно з формулою, виробленою московським посольським указом. В цій формулі, крім обіцянки вірно служити цареві, говорилося й про те, що Скоропадський не матиме зносин з ворогами царського величества та „измѣнниками, а особливо съ бывшимъ гетманомъ Мазепою". До присяги приводив Скоропадського глухівський протопоп Борзаковський „з діяконом в облаченії"[19]). Ні одного архиєрея не було, бо всі вони приїхали, як говорилося вище, пізніше. Просто з церкви Долгоруков повіз Скоропадського до царя на авдієнцію, яка відбулася в присутності найвищих російських достойників. Цар поздоровляв Скоропадського з гетьманством. В царській кареті (на шестеро коней), після авдієнції, Долгоруков одвіз нововибраного гетьмана на „подворье" Скоропадського, куди від царя прислано йому „столъ" (обід), бочку ренського вина, пять бочок меду та десять пива. Цілий день коло двора гетьманського відбувалася стрілянина з гармат, а народові у дворі й коло двору кидали загорнуті в папірці гроші — від семи алтин до гривні[20]). Вибором Скоропадського цар був дуже задоволений: він бачив, що перехід Мазепи на бік шведів не мав наслідків, яких можна було сподіватися. Другого дня після виборів Петро писав до своїх: „оголошуємо вам, що після перекінчика — вора Мазепи тутешній народ перевів елєкцію нового гетьмана, де всі, як єдиними устами, вибрали Скоропадського, стародубського полковника. І так проклятий Мазепа, крім себе самого, нікому лиха не заподіяв, бо на-

[18]) Костомаров, 642.

[19]) „Чтенія", 1859 р., кн. I, 179—180. Текст присяги — 182—183. Протопоп Борзаковський називався Василем (Филаретъ, Истор.-стол. опис. Черниგов. епархіи, VII, 295. — Лазаревскій А., Опис. Стар. Малорос., т. II. 475.

[20]) „Чтенія", 1859 р., кн. I, 180.

[21]) Соловьевъ, т. XV, 342.

род й імени його чути не хоче, — і з цим надзвичайним вчинком вітаю вас"[22]).

5-го листопада в Глухові, напередодні виборів Скоропадського відбулася церемонія суду над Мазепою. На площі зроблено ешафот з шибеницею на ньому, поставили на ньому ж і куклу-опудало — з Андрієвською стрічкою через плече. Це був Мазепа. На ешафоті зявилися Меньшиков та Головкин і розірвали „патент" (свідоцтво) на ознаки Андріївського ордена. Потім було прочитано довге писання, де говорилося про великі ласки та довірря царя до Мазепи й велику невдячність Мазепи до царя. З опудала зірвали Андріївську стрічку, а кат повісив його на шибениці. В цьому полягали заочний суд та кара над Мазепою з боку російського правительства[22]).

7-го листопада в Глухові цар дає грамоту Скоропадському; в ній він прощає всіх тих, хто вільно чи невільно пішов за Мазепою, дарує „милостивое отпущеніе" провин і тим, що, хоч і не пішли з Мазепою, а проте, „опасаясь его власти, на него не доносили, а были съ нимъ въ согласіи". Щоб всі вони бачили милость нашу — пише Петро — „того ради даемъ всѣмъ онымъ при ворѣ Мазепѣ обрѣтающимся, къ возвращенію на мѣсяцъ времени", почавши від дня видачі цеї грамоти. Коли вони на протязі того місяця вернуться, то непорушними збережуть і уряди свої й маєтности, їх цар простить назавжди[23]). Зазначена грамота притягла на царську зторону декого з тих, що пішли за Мазепою. Так, вернулися: генеральний хорунжий Іван Сулима, миргородський полковник Данило Апостол, компанійський полковник Гнат Ґалаґан, вони не тільки вернулися, а й скріпили своїми підписами акт вибору Скоропадського[24]). 9-го листопада Петро видав маніфест до всього „малороссійскаго народа", в якому розповідає про відїзд гетьмана Мазепи за Десну до шведського короля, про знищення Батурина для того, щоб шведи не захопили великої кількости гармат, пороху, олива та інших припасів, — говориться про те, що шведи вступили вже на територію Гетьманщини, й щоб населення не слухало ніяких „прелестных" універсалів, а ставилося до шведів, як до ворогів. Про Мазепу маніфест говорить гостро: „измѣнникъ", „богоотступный измѣнникъ", „отъ вѣры Православной и церквей Христіанскихъ отлученъ" —ось ті вирази, що прикладаються до нього в маніфесті[25]). І цей маніфест, як і попередні розпорядження царські, має ціллю підірвати всяке довірря серед українського народа до Мазепи, знищити його морально, щоб ніхто не йшов на його заклики, „прелестные" універсали. Скрізь і всюди билося в одну точку, проводилося все „ударним порядком".

До того треба було додати ще й те, що в очах вірних синів Церкви та прихильників православної віри було найбільше переконливе та страшне. Треба було ще прилюдно виклясти Мазепу, анатематствовати його. 12 листопада було виклято Мазепу й у Глухові, і в Москві. Про те, як воно відбувалося, в історичній літера-

---

[22]) Костомаров, „Собран. сочинен."', кн. VI, т. XVI, 642.
[23]) „Чтенія", 1859 р., кн. І, 185—86.
[24]) Максимовичъ, Собр. Сочиненій, т. І, 543; „Чтенія", 1859, кн. І, 182.
[25]) „Чтенія", 1859 р., кн. І, 187—193.

турі маємо досить скупі відомости, а тому ці важливі події можна представити тільки в загальних рисах. На першому місці ставимо те, що відбувалося в Глухові. Урядове джерело — акт вибору Скоропадського, наведений в Д. Бантиш-Каменського, про те говорить так. 12-го листопада в Глуховській Соборній Церкві було відправлено „соборнѣ" св. Літургію, а після неї — урочистий молебен в присутності самого царя з його оточенням. „Послѣ молебнаго пѣнія митрополитъ, архієпископъ и епископи съ духовными особы вора и измѣнника Мазепу предали вѣчному проклятію. Потомъ Новгорода протопопъ Аѳанасій Заруцкій сказывалъ казанье, напоминая о прежде бывшихъ измѣнникахъ пространно и о проклятіи вора Мазепы"[26]).

Докладніше про це розповідає анонімний автор „Исторіи Русовъ". Після виборів гетьмана в Глухові „одкривається там-же, в Глухові, нове явище, якого ще в Малоросії не бувало, явище страшне, назване „сопутницею" Мазепі до пекла. Численне малоросійське духовенство та близьке до границь України великоросійське, навмисне зібране до Глухова, під начальством та інспекторством відомого єпископа Прокоповича, й зробивши з себе так званий місцевий собор, в 9-ий день того ж листопада, предало Мазепу вічному прокляттю, чи то анатемі. Сумрачна урочистість ця відбувалася в камяній Миколаївській церкві, в присутності царя та численного зібрання урядовців та народу. Духовенство й клирики були в чорному вбранні й усі з свічками чорного коліру. Портрет Мазепи, що до того висів посеред міста на шибениці, кат волочив по місту й втяг його у саму церкву. Духовенство обступило його, вичитувало й виспівувало де-які псалми з Св. Письма, потім, проголосивши й кілька разів повторивши: „да будетъ такой-то Мазепа проклят!" — повернуло до портрету палаючі свічки, а клирики, повторюючи ті самі слова співом, повертали й свої свічки до низу. Єпископ, що первенствував, кінцем свого жезла при тому вдарив портрет у груди, примовляючи: „анатема!". Тоді портрет потягли назад з церкви й співали оцей церковний стих: „Днесь Іуда оставляетъ учителя и пріемлетъ діавола", і тим закінчився обряд той"[27]). Наведене оповідання „Исторіи Русовъ", подаючи цікаві подробиці анатематствовання Мазепи в Глухові, пристосовує цю подію до 9-го листопада та Миколаївської церкви, в той час, як воно відбувалося 12 листопада і в Троїцькій (тоді ще дерев'яній) соборній церкві[28]). Варта уваги згадка автора „Исторіи Русовъ" про те, ніби то „нове явище" в Глухові відбувалося „под інспекторством" єпископа Прокоповича. Розуміти тут треба відомого Теофана Прокоповича. Останній в 1708 р. був ще тільки префектом і професором Київської Академії, був лише ієромонахом, до єпископства йому було тоді ще далеко. Чи оця замітка не єсть пізнішим відгуком тої ролі, яку відограв він на Україні в 1708—1709 рр.? Не маємо ніяких звісток про його поведінку та діяльність в ту критичну добу; невідомо, як він ставився тоді до подій. Знаємо тільки, що тоді Теофан Прокопо-

[26]) „Чтенія", 1859 р., кн. I, 181.

[27]) „Исторія Русовъ", стр. 211—212.

[28]) „Чтенія" 7859 р., кн. I, стр. 181. — „Описаніе Кіево-Софійскаго собора (Кіевъ, 1825)", стр. 213.

вич був у гарних відносинах з київським губернатором Дм. Мих. Голіциним. Чи можна припускати, що розумний, активний та честолюбивий Прокопович, який прекрасно знав місцеві обставини й українських діячів, не брав ніякої участи в тодішніх поважних подіях? Само собою навязується припущення, що він, через Д. М. Голіцина, був ініціятором багатьох актів московського правительства на Україні. Іл. Чистович свідчить, що в 1726 р., коли Маркел Родишевський зробив доноса на Теофана Прокоповича, останній заявляв, що про його відносини „къ государю й къ государству" в 1708—1709 рр. добре знає Д. М. Голіцин, бувший тоді київським губернатором[29]). Які саме були ці відносини, які послуги зробив він тоді Петрові, Теофан Прокопович не говорить. Можливо, що де-хто з українського громадянства знав про те, й автор „Исторіи Русовъ" мав про них якісь відомості.

Ще менше знаємо про те, як анатемствовали Мазепу в Москві. Серг. Соловйов про це розповідає так: „12 листопада прокляття Мазепі було виголошено і в Москві. До Успенського собору зїхалися архиєреї, бояри, приїхав царевич Окелсій Петрович, і протодіякон почав читати на амвоні листа царського до царевича про те, що бувший гетьман Мазепа, забувши страх Божий та цілування хреста, зрадив йому, великому государеві, та відїхав до шведського короля. Потім одправили молебня про перемогу над ворогом, і митрополит Стефан Яворський став читати народові повчання про зрадника Мазепу: спершу згадав про Мазепину дбайливу службу великому государеві та доброчинности до людей, а потім заявив про зраду та відїзд його до шведського короля. Закінчивши повчання, Стефан Яворський звернувся до инших архиєреїв і сказав: „зібралися ми в імя Господа Іисуса Христа, і нам дано від самого Бога вязати і розрішати; коли звяжемо когось на землі, звязаний буде й на небі" — й тричі виголосив: „измѣнникъ Мазепа за крестопреступленіе и за измѣну великому государю буди анаѳема!". Инші архиєреї тричі проспівали: „буди проклять!". Нарешті співаки на крилосах проспівали многоліття великому государеві та новообраному гетьманові Іванові Скоропадському[30]).

До того можна додати, що в сумному обряді в Успенському соборі, крім Стефана Яворського, брали участь митрополити: крутицький Іларіон, нижегородський Сильвестр, суздальський Ефрем та два архиєпископи — Антоній коломенський та Каліст тверський[31]). Проповідь, яку тоді виголосив Стефан Яворський, не попала в друковані збірники його проповідей і вперше видрукована тільки в 1865 р. В бібліотеці Київської Духовної Академії переховувався рукописний збірник проповідей Стефана Яворського, де містилося до двадцяти „слів", переважно „похвальних" (що-до царя Петра І), а серед них і слово: „трость, вѣтромъ колеблема, то есть: непостоянство и жалостная измѣна гетмана Мазепы", що була виголошена перед прокляттям нашого гетьмана 12 листопада 1708 р. в московському Успенському соборі. Редакція „Трудовъ Кіев. Ду-

[29]) Ѳеофанъ Прокоповичъ и его время" (СПБ., 1868), стр. 14—18, прим. 3.
[30]) Соловьевъ, т. XV. 342.
[31]) „Труды Кіев. Дух. Академ.", 1865 р., № 12, стр. 501.

ховной Академіи" опублікувала повний текст того „слова" (1865 р., № 12, ст. 502—512), з коротким до нього вступом (стр. 499—502). Слово Стефана Яворського подає де-які історичні подробиці самої справи й відбиває в собі погляди московського правительства на неї в той момент, коли відбувалися прокляття Мазепи в Глухові та Москві. Тому незайвим навести де-які уступи з самого слова.

Це слово сказане на текст: „что изыдосте видѣта? трость ли вѣтромъ колеблему?". Проповідник виходить з того положення, що „трость" єсть символом „всіх людей непостійних", несталих, а низьку моральну вартість таких людей він пояснює апологом про маслину та „трость". Коло маслини росла трость. Підчас бурі маслину зломало, а трость зосталася цілою. Коли остання стала дорікати маслині, що твердість тої і сила не врятували її від загибелі, а хитання трости врятувало її, маслина відповіла: ліпше, маючи твердість, зломитися, а ніж з хитрістю зостатися цілою. Аполог дає Стефанові привід ділити всіх людей на дві ґрупи — на сталих, твердих та певних, і несталих, хистких, непевних. Перші мають всі позитивні риси маслини, другі — неґативні риси „трости". До перших належать всі святі та мученики, що страждали й померли за свою твердість та непохитність; вони зламані тілом, душею ж своєю цілі, незламані, непохитні. Значна більшість людей все таки швидче подібна до „трости"; їх так багато, що не вистарчить часу говорити про них. Інший здається добрим, праведним, богобоязливим, здається — маслина плодовита в домі Божому, а нехай тільки повіє вітер з ада преісподнього, нехай тільки дихне якоюсь спокусою, як він — трость, вітром захитана, хитається, гнеться й схиляється туди, куди хоче й дме вітер. Інший здається маслиною або — більше того — дубом і кедром ливанським щодо сталости й твердости в мудрості та „вірності государю" своєму, а дмухне вітер з ада преісподнього, й він вже трость, вітром захитана, стає „бѣсомъ игралище". Твердження своє Стефан Яворський ілюструє прикладами з Біблії (Корей, Датан, Авірон, жиди, що повстали на Мойсея, Авесалом, Ахітофел). Знаходить він приклади і в московській історії — це „оные Стеньки Разины", „оные Булавины", а до них залічує й Івана Мазепу[32]). „Двадцять лѣтъ и слишкомъ гетманомъ былъ и черезъ все тое время являлся быти маслиною. Воззришь на благоразуміе, на строеніе домовъ Божіихъ, на обогащеніе монастырей, церквей, на созиданіе богодѣленъ, на нищелюбіе, страннолюбіе и иныя добродѣтели, ей, поистинѣ мнится быти маслина плодовита въ дому Божіи. Что жъ о вѣрности къ государю своему возглаголю? Ту уже не токмо маслиною, но дубомъ и кедромъ ливанскимъ мнился быти непреклоннымъ и неподвижнымъ, — нынѣ же что слышимъ? Изъ оной маслины, изъ онаго дуба и кедра ливанскаго (ахъ, жалостной измѣны!) явился быти тростью, вѣтромъ колеблемою, и бѣсомъ игралище. Повѣялъ вѣтеръ отъ устъ льва Свейскаго, паче же рещи — отъ устъ льва адскаго, о немъ-же Петръ святый глаголетъ: „супостатъ вашъ аки левъ рыкая ходитъ, искій кого поглотити". Дунулъ онъ, звѣрь вселукавый, своимъ душепа-

[32]) „Труды Кіев. Дух. Акад.'", 1865 р., №. 12, 502—506.

губнымъ дыханіемъ, ажъ то, что мнилося быти во очесахъ нашихъ кедромъ, явилося тростію, вѣтромъ колеблемою"...[33]). Обурений цим вчинком Мазепи, промовець прикладає до нього такі епітети, як „наемникъ", „гробъ поваленный", „яблоко содомское", „лисъ прехитрый" та ін., а далі прикладами біблійно-історичними та історичними вияснює, як гірко страждати від своїх, близьких людей, ілюструє те саме й байкою про раненого стрілою орла, що нарікав не на залізо й дерево в стрілі, а на приліплене до неї орлине перо. Зганьбивши гетьмана Мазепу, проповідник наділяє безсмертною славою з благословенням Божим „благочестиве та вірне Богові й своєму государеві військо Запорожське", генералів, полковників, сотників, отаманів та козаків за те, що вони „въ слѣдъ Каиновъ" не пішли. Захопившися красномовним патосом, Стефан Яворський не зовсім слушно (з погляду власне релігійного) порівнює цих старшин та козаків з Архистратигом Михаїлом та Ангелами, що виступали проти сатани, а перехід Мазепи до Карла XII для нього не що інше, як „падіння Ангела з висоти небесної до ада преісподнього"[34]), й це висловлює текстом з пророка Ісаії: „како спаде съ небесе денница?". „Не дивуйся, пророче", каже Яворський тому падінню: і в теперішній час побачиш те саме. Подивися тільки на малоросійську денницю. Боже мій, в якій світлості перебувала та денниця! Глянеш на високу пошану та володарство — денниця ясна. Подивишся на багатство, славу та великобучність — денниця ясна. Поглянь на ласку царську, невимовною для нього бувшу, — денниця ясна. Глянь на приятельство, яке він мав у князів, бояр та вельможів — і тут денниця ясна! Сказати коротко — в Малій Росії гетьман був денницею, що блищала на російському небі. Цар — сонце, а гетьман — денниця. „Но како спаде с неба денница"? Як отакий кедр ливанський перетворився на тросгь, вітром захитану?... О безумія вселютійшого! О, юродства ніколи же оплаканого!".

Головна ціль проповіді Стефана Яворського довести необхідність церковного прокляття на Мазепу, а тому він і шукає підстав для того в Біблії й наводить два приклади. В Старому Завіті Господь через пророка прокляв „виноград ізраїльський" за те, що, замісць „гроздій" та солодких ягід, приносив своєму володареві „терніе". В Новому Завіті сам Спаситель прокляв ту смоковницю, що, крім листя, на собі нічого не мала. Згаданим винограді та смоковниці подібним єсть „нынѣшній измѣнникъ", що доставив цареві замісць солодких ягід пильности, слухняности та вірности, „терніе", гостре „терніе" порушення вірности та зради[35]).

„Отож коли Господь Бог прокляв отой виноград, прокляв смоковницю за їх лукаві, смертельні плоди, то тою ж дорогою годиться йти й нам, архиреям, наступникам Христовим та Апостольським". „Христе Спасе наш, що дав нам владу вязати й рішати, говорячи: „я ж е а щ е с в я ж е т е н а з е м л и, б у д у т ъ с в я з а н а и н а н е б е с и, и я ж е а щ е р а з р ѣ ш и т е н а з е м л и, б у д у т ъ р а з р ѣ ш е н а н а н е б е с и". — Ти сам рекл єси: „аще око твоє соблазняетъ тя, изми є и верзи отъ себе; аще рука

---

[33]) „Труды Кіев. Дух. Акад.", 1865 р., № 12, 507.
[34]) „Труды Кіев. Дух. Акад.", 1865 р., № 12, 507.
[35]) Ibid. стр. 511.

твоя соблазняетъ тя, отсѣцы ю; аще нога твоя соблазняетъ, отсѣцы ю". Теперішній зрадник в свого государя був ніби „зѣница ока", що доглядала його прадідівське „достояніе", був ніби рукою, що вдержувала стерно („кормило") Малої Росії, був ніби ногою, на якій держалося російське тіло. Нині, понеже те око і та нога й сама соблазнилася, ми, Христе Спасе наш, Твоїм іменем і владою, від Тебе нам даною, як обоюдогострим мечем, „удъ растлѣнный и согнившій", від тіла Святої Церкви відсікаємо для того, щоб ушкодженням одного члена не прийшли в ушкодження инші члени. Ліпше бо одному зіпсутому членові загинути, щоб не ушкоджено було всього тіла. Отже ми всі, во імя Христове тут зібрані архиєреї, даною нам од Бога владою, теперішнього зрадника, „перекидчика и явственнаго вора Івашку Мазепу, бывшаго гетмана, за его измѣну и вѣроломство проклинаемъ: анаѳема, анаѳема, анаѳема, да будетъ проклятъ!"[36]).

Зміст „слова" Стефана Яворського, первоієрарха тодішньої російсько-московської церкви, слова перед анатематствованням гетьмана Мазепи, свідчить, що останнього проклято „за измѣну и вѣроломство", себ то за вчинок виключно політичний, антидержавний з московського погляду, а зовсім не за якісь його провини проти віри та Церкви православної. Тому, що митрополит Стефан робив це з наказу царя Петра, то в даному випадку він виявив не свій власний погляд на діяльність Мазепи, а погляд царського правительства, яке оцінювало перехід Мазепи до Карла XII тільки з державно-політичного погляду. В цьому полягає інтерес і значіння слова Стефана Яворського.

12-го ж листопада митрополит Іоасаф Кроковський звернувся до українського населення з друкованими листами, де повідомляв про церковне прокляття Мазепи та його прихильників й умовляв людність бути вірною та відданою московському цареві та нововибраному гетьманові Скоропадському[37]). З листами подібного змісту звернулися в той самий день до своєї пастви й архиєпископ Іоан Максимович та єпископ Захарія Корнилович. Д. Бантиш-Каменський наводить текст тих листів („грамот")[38]), що не тільки читалися по церквах, а й прибивалися ще до церковних дверей, щоб усі могли читати. Текст цих листів був однаковий скрізь. Тотожність тексту та опублікования цих листів вже друкованими дає підставу твердити, що їх складено без участи митрополита та єпископа Захарії Корниловича. Можливо, що й Чернігівський архиєпископ Іоанн Максимович непричетний був до складання „грамоты", а остання вийшла з царської канцелярії. Грамота спершу сповіщає про те, що сталося з Мазепою. „Благочестивѣйшему монарсѣ нашему, его царскому пресвѣтлому величеству бывшій гетманъ Іоаннъ Мазепа измѣнилъ и присталъ къ еретическому королю шведскому, Малороссійскія отчизны отчуждился, хотя оную подъ иго работы Лядской поддати и храмы Божіи на проклятую обратить унію. Сего ради Духу Святому и намъ, малороссійскимъ архиереямъ, тако изволившимъ чуждъ сталея Церкви Святой, Православно-каѳолической и общенія правовѣрныхъ, и всѣ его единомышленники, съ нимъ

---

36) Ibid. Nr. 12 ст. 512.
37) „Описаніе Кіево-Соф. собора", 213—214.
38) „Чтенія", 1859 р., кн. I, 184—185 і 183—184.

самовольно отъ его царскаго пресвѣтлаго величества до противныя части шведскія удалившіеся, отъ Матери Нашея Церкви Святыя Восточныя суть отвержены и прокляты. Къ сему же и съ позосталыхъ домовъ ихъ, аще кто либо, соизволяя измѣнѣ той и предаяся до ихъ части, будетъ таковый всякъ не токмо отъ Церкви Святыя Восточныя, отъ общенія Таинъ Святыхъ, но и отъ сотребованія Православныхъ извержется и всѣми чуждъ будетъ, архиерейско повелѣваемъ". Далі владики наші оповіщають, що на місце бувшого гетьмана, з наказу царя та „соизволеніемъ" їх, „малороссійскихъ архіереевъ, вольными всего единства малороссійскаго голосами", вибрано нового гетьмана, і ним являється „мужъ благоразумный, его же разумъ и значная заслуга всей отчизнѣ извѣстно есть добрѣ, могущій регименторство радѣти властію, благородный господинъ Іоаннъ Скоропадскій, бывшій полковникъ Стародубскій". Листи закінчуються пастирським наказом молити Бога про перемогу московського царя надъ його ворогом, щоб всі могли „тихое и безмолвное житіе почати", — й „сей бы указъ нашъ народно въ церкви прочитати"[39]).

В грамотах українських архиєреїв звертає на себе увагу вираз: „Духу Святому и намъ, малороссійскимъ архіереямъ, тако изволившимъ". Це так ніби формула соборного постановлення українських ієрархів, на підставі якої може здаватися, ніби то прокляття на Мазепу було наслідком ухвали церковного собору в Глухові. Та про собор ніде не знаходимо вказівок. Царські маніфести та відозви царя до українського населення, що використовували все, для дискредитування Мазепи в очах нашої людности, ніде не згадують про собор та соборне рішення української ієрархії. Остання, під впливом терору, робила все, що наказувала світська влада. В порівнянні з словом Стефана Яворського, архиєрейські грамоти закидають Мазепі те, що він хоче підбити Україну Польщі й перевести церковну унію. Такі закиди робилися для того, щоб прищепити масам антипатію до Мазепи та шведів.

З свого боку й цар оповіщає про прокляття Мазепи 12-го листопада видано „именный указъ", в якому говориться про те, що було в Москві. Після заяви про те, що, з наказу Петра І, відбувалось в Успенському соборі, в „именному указѣ" читаємо: „А по молебномъ пѣніи, бывшаго гетмана Ивашку Мазепу, который по внѣшнему обраду былъ сосудъ потребенъ, а потомъ явился сосудъ діаволъ, понеже по письму царского величества къ сыну его государеву, благородному государю царевичу, за его, Ивашкину, къ нему, высокому государю, измѣну, что онъ, оставя свѣтъ, возлюбилъ тьму, отъ нея же внутреннія ослѣпоста ему зѣницы, и въ той слѣпотѣ, съ праваго пути совратясь и отъѣхавъ ко мрачной адовѣ пропасти, присталъ къ его, государеву, недругу, Свѣйскому королю, и отъ того въ арміи генераломъ и прочимъ военнымъ командирамъ, и офицерамъ, и рядовымъ въ полку, надъ тѣмъ непріятелемъ учинилъ нестроеніе. И за такое его богомерзкое, а ему, великому государю, и всему государству непотребное дѣло, преосвященные митрополиты и архіепископы и со

[39]) „Чтенія", 1859 р., кн. І, 183—185. — Соловьевъ, XV, 343

всѣмъ освященнымъ соборомъ того врага Креста Христова предали проклятію и анаѳемѣ вѣчно, чего онъ самъ себѣ по дѣломъ своимъ отъ всегубителя душъ получилъ"[40]).

Що анатематствовання Мазепи відбулося не з церковно-релігійних мотивів, а під натиском світської влади, видно ще й з такого факту. За Мазепою пішло до шведів не мало козацької старшини; вони теж підпали анаѳемі. Дехто з них вертався назад і просив царя прощення. Коли однодумці Мазепи знаходилися в Бендерах, Петро І, чи власне його резидент в Царгороді, через ієрусалимського патріарха та представників грецького духовенства, переконував їх вертатися на Україну, обіцяючи повне прощення. На початку 1715 р. до Глухова прибули: бувший прилуцький полковник Дмитро Горленко, Дмитро Бутович, Іван Максимович, Михайло Ломиковський та Антонович. Цар простив їх і наказав митрополитові київському Іоасафові Кроковському зняти з них церковне прокляття. Про це митрополита повідомив гетьман Скоропадський, який писав, що цар „указалъ милостиво вины ихъ (перелічених осіб) простити и забвенію предати и не только здравіемъ ихъ тѣлеснымъ въ руку своею содержащимъ, даровалъ, но и клятву, во время измѣны на ихъ положенную, повелѣлъ съ нихъ зняти. Про то я, вѣдаючи, же тая клятва, по указу царского величества, черезъ ваше преосвященство на нихъ положенна..., прошу вашего преосвященства, благоволи ваша пастырская милость" прислати до Глухова „архіерейское той клятвы на нихъ рѣшеніе и благословеніе"[41]).

Не обмежуючися тим, що було зроблено 12-го листопада 1708 р. в Москві та Глухові, російська державна влада подбала про те, щоб анатема на гетьмана Мазепу та його однодумців повторювалася що-року. Для того імя гетьмана було вставлено в писані й друковані „чини православія", що одправлялися в першу неділю Великого Посту. Ще в XVII ст. в Москві вставляли в той „чин православія" імена шкідливих для політичного й державного ладу людей, які підпали за свою діяльність церковному прокляттю. Там ми читаємо імена „Гришки Отрепьева", „Тимошки Акундинова" та „Стеньки Разина". В XVIII ст. до них було прибавлено й „Ивашку Мазепу". Коли саме включено імя гетьмана Мазепи до „чина православія", сказати не можна; але ж зустрічаємо його в рукописних чинах Іркутському, Московському Соборному, Вологодському, Псковського, Архангельському, а також друкованих з половини XVIII ст. Анатематствовання Мазепи було коротке й довге (в ріжних рукописах неоднакове); коротке кінчалося: „Ивашкѣ Мазепѣ измѣннику съ его одномышленниками анаѳема". Друге ж, в Архангельському рукописі, далеко складніше[42]). До середини XIX ст. під час відправи „чина православія" згадувалося імя Мазепи так само, як Отрепьева, Акундинова та Разина. Чи було відносно того якесь розпорядження, невідомо, тільки в виданню „чина православія" 1869 р. (в Петербурзі) вже не зустрічаємо імени бідолашного

[40]) „Пол. Соб. Закон. Рос. Имперіи", т. IV, № 2213, стр. 431.

[41]) Максимовичъ, Собр. сочиненій, т. I, 541 і 544.

[42]) Никольскій К., Анаѳемствованіе (отлученіе отъ Церкви), совершаемое въ первую недѣлю Великаго Поста. СПБ., 1879, стр. 254.

гетьмана, в виданню ж 1850 р. (в Москві) воно ще стоїть[43]). Все таки мало не до кінця XIX ст. імя гетьмана Мазепи згадувалося щорічно під час відправи „чина анаѳематствованія" (або „чина православія") в першу неділю Великого Посту.

Не можна сказати, щоб громадянство ставилося спокійно до такого звичаю. Так, ще в 1811 р. Олекса Мартос († 1842 р.), згадавши про дбайливе відношення гетьмана Мазепи до Київської Академії та до православних церков, пише: „одначе фундатор Академії й багатьох церков та філантропичних установ неминуче щороку в першу неділю Великого Посту проклинається, разом з Степаном Разиним та иншими злодіями та розбійниками. А яка ріжниця! Послідній (Разин) був розбійник, святотатець, Мазепа — вельми освічена, чоловіколюбна людина, досвідчений полководець та правитель вільного, отже щасливого, народа. Я слухав оцю гидку церемонію в Київі, коли її відправляв митрополит з архиєреями та всім духовенством, слухав цілком з неповагою до імени нашої Церкви"[44]). В 1865 р. М. О. Максимович, в листі до київського церковного діяча, протоієрея Петра Лебединцева, зачіпив був справу зняття анатеми з імени Мазепи. Лебединцев поставився до того питання неґативно[45]), а про те маємо приклад, яке відношення до тої справи з боку віруючих та вчених людей.

В ріжних наукових виданнях опубліковано багато документів, що свідчать про велику горливість гетьмана Мазепи до Православної Церкви. Він завжди був оборонцем Церкви й духовенства, підтримуючи їх правне й матеріяльне становище. Він збудував багато церков, наділяв їх потрібними предметами й книгами. В цьому відношенню діяльність його була настільки широка, що ряд учених дослідувачів підкреслює її дуже помітно. Так, М. Максимович говорить, що за Мазепи, „особливо процвітала в Малоросії церковна архитектура; памятником її зосталося багато величних церков, збудованих в Київі та інших містах самим гетьманом або полковниками його часу"[46]). Шляпкин Іл. в своїй монографії: „Св. Димитрій Ростовскій и его время (СПБ., 1891)" наводить ряд прикладів широкої доброчинности Мазепи (стр. 49—51). Ст. Голубєв в своїх працях не раз підкреслює надзвичайну горливість гетьмана Мазепи до Церкви, духовенства та Академії й свідчить, що Мазепа великий „благодѣтель духовенства, церквей и монастырей"[47]). В 1907/8 акад. році Вас. Павлович, студент Київської духовної Академії, написав кандидатську працю на тему: „Малороссійскій гетьман И. С. Мазепа въ его отношеніи къ церкви и духовенству". Автор дисертації дає досить повний огляд ріжноманітної й надзвичайно користної для Церкви діяльности Мазепи, і дисертація викликала дуже прихильну рецензію з боку великого знавця історії Української Церкви, проф. протоієрея Хв. Тітова[48]). Прикладів доброчинности Мазепи відомо багато. В Лубнях, у Мгарському монастирі, він закін-

[43]) Там само, стр. 254.
[44]) „Русскій Архивъ", 1893 р., кн. II, 345. — („Записки инженернаго офицера Мартоса о турецкой войнѣ въ царств. Александра Павловича...").
[45]) „Кіев. Старина", 1903 р. (?).
[46]) Максимовичъ, М. Собр. сочин., т. II, 274.
[47]) „Труды Кіев. Духов. Академії", 1901 р., № II, 317.
[48]) „Протоколы Совѣта Кіев. Дух. Акад.", 1907/8 р., стр. 465—467.

чив Спасо-Преображенську церкву, почату гетьманом Самойловичем, і поставив там браму й трапезу. В 1690—1695 рр. збудував у Київі камяні церкви Миколаївську, на Печерську (був. військовий собор) та велику Богоявленську церкву в Братському монастирі. Позолотив верхи великої Лаврської Церкви й огородив Лавру муром[50]). В Переяславі, для перебування там єпископа Захарії Корниловича, поставив Вознесенський монастирь, куди передав рукопис Пересопницького Євангелія. Підтримував церкву в Батурині. В Троїцькій церкві Іллїнського манастиря в Чернігові ще в 1905 р., під банею, нижче вікон, можна було читати напис про те, що „совершися року 1695... коштом ясновельможного пана Іоанна Мазепы, гетмана войска ихъ царскаго пресвѣтлаго величества Запорожскаго..."[51]). Жертвував ріжним церквам всякі богослужбові предмети: книги, вбрання, хрести, дзвони. В ризниці Печерської Лаври до 1917 р. показували хрест і чашу — дар Мазепи. Спершу на них було імя гетьмана, лише потім його знищено. В 1693 р. він послав у Січ, до Покровської Церкви прекрасний іконостас[52]). В Київській Академії в 1703—1704 рр. збудував авдиторії й церкву — один великий корпус, де аж до 1917 р. містилися академічна бібліотека та актова саля[53]). Мазепа допомагав св. Димитрію Ростовському в справі складання його знаменитих „Четьїх-Миней". Не обмежуючися Україною, гетьман Мазепа ширив свою доброчинну діяльність і на православний Схід. В 1706 р. Антіохійський патріярх Атанасій звертався до царя Петра I з проханням дати допомогу на видання книжок релігійного змісту. Тоді Мазепа дав цьому патріярхові кошти на видання в Алеппо Нового Завіту арабською мовою[54]). Ієрусалимський патріярх Досиѳей, що від 1669-го до 1707 р. листувався з московським правительством, провадив кореспонденцію з гетьманом Мазепою[55]). Разом з листами до Ієрусалиму останній посилав туди свої немалі жертви.

У вівтарі церкви Воскресення, в Ієрусалимі, в храмі Гробу Господнього, переховується художньої роботи срібна масивна таблиця, що вживається на престолі для відправлення св. Літургії. Князь Ол. Дабіжа в XI-ій книжці „Кiев. Старины" за 1893 р. подає фотографічний малюнок і опис тої таблиці, пожертвованої гетьманом Мазепою. Зазначена срібна таблиця (в Ієрусалимі називають її антиминсом) прибита до деревляної дошки й має 106 сантиметрів завдовшки й 83 сантим. завширшки. Посеред неї, в широкій рямці багатого орнаменту, срібного по золотому фоні, — знаходиться тонкої художньої роботи ґравюра, композиція якої має італійський характер. Зміст ґравюри такий. Коло хреста, перед роз-

---

[49]) „Кiев. Стар.", 1889 р., № 5—6, додаток — „Отрывки изъ лѣтописи Мгарскаго монастыря", стр. 56—58, 61—62 і 64.

[50]) Максимовичъ М., Собр. сочин., т. III, 714.

[51]) Филаретъ, Истор.-Статист. описаніе Черниговъ. епархіи, кн. II, стр. 9.

[52]) Эварницкій, Д. Истор. Запорож. козаковъ, т. III, 162.

[53]) „Труды Кiев. Дух. Акад.", 1913 р., № 6, 275—324 (стаття Голубєва).

[54]) „Христ. Чтен.", 1900 р., № 2, 250. — Шляпкинъ, Св. Димитрій Ростов., стр. 50.

[55]) „Чтенія" (Москов.), 1891 р., кн. II, (Каптерева, Н. — Іерусалимскій патріархъ Досиѳей въ его сношеніяхъ съ русскимъ правительствомъ"), стр. VI. Про листування Досиѳея з Мазепою Каптерев згадує і в другій своїй праці під аналогичним заголовком в „Православномъ Обозрѣніи", 1890 р., № 9, 162 та ин.

критим гробом, стоїть повна тяжкого смутку Мати Божа, яку підтримує св. апостол Іоан Богослов, Іосиф з Ариматеї та Никодим благоговійно спускають до гробу повите пеленами Тіло Спасителя. В ногах Небіжчика на колінах стоїть Марія Магдалина, а ззаду, з боків, два Ангели, з похоронними факелами, проливають сльози. До хреста приставлено копіє і трость з губою. На хресті дошка з літерами: „І. Н. Ц. І.", а коло неї — „Іс. Хс.", нижче ж перекладини: „Ні Ка". Вгорі гравюри, з обох боків Хреста, написано по славянському: „Подаяніемъ ясновельможнаго его млти пна Іоанна Мазепи, Россійскаго гетмана". Внизу, під гробом, міститься напис латинський: „Sumptu illustrisimi domini Joannis Mazefa, ducis Rossiae".

Ґравюру оточує широкий бордюр (до 20 сантиметрів) ріжноманітного орнаменту з срібла по золотому фоні — квітки, листя, плоди, предмети, що нагадують Страсти Христові: чаша, сосуд з водою, колона, знаряддя бичування, капшук з 30-ма серебряниками, драбина, спис, губа з оцтом, терновий вінець і лихтарь. В кутках рямців вибито чотирьох євангелистів; вгорі, над хрестом, нерукотворний Образ Спасителя, а внизу, проти того образу, герб гетьмана Мазепи, себто — хрест, півмісяць та шостикутна зоря. На хресті (в гербі) напис „М(азепа) І(оан) Г(етманъ)".

Коли саме Мазепа пожертвував зазначену таблицю до Гробу Господнього, вказівок не маємо. Дабіжа гадає, що це сталося або в останні роки життя ієрусалимського патріярха Досиѳея (1669—1707 рр.), або за його наступника Хрисанфа (1707—1731 рр.). Докладніше цього зазначити не можна. Знаємо тільки, що в неділю Блудного сина 1709 р. сам патріярх ієрусалимський відправляв на ній Службу Божу[56]).

Горливість до Церкви Божої гетьмана Івана Мазепи була настільки велика та надзвичайна, що навіть Петро в своєму наказі „предать проклятію" називає гетьмана „великим строителем" церков. Про те саме говорять і численні вірші, написані після 1708 р. з метою заплямувати „проклятого" гетьмана.

Нарешті треба сказати, що Мазепа ніколи не поривав з православною Церквою, й остання (розуміється, по-за межами Росії) не переставала уважати його за свого вірного сина. Його було поховано православним духовенством, а потім нераз возносилися церковні молитви за упокой його душі. Вмер Мазепа 22 вересня 1709 року в Бендерах. Тут-же в православній церкві села Варниці відбувався його похорон. Трохи згодом тіло його було перевезене до Галаца й „тамошній митрополит" його поховав в церкві грецького манастиря св. Георгія[57]). Манастирь цей належав Гробу Господню, се б то ієрусалимському патріярхові. Звідци й зрозуміло, чому гетьмана поховано в Галаці. В 1722 р. Пилип Орлик одвідав Галац, був на могилі Мазепи й відправив панахиду. Про це він так пише в своєму деннику під 10-м червняї „увечері я був в церкві

---

[56]) „Кіев. Стар.", 1893 р., № 11, 316—318 — з статті кн. Ал. Дабижа: „Къ рисунку (Даръ гетмана Мазепы Гробу Господню)". — В 2-ій прим., на стр. 317. — Пелгримація или Путшественникъ честного іеромонаха Ипполита Вишѣнского... во святый градъ Іерусалимъ. — „Чтенія въ имп. о-вѣ ист. и древн. росс.", 1876, кн. IV, смѣсь, ст. 113.

[57]) „Кіев. Стар.", 1883 р., № 3, 600; 1886 р. № 7, 502.

Св. Юрія й відвідав могилу небіжчика Мазепи, помолився за його душу і відправив панахиду, жаліючи, що такий чоловік не міг мати почесного похорону"[58]). Племінник Мазепи Войнаровський призначив тисячу талерів тому самому Георгієвському манастиреві, де поховано його дядька, очевидно, для молитов за упокой душі небіжчика-гетьмана[59]). Нема сумніву, що й на Україні, де були і в часи Петра I потайні прихильники Мазепи, правилися панахиди за нього. Незайвим буде згадати про те, що 27 червня ст. ст. 1918 р. за Івана Мазепу було відправлено урочисту панахиду в Київо-Софійському соборі, про що писалося тоді в київських газетах.

Все це дає підстави твердити, що фактично доконуване анатематствування Мазепи, викликане не церковними причинами, а військово-політичними обставинами свого часу, мало тільки місцеве значіння, в межах російської держави, поза межами ж її не бралося на увагу.

---

[58]) „Записки Наук. Т-ва ім. Ш.", т. CXXIII—CXXIV, стаття Єнсена: „Дневник Орлика", стр. 5. Очевидно, Єнсен в своєму перекладі щоденника Орлика вжив. „молебень" замісць „панахида". В парижському рукопису Орликового щоденника читаємо: „W wieczór nawiedziłem grób nieboszczyka Mazepy i zmowiłem za duszę jego pacierz y inne pro defunctis preces z indolencją, że tantus vir nie mogł mieć sepulturam honorificam".

Наведену довідку ласкаво подав мені п. І. С. Токаржевський-Карашевич, за що й висловлюю йому щиру подяку.

[59]) „Записки" НТШ, т. XCII, стр. 181.

О. Лотоцький

СПРАВА ПРАВОСИЛЬНОСТИ АНАТЕМУВАННЯ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ.

Повстання гетьмана Івана Мазепи проти російської держави, чин з своєї натури політичний, потягло за собою наслідки порядку церковного: на українського гетьмана кинуто церковну анатему. Література про гетьмана Мазепу, присвячуючи увагу фактичному перебігові сеї справи, не спиняється на правній стороні факту його анатемування. Між тим має інтерес, і не лише науково-теоретичний, питання правосильности сього акту, — чи відповідає він тим канонічним умовам, за яких у православній церкві уживається анатемування.

Анатема *(ἀνάθεμα, ἀνάθημα)* се — те, що одділено од звичайних річей: чи було б його одкинуто, одчужено, чи було б його виключено із ужитку через присвячення, яко дар, Богу. В термінолоґії церковній се слово уживається в першому значінні — одділення, видалення. Термін анатема означав видалення з церковної громади. Основа для такого акту — в словах Христа: „коли й церкви не послухає (брат твій), нехай буде він тобі як невірний і митар” (Матв. XVIII, 17). Се б то: непослушний член церкви стає чужий для неї, як чужі були для правовірних євреїв погани та митарі; він не повинен бути членом церкви, виключається з неї. Отже анатема се — одділення, видалення, виключення з тіла церкви окремого її члена чи ґрупи членів, які не коряться її законам.

По суті речі анатема — акт правного значіння для охорони церковної громади од людей, для неї чужих чи й небезпечних. Як кожна людська громада, забезпечуючись од людей, що порушають її установлені норми, видаляє їх із свого товариства, так і церква, оскільки вона єсть стоваришенням людей в земних умовах, не може бути позбавлена елєментарного права людської громади — очищення свого складу од невідповідних елєментів[1]). Популярний, поширений в масах, погляд неслушно засвоює розумінню анатеми значіння прокляття; з анатемою, з видаленням членів з церковної громади, часто сполучалося і викляття виключеного члена; але таке

---

[1]) В ближчому до нас часі синод російської церкви анатемував знаного письменника Льва Толстого, і голосні протести з приводу тої постанови не можна визнать за слушні, бо походили вони з непорозуміння чи, правдивіше, з нерозуміння елєментарної засади співжиття громадського. Толстой виголошував науку віри, яка рішуче перечила науці православної церкви, і ся остання почувалася в праві і навіть обовязку видалити з свого осередку того члена, який став чужий для неї.

сполучення різних чинностей повставало вже з якоїсь, релігійної чи політичної, пристрасти, бо викляття мало вже бути окремим актом церковної кари.

Підставою для анатеми, як акту видалення члена з церковної громади, стають поважні порушення науки віри чи моралі, яких він допустився. На перший з тих приводів до анатеми — на порушення віри — вказує апостол Павел: „коли б і ми чи ангел з неба благовіствували більш того, що благовіствуєм, — нехай буде анатема" (Гал., І, 8—9). Як на приклад анатеми з мотивів моральних можна вказати на одлучення од громади члена коринтської церкви за тяжкий моральний переступ кровозмішання (І Кор. V, 2—4). Отже анатему виповідалося за невідповідну науку віри, єретицтво, та за тяжкі моральні переступи, переважно за перше. На справи, що стоять поза сферою релігії та моралі, св. Письмо не поширює чинности церковної анатеми. Не бачимо такого поширення і в правилах апостольських та соборних.

Анатему, відлучення від церкви, виповідали чинники ієрархічні, хоч би часто й при участі чи в порозумінню з вірними. Право одлучати, владу вязати й рішати (Матв. XVIII, 17) Господь дав апостолам та їх наступникам єпископам. Миряни, навіть знаючи поважні вини члена церкви, не управнені видаляти його з громади вірних, — можуть лише ухилятися од спільности з ним. В церкві в даному випадку мають чинність ті норми, що й у всіх, які правно існують, установах, де видалення членів належить до компетенції певних органів та має свою процедуру. Таку процедуру вказує церковна практика і для виповідження анатеми. Конечною та рішальною єсть участь єпископату, в порозумінні з вірними, в самому винесенні постанови, а не лише в її виконанні[2]).

Тому не належить право анатемування чинникам не-ієрархічним, — цивільним, зокрема політичним, в тім числі головам держави, бо вони ієрархічної гідности не мають. Вони можуть лише, в порядку правної оборони, видавати закони, які захищали б громадян-вірних од кривди й образи у випадку несправедливого застосування до них анатеми (в такому, напр. змісті видав імпер. Юстиніян новелю 123).

Але за фактичного чи — тим більш — за правного звязку між церквою та державою для останньої дуже було вигідно використати моральний вплив церкви для справ державних та, зокрема, скористуватись такою сильною зброєю, якою була для церкви установа анатеми. Рівнож і церковна влада, на Сході і — осо-

[2]) „Отлученіе совершалось апостолами въ обществѣ вѣрныхъ. Такъ былъ отлученъ Коринфскій нечестивецъ. Апостолъ отлучилъ его своею властью (І. Кор. V, 8), но требовалъ, чтобы отлученіе совершилось въ собраніи вѣрныхъ, что оно должно быть „во имя Господа нашего Іисуса Христа, силою Его" (І. Кор., V, 4). Послѣ апостоловъ въ первенствующей церкви отлученіе совершалось епископами вмѣстѣ съ пресвитерами и производилось въ собраніи вѣрныхъ. Великое отлученіе — анафематствованіе — совершалось главнымъ образомъ на соборахъ вселенскихъ и помѣстныхъ. Согласно древнему обычаю, по которому судъ и отлученіе отъ церкви совершалъ епископъ вмѣстѣ съ клиромъ и производилъ то въ общемъ собраніи христіанъ, въ чинопослѣдованіяхъ православія указывается производить отлученіе въ общемъ собраніи вѣрныхъ и въ присутствіи собранія іереевъ". К. Никольскій. Анафематствованіе (отлученіе отъ церкви), совершаемое въ первую недѣлю великаго поста, 10—13. СПБ. 1879.

бливо — на Заході, уживає той засіб вже у своїх, церковних чи тільки в самих ієрархічних, цілях. З погляду правного таке застосування даного засобу до орґанічно невідповідних для нього цілей належить уважати як неслушне порушення права. Коли таке порушення виходить з боку церковного, то має бодай часткове — формальне — оправдання, бо діють у таких випадках ті чинники-ієрархічні, яким належить право винесення постанови щодо анатеми та переведення її процедури. Як що ж право анатемування засвоюють собі орґани цивільні, політичні, то чинність їх у таких випадках позбавлено навіть зовнішнього, формального оправдання, і належить його трактувати, як цілком беззаконну узурпацію чужого — ієрархічного — права. Се вже само по собі, з погляду правного, уневажнює таку чинність.

На Сході допускалися зловживання правом анатеми візантійські базилєвси. Але найвиразнішу, аж до отвертого цинізму, узурпацію сього права бачимо на Московщині ще на початках держави та особливо за династії Романових, найбільше — за царя Олексія та його наступника Петра I. За сього останнього піддано анатемі й українського гетьмана Івана Мазепу. Факти уживання церковної чинности для політичних цілей, зокрема уживання для того церковної анатеми, становлять сталу систему в московських церковно-державних відносинах. Всі такі факти мають велику схожість між собою, виявляючи цілковиту анормальність пристосування церковних засобів до політичної природи сих фактів. Тому для освітлення справи анатемування українського гетьмана належить сей акт розглядати на тлі практики, що повстала з фактів, які той акт попереджали.

З Греції чин Православія, з складовою його частиною анатемування, появився на Московщині в XII ст., і скоро московські князі стали використовувати його в боротьбі з політичними противниками. Характеристичний з сього погляду випадок бачимо на початку XVI ст., коли московський митрополит — грек Теогност, з наказу кн. Івана, виголосив анатему на псковського князя Олександра та на псковитян, як що вони не упокоряться московському князеві. „Иванъ оже ни выняти князя Александра, ни выгнати ратію, и намолви митрополита Θеогнаста; и посла митрополитъ въ Псковъ проклятіе и отлученіе на князя Александра и на весь Псковъ". І се вплинуло на непокірних. Так само московський князь Василь наказав митрополитові загрозити углицькому князеві: „аще не обратишися къ Богу, и ко своему брату старѣйшему къ великому князю, съ чистымъ покаяніемъ... по святымъ правилом проклятъ да будешь отъ святыхъ апостолъ и отъ святыхъ богоносныхъ отецъ, отъ всѣхъ седми вселенскихъ соборовъ, и въ конечную погибель да пойдеши, съ прежними онѣми богомерзкими еретики, временно же и будуще". Ще гірше загрожував вятичам інтердиктом митр. Ґеронтій: „не послушаете насъ, а своему государю великому князю челомъ не добьете... ино не будетъ на васъ милости Божіея и Пречистыя Богоматери и всѣхъ святыхъ, и нашего благословенія, и нынѣ и во вся безконечныя вѣкы... И толко не послушаете насъ нынѣ, и мы къ вашимъ игуменомъ, и къ попомъ, и ко всему священству, къ вашимъ духовнымъ отцемъ, тожъ есмя писали и рѣчми приказали, чтобы

васъ и они не благословляли и имѣли бы проклятыхъ, по вашимъ злымъ и окаяннымъ дѣломъ, и церкви бы Божья затворили и отъ васъ бы пошли изъ земли вси вонъ".

На Московщині уживання церковної анатеми в політичних цілях врешті стало певною традицією. Уживалося анатему і як погрозу — для унеможливлення політичного чину, і як кару за чин доконаний. В сьому останньому значінні піддано анатемі „Грішку Отрєпєва", „Тимошку Акундинова", „Стеньку Разина", „Емельку Пугачева" та „Івашку Мазепу" з їх приклонниками.

Григорія Отрєпєва наказав проклинати цар Василь Шуйський своєю грамотою: „И какъ къ вамъ сія наша грамота придетъ, — звертається він до ієрархів, — и вы бъ велѣли быти въ соборную церковь. Какъ сойдутся, и вы бъ нашу грамоту велѣли вычесть всѣмъ людямъ вслухъ; а буде въ церковь всѣ люди не вмѣстяться, и вы бъ имъ велѣли вычесть передъ церковью на просторномъ мѣстѣ... И того есте вора и еретика, и богоотступника, разстригу Гришку Отрепьева, и ево совѣтниковъ... вѣчному проклятію предали, и впредь проклинать велѣли ежегодъ вмѣстѣ съ еретики".

З мотивів виключно політичних підпав анатемі Тимошка Акундинов, який „измѣнилъ благочестивому великому государю царю и великому князю Михаилу Өедоровичу всея Россіи. Бѣжалъ въ Литву, а изъ Литвы былъ у Турского салтана и въ нѣмецкихъ во многихъ земляхъ. И умысля воровски, назывался ложно царя и великаго князя Василія Іоанновича всея Россіи сыномъ, княземъ Іоанномъ Шуйскимъ, и многіе воровскіе замыслы чинилъ, и надъ московскимъ государствомъ умышлялъ"[3]).

Так само за політичний злочин піддано анатемі Стеньку Разіна — з ініціятиви теж царської: „великій государь, царь и вел. князь Алексѣй Михайловичъ..., совѣтовалъ о томъ въ Дусѣ Святѣмъ со отцемъ своимъ... святѣйшимъ Іоасафомъ, патріархомъ московскимъ и всея Россіи, и съ преосвященными митрополиты и архіепископы и епископы и со всемъ освященнымъ соборомъ". Хоч до ініціятиви царя в даному випадку, як бачимо, прилучилася і церковна влада, але та ініціятива походила виключно з мотивів політичних, що інтересів церковних не торкалися.

„Емельку Пугачева", хоч перед карою й піддано його анатемі, але не заведено до списку в чині Православія, — і те і друге з причин політичних — з небажання цариці Катерини II популяризувати в народі і без того голосне та принадне імя самозванця[4]).

З політичних мотивів піддавано анатемі і осіб церковних, в тім числі людей великої ієрархічної гідности. Митр. московський

[3]) „Тимошка Акундиновъ внесенъ въ чинъ Православія по государственнымъ соображеніямъ, для большей огласки его самозванства, требовавшейся не только въ Россіи, но и внѣ ея, особенно въ тѣхъ странахъ, гдѣ долгое время не выдавали самозванцевъ Россіи. Для огласки считалось недостаточнымъ объявить народу царскими указами. Народъ гнусность самозванства лучше могъ понять изъ чина Православія" (В. Никольскій, op. cit., 248).

[4]) „Ни въ одномъ чинѣ Православія не находимъ анафематствованія Пугачеву. Очевидно, онъ не былъ предаваемъ анафемѣ по приказанію императрицы Екатерины II-й, не желавшей возглашенія въ храмѣ ненавистнаго ей имени. Безъ ея приказанія св. Синодъ не отмѣнилъ бы публичнаго ежегоднаго анафематствованія Пугачеву" (Никольскій, op. cit., 256).

Фотій піддав анафемі Григорія Цамблака, обраного 1415 р. на незалежного од Москви митрополита Київського, — з мотивів, які трудно визнати за церковні в тодішніх умовах, коли боротьба за сполучення чи окремішність двох церков — московської та української — провадилась на ґрунті політично-державному та національному (на намагання Москви викляв митр. Григорія і константинопільський патріярх Євтимій). В другій половині XVIII в. анатемовано митр. Арсенія Мацієвича, який запротестував проти доконаної царицею Катериною секуляризації церковних маєтків; його позбавлено сану, з іменем Андрія Враля (брехуна) живцем замуровано у вязниці та піддано анатемі. Сю анатему доконано з наказу цариці синодом російської церкви, інтереси якої обстоював митр. Арсеній.

Згадані факти, характеристичні для поступовання московської влади — політичної і церковної — в справі анатемування, дають підстави для вислідів, що освітлюють зокрема і справу анатемування українського гетьмана. Виключним мотивом церковної кари стають вчинки самої політичної природи. Коли при тому вказується, між іншим, і на моральну сторону сих вчинків та навіть на єретицтво осіб, яких піддавалося анатемі (напр., „стравникъ вѣдомый, воръ, богоотступникъ, еретикъ, растрига Гришка Богдановъ сынъ Отрепьевъ, отступя отъ Бога, и по совѣту діаволю и лихихъ людей, которые всегда московскому государству хотятъ разоренья и кровопролитья, назвалъ себя государя царя и великаго князя Ивана Васильевича всея Россіи сыномъ"), то се лише не більше, як риторичні фіґури, штучно притягнуті до справи, аби бодай зовнішньо прикрити реліґійно-моральною термінольоґією самий політичний характер справи. Накладали анатему за політичні вчинки російські самодержці, що не лише фактично розпоряжалися в справах церковних, але врешті і формально узурпували собі головенство в церкві (ст. 42, т. I Основних Законів російської імперії іменує царя Головою Церкви). Політична влада — московські великі князі, пізніше царі — не тільки були ініціяторами піддання політичних осіб анатемі, але й самі здебільшого виповідали присуд щодо такого піддання („и какъ къ вамъ сія наша грамота придетъ, ... и вы бъ нашу грамоту велѣли вычесть всѣмъ людемъ вслухъ... И того есте вора и еретика, и богоотступника, разстригу Гришку Отрепьева, и ево совѣтниковъ... вѣчному проклятью предали, и впредь проклинать велѣли ежегодъ вмѣстѣ съ еретики") та санкціонують спис осіб, на яких кидано анатему (цариця Катерина). В більшості таких фактів нема й мови про додержання установленої канонічної процедури церковно-соборного вирішення справи піддання анатемі, — ієрархії належить у згаданих випадках роля лише виконавча. Коли виповідали анатему й чинники церковні (митрополити, синод), то виключно з мотивів нецерковних, блюзнірським способом стараючись чинності політичній надати санкцію реліґійного посвячення. Все це надає актові анатемування, який з природи своєї єсть чинністю суто церковною, значіння одного з способів зовнішньої політичної кари, і цілком позбавляє, в даних умовах, сей акт того, що йому канонічно засвоюється, значіння реліґійно-церковного.

Анатемування з самих політичних мотивів, практиковане до випадку з гетьманом Іваном Мазепою, продовжувалося незмінно за Петра та його наступників. Стефана Глібова, що провинився „въ безприкладномъ преступленіи и безстрашіи и въ письменномъ противъ его царскаго величества возмущеніи", цар указом звелів „имѣть отъ святѣйшаго правительствующаго синода во анафемѣ вѣчно и съ прочими, проклятію и анафемѣ подпадшими, во всѣхъ россійскихъ церквахъ, гдѣ въ недѣлю Православія воспоминаніе таковымъ бываетъ, повсегодно его, Глѣбова, анафематствовать". Піддавано анатемі тих, хто противився указові Петра в справі престолонаслідства (усе населення по цілій державі мало давати „клятвенное обѣщаніе": „А ежели я сему явлюся противенъ или инако противное что помянутому уставу толковать стану, то за измѣнника почтенъ и смертной казни и церковной клятвѣ подлежать буду"). Так само Катерина I піддавала анатемі тих, хто підкидав листи, в яких уневажнювалося її право на трон; з її наказу „Святѣйшій синодъ, по данной себѣ отъ пастыреначальника Христа власти, единодушнымъ согласіемъ, какъ безсовѣстнаго онаго плевосѣятеля, и его сообщниковъ, такъ и вѣдующихъ, но молчащихъ о нихъ предаетъ анафемѣ, буди часть ихъ съ первымъ человѣкоубійцемъ Каиномъ, яко гражданскаго благожитія ненавидящихъ, и съ треокаяннымъ Іудою, яко и церковнаго благосостоянія враговъ, и съ прочими подобными погибельными сыны, аминь". Вище вже згадувалося, за що та в яких обставинах Катерина II наказала виклясти митрополита Арсенія Мацієвича. Коли р. 1767 Синод вже просто звернувся до цариці Катерини про потвердження Чину православія, цариця видала такий рескрипт на імя обер-прокурора Синоду І. Мелісіно: „Иванъ Ивановичъ! На поданной намъ отъ преосвященнаго Димитрія митрополита новгородскаго зборное чиноположеніе объявите нашему Синоду, что мы воономъ полагаемся на мнѣніе Синода". Отже — покладаючись на думку Синоду, цариця визнає своє право потверджувати церковний чин і лише відступає се право Синодові[5]). Царі накладали церковну анатему, царі її й касували. Коли частина мазепинців (полк. Дм. Горленко, Дм. Бутович, Ів. Максимович, Мих. Ломиковський та Антонович) р. 1715 повернулися з Бендер до Глухова, покладаючись на обіцянку царя не карати їх, цар наказав митр. Іоасафові Кроковському зняти з них церковне прокляття.

Все те були факти, яким бодай у найменшій мірі трудно засвоїти природу церковну. Вони тільки доводять послідовність системи, якої незмінно дотримували чинники і церковні, і політичні в справі анатеми та яка в тому незмінному, хиба що посиленому, характері діткнула й українського гетьмана.

Анатемування гетьмана Івана Мазепи містить у собі — ледве чи не в найбільшій мірі — згадані типові риси московської політичної чинности в справі анатемування.

Анатему гетьманові Іванові Мазепі наказав виголосити цар Петро I листом 31. X. 1708 р. до митр. Стефана Яворського: „Че-

[5]) Письма импер. Екатерины II. къ оберъ-прокурорамъ Святѣйшаго Правительствующаго Синода (1765—1796), съ введеніемъ и примѣчаніями Н. И. Григоровича. „Русскій Архивъ", 1870.

стнѣйшій отче! Понеже паче всякаго чаянія Мазепа, второй Іюда нравомъ и образомъ, паче же дѣйствомъ явился и, оставя православіе, къ еретикамъ Шведамъ ушелъ, обманя три персоны старшинъ же (о чемъ пространнѣе вамъ донесетъ господинъ Гагаринъ) и, вмѣсто защищенія, такожъ какъ великій строитель оныхъ былъ святымъ церквамъ, нынѣ проклятой гонитель онымъ учинился (понеже не далеко отъ Новагородка Шведы въ одной церкви лошадей поставили); о чемъ сей народъ, отъ сего Іюди проклятаго зѣло утѣсненный, всегда плакалъ (чего мы не вѣдали доселѣ), а найпаче нынѣ, того ради извольте онаго за такое ево дѣло публично въ соборной церкви проклятію предать. Piter. Изъ лагеру Десна рѣки въ 31 день октября 1708"[6]).

Крім сього листа, що мав фактичне значіння царського наказу, видано в справі анатемування гетьмана і спеціяльний указ: „Благоволеніемъ Великаго Государя, Царя и Великаго Князя Петра Алексѣевича, сынъ Его Государевъ, Благородный Государь, Царевичъ и Великій Князь Алексѣй Петровичъ, изволилъ изъ Преображенскаго пріитить къ Москвѣ, и былъ въ Ближней Канцеляріи; а при Немъ Государѣ Царевичѣ были Министры, и слушали настоящихъ изъ приказовъ докладныхъ дѣлъ, а изъ той Канцеляріи изволилъ Онъ, Благородный Государь Царевичъ, послѣ литургіи пріитить въ Соборную и Апостольскую Церьковь Успенія Пресвятыя Богородицы, и слушавъ молебнаго, о побѣдѣ непріятеля Свѣйскаго Короля, обычнаго пѣнія; а молебное пѣніе совершали Преосвященный Стефанъ, Митрополитъ Рязанскій и Муромскій, съ прочими Митрополиты и Архіепископы и со Освященнымъ Соборомъ. А за Благороднымъ Государемъ Царевичемъ у молебнаго пѣнія были Бояре... Въ той предпомянутой Церквѣ, Московскихъ и иныхъ разныхъ чиновъ служивые и приказные люди и купецкаго чина множество во время того пѣнія были жъ. А по молебномъ пѣніи, бывшаго Гетмана Ивашку Мазепу, который по внѣйшему образу былъ сосудъ потребенъ, а потомъ явился сосудъ діаволъ, понеже по письму царскаго Величества къ Сыну его Государеву, Благородному Государю Царевичу, за его, Ивашкину, къ Нему Великому Государю измѣну, что онъ оставя свѣтъ, возлюбилъ тму, отъ нея же внутреннія ослѣпоста ему зеницы и в той слѣпотѣ, съ праваго пути совратясь и отъѣхавъ ко мрачной адовѣ пропасти, присталъ къ Его Государеву недругу Свѣйскому Королю, и отъ того въ арміи Генераламъ и прочимъ командирамъ и офицерамъ и рядовымъ въ полку, надъ тѣмъ непріятелемъ учинилъ нестроеніе. И за такое его богомерзское, а Ему Великому Государю и всему Государству непотребное дѣло, Преосвященные Митрополиты и Архіепископы и со всѣмъ Освященнымъ соборомъ, того врага Креста Христова, предали проклятію и анаѳемѣ вѣчно, чего онъ самъ себѣ, по дѣламъ своимъ, отъ всегубителя душъ получилъ"[7]).

---

[6]) Опись докум. и дѣлъ архива св. Синода, т. I, Прилож., стр. III. и IV.

[7]) Полн. Собр. Зак., т. IV, № 2213.

В самому тексті анатеми „короткої" мотиви анатемування подано лише політичні: „Бывшій гетманъ Ивашка Мазепа, забывъ страхъ Божій и крестное цѣлованіе презрѣвъ и великую милость государеву отринувъ, измѣнилъ ему, великому государю, и приложился къ супостату государеву королю швецкому, и купно съ нимъ вооружился на велико-россійскую державу". В ширшому тексті

І тут бачимо, як і в попередніх випадках, штучне притягнення мотивів церковно-релігійних („явился сосудъ діавола”, „оставя православіе, къ еретикамъ Шведамъ ушелъ”, „понеже не далеко отъ Новагородка Шведы въ одной церкви лошадей поставили”), — безвірний цар Петро, що уряджував блюзнірні орґії на поталу церкви й релігії, удається до сих мотивів способом демаґоґічним, стараючись бодай чимсь виправдати уживання церковної кари за вчинок натури політичної, а при тому й підбурити релігійне почуття вірних. Між тим, з погляду релігійного особа гетьмана не тільки не давала підстави для неґативного закиду, а, навпаки, користувалася великою пошаною однаково і в світських, і в церковних колах та не тільки на батьківщині, — і на Сході знаний він був як людина високої релігійної настроєности, як доброчинець святих церков; досі заховується на Святому Гробі цінний не лише матеріяльно, але й з погляду художнього, дар його — плащаниця. Постать гетьмана Мазепи, як людини релігійної та культурно-церковного діяча, дуже виразно виступає в історичних дослідах на основі незаперечених історичних джерел[8]).

Не тільки в тих храмах, що фундовані гетьманом, молилися за нього, як „благотворителя й создателя храму сього”, але, як видно се з Діярія наступника Мазепиного П. Орлика, і духовні інших православних церков поховали його чином християнським та й після молилися за спокій його душі. Отже з погляду релігійного, — у відношенні доґматичному чи моральному, — підстав для анатемування вірного члена церкви Івана Мазепи не було ніяких. Се добре розуміє сам ініціятор анатемування його, цар Петро, визнаючи у свойому листі до митр. Стефана, що він „великій строитель оныхъ былъ святымъ церквамъ”, та на доказ, що він „нынѣ проклятой гонитель онымъ учинился”, мігши покликатись лише на те, що „понеже не далеко отъ Новагородка Шведы въ одной церкви лошадей поставили”. Все це зводить мотиви анатеми на гетьмана виключно до моментів політичних, що, як чужі для справи церковної й неважні в якості підстави для церковного акту анатеми, тим самим в самій суті речі мають уневажнити доконання того акту.

Так безпідставно мається справа анатемування гетьмана Івана Мазепи з погляду річевого. В такому ж неважному, з погляду правно-канонічного, вигляді виступає факт анатемування гетьмана Мазепи і щодо формальної сторони сього акту. Постанову про піддання анатемі видає не управнена церковна влада, а цивільний політичний чинник — цар Петро: наказує митр. Стефанові „того ради (се б то — з зазначених перед тим політичних мотивів) извольте онаго за такое ево дѣло публично въ соборной церкви проклятію предать”. В даному випадкові замість соборної поста-

---

бажається подати вже й релігійні мотиви: „сломалъ вѣру”, „отвержеся Христа Господня” та, так само, як і в листі Петра I до митр. Стефана Яворського, „привержеся (врагу Божію и святыхъ Его, проклятому еретику) королю шведскому Карлу второму надесять, впровадилъ его въ малороссійскую землю, иже церкви Божія и мѣста святыя осквернилъ и разорилъ”.

[8]) Матеріял для характеристики постаті гетьмана з сього погляду в працях В. Біднова, Р. Смаль-Стоцького, М. Андрусяка в т. 46 „Праць Українського Наукового Інституту в Варшаві”.

нови правосильної церковної влади виступає невідповідний з погляду канонічно-формального одноособовий наказ царя. Правосильної церковної постанови не було оголошено.

В тодішніх обставинах ледве чи й могла бути правосильна канонічна — соборна — постанова, бо чи ж була в той час правосильна, відповідна для такої постанови, церковна влада? Останній патріярх Адріян помер 1700 р. Російський синод установлено р. 1721. Посередні між сими датами роки були переходовим для російської церковної влади часом, коли вона була щодо обєму своїх чинностей дуже обмежена. Очолював ту владу митр. рязанський Стефан Яворський, що як „экзархъ, блюститель, администраторъ, намѣстникъ" патріяршого трону, мав радитися з іншими єпископами у Москві — з „освященнымъ соборомъ" — „о расколѣ, о противностяхъ, о ересяхъ". Оскільки сам цар уважав той орґан церковної влади за надто у правах обмежений, видно з того, що у важливих випадках він, іґноруючи ту владу, звертається не до неї, а до царгородського патріярха, — в останнього просив він дозволу для себе та для свого війська не додержувати посту в часі заграничних походів; од того ж патріярха прийшов дозвіл прилучати лютеран та кальвіністів до православної церкви через миропомазання, а не через охрещення, а сам містоблюститель митр. Стефан Яворський за своє поступовання щодо сих іновірців дістав такі прикрі догани од сенату, що, як сам каже, покинув засідання сенату в сльозах. Між тим, пізніше, вже за існування Синоду, в справі анатемування особи меншого значіння (Степана Глібова) цар звертається з наказом вже до Синоду. Отже, коли анатемувати гетьмана цар наказував самому лише митрополитові, навіть не згадуючи про декораційний „освященный соборъ", то, очевидно, не надавав він ні формального, ні практичного значіння тодішній переходовій установі церковної влади. І та влада, зо всією правдоподібністю, й не виносила постанови в справі анатемування гетьмана, і акт анатеми над ним доконано, як показують всі обставини, на підставі самого лише царського наказу.

Ті уступи в проповіді митр. Стефана Яворського, з приводу анатемування гетьмана, де накликається на нього прокляття, можна розуміти лише як вирази красномовного ефекту з боку проповідника, що не були оперті на якійсь правосильній постанові; рівнож не вказують на таку постанову і ті грамоти окремих українських архиєреїв, що їх було оголошено по анатемуванню гетьмана. Українське духовенство, знаючи жорстоку натуру царя, що, під час кари над стрільцями, не вагався вискочити на ешафот та власноручно рубати стрільцям голови, діяло під впливом того застрашення, особливо ж по варварській розправі з гетьманською столицею Батурином, де все населення було до ноги вирізано[9]).

[9]) Під впливом терору та на ґрунті того угодництва, що взагалі визначає тодішні церковні круги, в духовних колах розвинулися ніби якісь перегони щодо сплюгавлення особи гетьмана Мазепи. Обдарований свого часу милостями Мазепи Стефан Яворський пізніше не знаходить слів для його опоганення. Майбутній співробітник Петра Теофан Прокопович на оплюгавленні чину Мазепи робить собі карьєру, — початком тої карьєри була панеґірична проповідь Теофана в присутності царя з приводу полтавської перемоги. Єп. Теофілакт Лопатинський за складену церковну службу з приводу полтавської баталії дістає

В таких умовах та за таких настроїв духовенства досить було простого наказу царя, який не розбірав у засобах покарання непослушних, щоб духовенство виконало його розказ, не вяжучись формальною стороною своїх чинів, се б то, незалежно од того, чи були річеві та формально правосильні основи для тих чинів.

Отже незалежно навіть од сторони річевої, про яку мова була вгорі, і з погляду формального факт остається фактом, що постанови про піддання анатемі гетьмана Мазепи не має, хоч не було жадних мотивів сей акт нищити, — навпаки, влада мала всі підстави той акт зберегти. Тож як не було правосильної постанови про піддання гетьмана анатемі, то й не було та немає потреби скасування тої постанови. Се б то — не потрібно звільняти гетьмана від анатеми, бо анатемування його, хоч і доконане фактично, не має за собою підстави ні річевої, ні формальної, — отже не правосильне і не дійсне.

Урочисте анатемування гетьмана, як факт політичний, можна, з погляду формального значіння, поставити в аналоґію з іншим, що стався так само з мотивів політичних, через дві сотні літ пізніше, фактом — з урочистою панахидою по душі гетьмана в київському Софійському соборі 1918 року. Мотиви та значіння обох сих актів належать до ділянки політичної. Анатемування гетьмана мало на цілі силою самого факту, без підстав річевих і правних, установити традицію громадської дискредитації його памяти. Урочиста панахида ціль свою, навпаки, покладала в тому, щоб фактично перервати ту безпідставну традицію та реваншувати його память. Обидва ті факти стоять поза межами закономірного ділання церковної влади, політично себе урівноважують та квітують. Залишається непорушне те канонічне церковне положення, що молитва за душу святої памяти гетьмана, як і кожного члена церкви, се — справа доброї волі вірних, — чи поодиноких членів церкви, чи певної їх громади.

Навіть і сама та політична арґументація, на якій збудовано піддання анатемі гетьмана Івана Мазепи, тратить і річеве, і формальне значіння, коли політичну природу чину гетьмана розглядати не з тенденційно-однобічного, в даному випадкові — російсько-імперіялістичного, погляду, а в правдивій його ідейній істоті. Оскільки в свідомості цілого людства знайшов собі однодушний моральний осуд вчинок зрадника Ефіяльта, остільки, навпаки, чини характеру визвольного знаходять собі оцінку якраз протилежну — з глибшого, istотно-політичного погляду. З такого власне, сього останнього, погляду, офіціяльно кваліфіковане іменем зради повстання гетьмана Івана Мазепи не тільки не було зрадою в тому звичайному змісті, як се розуміють, коли говориться про зраду батьківщини, а, навпаки,

підвищення службової платні з 200 до 300 р. Пізніше цар наказав переробити ту службу Гавриїлові Бужинському, і сей землячок гетьмана постарався так, що сам цар мав його запал стримувати. З приводу речень служби: „давшему намъ побѣду Господемъ нашимъ Іисусомъ Христомъ и исходящимъ отъ Отца всесвятымъ Духомъ” цар зауважив на крисах рукопису: „Кажетца многовато, однако на произволъ”; в реченні: „Пріидите вси окрестніи народы... и дадите съ нами славу Его” поправлено „окрестніи” на „россійстіи” та зауважено: „неприлично сіе слово, чтобъ всѣ народы за едину нашу ползу благодарили”. (П. Пекарскій, Наука и литература въ Россіи при Петрѣ В., т. II, 200—201).

се був учинок, доконаний з мотивів патріотичних та якраз в інтересах батьківщини, для її визволення, — з таких мотивів та в таких цілях, що з безстороннього погляду завше і всюди викликають признання й повагу.

Яскравий приклад аналоґічної — до протилежности різної — оцінки політичних чинів маємо щодо повстань польського народу: найсуворіше оцінені та покарані представниками російського імперіялізму, вони прийняті у свідомості польській, як акти найвищого патріотичного значіння. В такому ж високому патріотичному значінні перейшли у свідомість українську чин гетьмана Мазепи, як і взагалі всі факти боротьби українського народу проти московської геґемонії[10]).

Кинута на Мазепу російським правительством анатема ледве чи — в противність інтенціям російського правительства — не вкрила більшим авреолом та чи не спопуляризувала його імя у світовій літературі, яка присвятила його особі виняткову увагу.

З усіх наведених угорі фактів виразно повстає вислід, що для постановлення та виконання церковної анатеми на гетьмана Івана Мазепу не було жадної правної підстави, як і в аналоґічних випадках, що були до і після анатемування гетьмана. Річевих підстав реліґійного порядку — порушення основ віри і моралі — не знайшлося, навіть навпаки: особу гетьмана винятково шановано за його церковні добродійства. Мотиви анатемування були виключно політичні, що канонічно до того не управнюють. Анатемування відбулося на основі самого лише наказу світської влади — царя. Постанови церковної влади про піддання гетьмана анатемі не було. Стає під сумнів, чи й правосильна була сама тодішня влада церковна для винесення такої постанови. Все це змушує признати фактично доконаний акт анатемування гетьмана Івана Мазепи з погляду церковно-канонічного за безправний, а з реліґійно-церковного — за недійсний. Яко такий, не може він мати морального значіння ні для душі святої памяти гетьмана Івана, ні для вірних

---

[10]) Земляки гетьмана-патріота здавали собі справу щодо його патріотичної чинности. В записках офіцера-українця Мартоса, який одвідав р. 1812. Галац, читаємо таке місце: „Въ греческомъ монастырѣ въ городѣ похороненъ Малороссійскій гетманъ Мазепа, послѣ Полтавской баталіи принятый въ покровительство Турецкаго двора. Мазепа умеръ въ удаленіи отъ отечества своего, коего онъ защищалъ независимость; онъ былъ другъ свободѣ и за то стоитъ уваженія потомковъ. Послѣ его удаленія изъ Малороссіи жители ея потеряли свои права, столь священныя, которыя Мазепа долго защищалъ съ свойственною каждому патріоту любовью и горячностью. Его не стало, и имя Малороссіи и ея храбрыхъ козаковъ изгладилось изъ списка народовъ, хотя невеликихъ числомъ, но извѣстныхъ своимъ существованіемъ и конституціей. Кромѣ другихъ добродѣтелей, Мазепа былъ другъ наукъ: онъ увеличилъ въ Кіевѣ академію въ Братскомъ монастырѣ, который имъ возновленъ и украшенъ, снабдилъ ее библіотекою и рѣдкими манускриптами. Однако основатель академіи и многихъ церквей и человѣколюбивыхъ заведеній ежегодно проклинается въ Воскресенье первой недѣли Великаго поста вмѣстѣ съ Стенькою Разинымъ и иными ворами и разбойниками. Но какая разница! Послѣдній былъ разбойникъ-святотатецъ, Мазепа — просвѣщеннѣйшій, человѣколюбивѣйшій человѣкъ, искусный полководецъ и повелитель вольнаго народа. Я слушалъ сію гнусную церемонію въ Кіевѣ, которую совершалъ митрополитъ съ архіереями и всѣмъ духовенствомъ совершенно съ пренебреженіемъ имени нашей церкви". („Записки инженернаго офицера Мартоса о Турецкой войнѣ въ царствованіе Александра Павловича". „Русскій Архивъ", 1893, № 7).

православної церкви, що згадують його імя у своїх молитвах приватних та публичних.

За таких обставин ієрархічні круги ще в колишній Росії, треба думати, прийшли до зрозуміння неслушности анатемування гетьмана Івана Мазепи з погляду як річевого, так і формального. В чині Православія імя його не згадується вже з р. 1869. За большевицької ж влади скасовано взагалі колишнє законодавство церковне, в тім числі втратили чинність і, в самій своїй істоті безправні, царські накази в ділянці церковній. Тим більш не можуть мати сили сі останні акти в краях, що втратили державний звязок з колишньою російською імперією.

Др. Микола Андрусяк

ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА ЯК КУЛЬТУРНИЙ ДІЯЧ.

Хоча серед нащадків колишніх козацьких старшин на Україні була жива традиція про культурну діяльність Мазепи ще в першій половині XIX ст.[1]), Костомарів у своїй великій монографії не присвячує їй окремого розділу й, не прикладаючи до неї більшої ваги, згадує про неї тільки уривково[2]). Ні Федір Уманець[3]) якого книжку з ентузіязмом витав „давній, інстинктовний і традиційний мазепинець", письменник Василь Горленко[4]) (1853—1907), ні Ілько Борщак у нарисі про Мазепу як людину й історичного діяча[5]) не пробували висвітлити цієї сторінки діяльности гетьмана; кілька рядків присвячує їй Дмитро Дорошенко[6]). Зате більше місця присвячують її дослідники української освіти й книги та окремих літературних творів з часів Мазепи. Саме в цій статтейці збираю докупи розкидані принагідно по різних працях цих дослідників вістки щодо культурної діяльности Мазепи.

I.

Присвята в наголовку драми Теофана Прокоповича „Владиміръ"[7]) говорить, що Мазепа був „ктитором" (фундатором) „преславної Академії Могило-Мазеповіянської Київської"[8]). І справді

---

[1]) З приводу відвідин могили Мазепи в Ґалаці в 1811 р. Олекса Мартос (1790—1842) записав у свому щоденнику між іншим таке: „Кромѣ другихъ добродѣтелей Мазепа былъ другъ наукъ: онъ увеличилъ въ Кіевѣ Академію въ Братскомъ монастырѣ, который имъ возобновленъ и украшенъ, снабдилъ ее библіотекою и рѣдкими манускриптами... основатель Академіи и многихъ церквей и человѣколюбивыхъ заведеній... (Русскій Архивъ, Москва 1893, кн. 2, ст. 345; Д. Дорошенко: Огляд укр. історіографії, Прага 1923, ст. 77—78).

[2]) Н. И. Костомаровъ: Собраніе сочиненій, Историческія монографіи и изслѣдованія кн. VI, т. XVI, С.-Петербург 1905, ст. 408—409, 426 і 480—481.

[3]) Гетманъ Мазепа, С.-Петербургъ 1897.

[4]) Е. Рудинська: Листи Василя Горленка до Панаса Мирного, Київ 1928, ст. 49.

[5]) Записки НТШ, т. CLII, вип. I, 1933.

[6]) Hetman Mazepa. Sein Leben und Wirken, Zeitschrift für osteuropäische Geschichte, Bd VI (N. F. Bd III) Heft 1. Königsberg—Berlin 1932, c. 59 Нарис історії України, т. II, Варшава 1933, ст. 113.

[7]) Я. Гординський: „Владиміръ" Теофана Прокоповича. Записки НТШ CXXX, Л. 1920, ст. 19—71; CXXXI, 1921, ст. 65—122; CXXXII, 1922, ст. 65—134. В своїй розвідці автор використав усю дотогочасну літературу.

[8]) Записки НТШ CXXXII, ст. 80. — Могило-Мазеповіянською звалася Академія від 1704 р. до Мазепиного зриву проти Москви (Д. Вишневскій: Кіевская Академія въ первой половинѣ XVIII ст., Київ 1903, ст. 59—60 і 132).

ця присвята не була голословною; завдяки заходам Мазепи стала Могилянська Колєґія Академією. Вже літом 1691 р. з доручення київського митрополита Варлаама Ясинського та гетьмана Мазепи вислала київо-братська колєґія до Москви свого префекта Силуяна Озерського з трьома вчителями й трьома студентами з чолобитнею царям Іванові й Петрові. Опісля в 1693 р., коли скінчився введений там у 1690 р. повний курс теології, ректор колєґії Йоасаф Кроковський за посередництвом митрополита й гетьмана просив „жалуванної грамоти на удержання й утвердження прежніх шкіл..., та на мирне навчання в них дітей російських жителів і всяких православної віри ревнителів"... У відповідь на це прохання царі Іван і Петро своєю грамотою з 21 січня 1694 р. дозволяли в заснованих митрополитом Петром Могилою школах при київському Братському манастирі православним префектам, професорам і вчителям навчати не тільки поетики й реторики, але й філософії та богословії славяно-руською, грецькою і латинською мовами, застерігаючи при тому, щоб навчання було в православному дусі. Грамота забезпечувала ректора, вчителів і учеників від кривд і утисків з боку царських військових людей всяких чинів з різних полків, полковників і козаків київського й інших полків та київського війта й міщан. На вдержання колєґії було визначене постійне царське жалування щорічно по 50 рублів і по 50 чверток жита московської міри[9]). Проф. Ф. Тітов уважає, що тією грамотою київська колєґія дістала академічні права і з того часу називано її навіть в урядових царських кругах Академією, яку то назву признала офіціяльно царська грамота з дня 7 жовтня 1701 р.[10]). І справді в цій грамоті Петра I, що потверджує права київської Академії надані їй грамотою з 1694 р., вживається назви „Академії" яко такої, що вже давніше була принята[11]). Цей титул „Академії" вистарався гетьман Мазепа разом із Варлаамом Ясинським і Йоасафом Кроковським[12]).

Мазепа дбав також про матеріяльне забезпечення київської школи, якої вагу підкреслював у своїх грамотах. „Респектуючи на тотъ монастыръ Братскій, всей Малороссіи потребный, длятого что въ немъ цвѣченіе всякому зъ малороссійскихъ дѣтей хотячому учитися походитъ" — писав він при нагоді надання с. Більмачівки в Івангородській сотні Київо-Братському манастиреві[13]). Коли деякі громадяни київського полку, головно мешканці Остра й Козельця звернулися до гетьмана із суплікою, аби він не дарував села Виповзівки Братському манастиреві, він з обуренням писав: „дивуемся теды мы велцѣ тому вашому дерзновенію, же такою своею прикрою супликою намъ докучати смѣете, хотячи нашу гетманскую

---

[9]) Памятники, изд. Кіевскою Коммисіею для разбора древнихъ актовъ т. II, изд. 2-е, К. 1897, ст. 488—492, ч. XXXVI; — Н. И. Петровъ: Кіевская Академія во второй половинѣ XVII в., К. 1895, ст. 51—52; — A. Jabłonowski: Akademia kijowsko-mohilańska, Kraków 1899-1900, ст. 178—179.

[10]) Ф. Тітов: Стара вища освіта в київській Україні кінця XVI — поч. XIX в. Київ 1924, ст. 105—112.

[11]) Памятники Кіев. Ком. II, ст. 492—497, ч. XXXVII. — Яблоновський хибно пише: „i w tej nowej hramocie kolegium nie zostało nazwanem przez cara „akademią". (Akademia et cet., 207).

[12]) Ѳ. И. Титовъ: Русская Православная Церковь въ польско-лит. гос. въ XVII—XVIII в.в. К. 1905, II, 462; Я. Гординський: „Владиміръ" П. Прокоповича, Записки НТШ CXXXI, 74.

взполную власть будучую по своей хотѣ уняти волю, а зась намъ не вольно учинити того, что указуетъ нашъ рейментарскій здоровый розсудокъ и респектъ: сами то признаете розумніи люде, же естъ то рѣчь добрая и хвалебная, ижъ зъ давнихъ часовъ цари и князи и инніе земскіе владѣльцы и панове монастыри и мѣстца святіи наданиями своими ущедряли и убогочали, а для чегожъ бы теперъ за рейменту нашего не мѣло тое дѣятися, що естъ прилично и пожиточно не тилко до подпоры, але и до разширеня хвалы Божой..."[14]). Врешті дозволяючи Братському манастиреві заселити село Плісецьке, гетьман зазначував, що робить це, „мѣючи особливый нашъ на тую обитель святую Братскую кіевскую (въ которой многими трудами ко общой церкви Божіей и Малороссійской нашой отчизни пользѣ и потребѣ науки вызволеніе отправуются) респектъ и рейментарскую патронствующую прихильность..."[15]). У 1703 р. дарував гетьман школі деякі садиби на київському Подолі[16]). В 1707 р. затвердив Братському манастиреві право на посідання м. Стайок[17]), на прохання ректора й ігумена Христофора Чартутського з братією з огляду на те, що цей манастир є для всієї східньої православної церкви благопотрібний і благохосенний[18]). Правдоподібно від часів гетьмана Мазепи з військового козацького скарбу йшло річно на Академію 200 карбованців[19]).

Варлаам Ясинський величав зовсім слушно гетьмана „особливим обновителем, промислинником і благодітелем братського манастиря", бо Мазепа подбав про те, щоби заступити дерев'яний храм київо-братського колеґіяльного манастиря великою камінною Богоявленською церквою; розпочата в 1693 р. її будова була завершена коштом гетьмана в 1695 р.[20]). Тому що здвигнена митр. Петром Могилою будівля для приміщення школи не відповідала вже своєму призначенню наприкінці XVII ст., задля своєї старости й тісноти, гетьман поклав в-осени 1703 р. фундамент під новий будинок. Розпочата з весною 1704 р. його будова була частинно викінчена в недовгому часі; вид цього мазепинського академічного будинку є представлений на сучасних гравюрах: одній, піднесеній в 1701 р. ректорові цієї школи Прокопієві Колачинському, другій, піднесеній в червні 1713 р. митрополитові Йоасафові Кроковському. Але плянованої Мазепою будови більшого академічного дому не завершено задля його протимосковського зриву; щойно

---

[13]) Памятники Кіев. Ком. II, ст. 472—3, ч. XXXIV, з Батурина, 7. V. 1692.

[14]) Акты Зап. Россіи, Петербург 1853, V, ст. 266, ч. 252, з Батурина, 7. VII. 1693.

[15]) Пам. Кіев. II, ст. 499—500, ч. XXIX, з Батурина, 9. VIII. 1702.

[16]) Jabłonowski: Akad. Kij. Moh. ст. 208.

[17]) Пам. Кіев. Ком. II, ст. 500—502, ч. XE, з Київського Печерського 26. VII. 1707.

[18]) Єромонах Макарій Булгаков: Исторія Кіевской Академіи, Санктпетербург 1843, ст. 110.

[19]) Д. Вишневскій: Кіевская Академія въ первой половинѣ XVIII ст., Київ 1903, ст. 46.

[20]) Jabłonowski: Akad. Kij. Moh. 201. — Ф. Тітов: Стара вища освіта в київ. Україні, ст. 132; Д. Антонович: Скорочений курс історії укр. мистецтва, Прага 1923, ст. 161.

в 1740 р. виконав цей плян Мазепи митрополит Рафаїл Заборовський[21]).

У своєму записнику записав у 1811 р. Олекса Мартос, що Мазепа „збогатив Академію бібліотекою й рідкими рукописами"[22]).

II.

„Зримъ Кіево-Могилянскіе Аѳины"—пише єромонах Антоній Стаховський, що був у 1721—40 р. р. тобольським і сибірським митрополитом, у надрукованому в друкарні Троїцького Іллінського манастиря в Чернигові 1705 р. „Зерцалі от писанія Божественнаго", — щедрою десницею Вашею Панскою каменнымъ строеніем и правъ утвержденіемъ укрѣпленны". „Зерцало от писанія Божественнаго" з присвятою гетьманові Мазепі вказує на нього, як на добродія-мецената чернигівської колеґії. Крім присвяченого йому вірша-панеґірика є в цьому виданні ще й присвячене йому риторично-панеґіричне послання, підписане згаданим єромонахом Антонієм, у тому часі намісником чернигівської катедри й префектом колеґії, „з труждающимися". В ньому прославляється Мазепу за збудування й прикрасу церков на Україні, за його допомогу Київській Академії, а зокрема за його добродійства для Чернигова.

В Іллінському манастирі прикрасив він „кіотомъ среброкованнымъ" образ Матери Божої. В Борисоглібському манастирі, де була архиєрейська катедра, збудував він величезну камінну дзвіницю з церквою св. Івана Предтечі; на цій дзвіниці був почеплений дзвін вилитий коштом гетьмана, а в її приміщеннях містилася спершу основана в 1700 р. чернигівська колеґія, доки її не перенесено коло 1705 р. в інше приміщення.

За допомогою Мазепи поставила чернигівська катедра папірню, що постачала папір для тогочасних українських видань.

Нарешті, в складеному на польській мові вірші-панеґірику „Krzyż, początek mądrości w herbowym klejnocie" (Мазепи), говориться про ролю гетьмана в орґанізації чернигівської колеґії; йому завдячувала чернігівська колеґія свій розквіт. За те вихваляють гетьмана три її кляси, що існували в тому часі: schola infima, grammatica i syntaxis: це вихвалювання пристосоване до різних граматичних форм. У дальшій частині цього вірша чернигівські „неопоети" вихвалюють мудрість і військові діла Мазепи, якого прикмет не в силі вихвалити навіть найдосвідченіший поет, але зате попід небо виніс його власний герб хрестоподібний Кольос, збудований на міцних підвалинах Паляди й Бельони. Кінчився вірш гіперболічними побажаннями гетьманові.

Після того містить „Зерцало" „лябіринт" на пошану Мазепи, де розміщено 961 літери так, що при читанні від середини в якомубудь напрямку виходить усе речення: „Іоан Мазепа гетман Малоросской земли". При цьому „лябіринті" вміщено латинським і славянським двовіршом побажання, аби гетьман стільки років був вождом, скільки помічається літер в ясному його імені.

---

[21]) Тітов: Стара вища освіта в київ. Україні, ст. 131, 132, 142, 212—213, 214 і 310.

[22]) Русскій Архивъ, Москва 1893, кн. 2, ст. 345; — Дорошенко: Огляд укр. історіографії, Прага 1923, ст. 78.

При дереворитині з образом патрона Мазепи св. Івана Предтечі вміщена віршом молитва до святого за гетьмана; а далі мідоритина, що зображує дитячі літа цього святого.

Після цих ритин є передмова до читача. На її початку подана історична вістка про заснування чернигівської колеґії, якої завязки повстали при архиєрейській катедрі завдяки архиєпископові Лазареві Барановичеві; але щойно в 1705 р. за архиєпископа Івана Максимовича при допомозі Мазепи, про якого „достойно рещи древніе словеса: не бысть прежде его, подобенъ ему, и по нем не будетъ", могла архиєрейська катедра поширити школу та спорядити „училищъ каменныхъ шесть, за скудость мѣйсца, подъ единымъ покровомъ". Як бачимо з оповідання в панеґірику „Krzyż, początek mądrości w herbownym klejnocie", до того часу були тільки три початкові кляси: інфіма, граматика й синтаксис. Тому, що побудовано в 1705 р. камяний будинок, висловлено в передмові надію: „Аще Богъ восхощетъ, и живи будем, в настоящій годъ риторицкому ученію начало положенно буде".

Після передмови вміщений ще один вірш-панеґірик гетьманові при відбитці змереворитну Божої Матері на тлі Мазепиного гербу. Врешті згадується Мазепу з його всіма тогочасними титулами у віршованому літописі наприкінці книжки. Так достойно віддячилася чернигівська колеґія своєму патронові за всі його добродійства[23]).

III.

Згадка єромонаха Антонія Стаховського в „Зерцалі от писанія Божественнаго про „розширенія и новостроенія", „остѣненіе каменное" і „украшеніе церквій святыхъ" у Києві[24]) натякає про низку заслуг Мазепи при будуванні й прикрашуванні тамошніх церков у 1690-их р. р. Коштом гетьмана була вибудована в 1690 р. велика камінна церква св. Николая в київському пустинному манастирі на Печерському, що стала згодом воєнним собором, та трапезна церква в цьому ж манастирі Покрови Пресв. Богородиці й келії для братії[25]). Ще до 1695 р. вибудувано його коштом камінний мур у Печерській Лаврі завдовжки 520 сяжнів (2 сяжні висоти й 4 грубости), позолочено верх та прибудовано бічні приділи з північного й південного боку великої лаврської церкви Успення Пресв. Богородиці з надбудованими над ними 5 банями (копулами)[26]). Далі в 1696—98 р. р. вибудовано церкву Всіх Святих над Økономською Брамою Лаври, де іззовні був виставлений ліпної роботи герб Мазепи. Мабуть у тому ж часі розпочато на бажання і кошт гетьмана надбудовувати бічні приділи на нижніх папертях Київо-Софійського Собору з 6 банями над ними, що дало цій катедрі той вигляд, який

[23]) С. Маслов: Етюди з історії українських стародруків, Українська книга XVI—XVII—XVIII ст. (Труди Українського Наукового Інституту Книгознавства, т. I), (Київ) 1926, ст. 114—134.

[24]) Там же, ст. 121.

[25]) Костомаровъ: Собр. соч. Ист. мон. и изол. кн. VI. т. XVI, ст. 426; Титовъ: Русская Православная Церковь, II, ст. 440; Маслов, як вище, ст. 121.

[26]) А. Петрушевичъ: Дополненія ко Сводной Галицко-русской Лѣтописи съ 1600 по 1700 г., Львів 1891, ст. 744.

вона мала до недавніх часів[27]); у цьому соборі зберігався подарований Мазепою сакос[28]). До церкви Михайлівського манастиря справив Мазепа срібну домовину, в якій спершу переховувалися мощі св. Варвари, а згодом частина мощів різних святих; ця домовина була карбована рослинним орнаментом із розкішних китиць овочів і пишних вязанок квітів[29]). На вдержання шпиталю при Київо-Печерському манастирі подарував гетьман села Остроч і Ядлівку в баришівському повіті, переяславського полку[30]).

З величавих церков, побудованих коштом Мазепи поза Києвом, згадаємо камінну соборну церкву Вознесення в Переяславі, вибудовану теж коло 1698 р.[31]). Будову цієї катедри розпочато в 1695 р. у звязку з увінчаними заходами гетьмана відновити переяславське єпископство, що існувало в княжих часах; єпископом став ігумен київського Золотоверхого Свято-Михайлівського манастиря о. Захарій Корнилович[32]). Гетьман щедро обдарував переяславську катедру; справлений ним антимінс із написом, що „опустѣлый черезъ полтопяста престолъ Переяславской отновленъ, построенъ, наданъ и крашенъ всѣмъ коштомъ Ясне Вельможн. Е. М. пана Іоанна Мазепы гетмана и кавалера войскъ Его Цар. пресвѣт. Вел. Запорожскихъ" бачив львівський крилошанин о. Антоній Петрушевич у бучацькій церкві св. Николая[33]). До катедрального переяславського собору прислав Мазепа в 1701 р. рукописну пересопницьку євангелію, написану в 1556—61 рр. з поручення князя Януша Заславського і його матері княгині Гольшанської[34]).

Поміг Мазепа також запорожцям вибудувати нову церкву в Січі; він дав їм на те потрібні запаси й гроші та своїм немалим коштом справив до цієї церкви розмальований іконостас. Завіз його на Січ господар гадяцького замку Степан Трощинський. Кошовий отаман і все низове військо приняли радісно цю церковну прикрасу й написали гетьманові сердечну подяку за ту його до них любов, що він „до тієї їх церкви на хвалу Божого імені справив це іконне составлення"[35]). У своєму листі з Січі, дня 26 лютня 1693 р. писав кошовий Василь Кузьменко з товариством до гетьмана:

---

27) Костомаровъ: Собр. соч., кн. VI, т. XVI, с. 480—481; Маслов, як вище, стор. 121.

28) (Митр. Евгеній Болховітінов): Описаніе Кіево-Софійскаго Собора и Кіевской Іерархіи, Київ 1825, с. 53; И. Шляпкинъ: Св. Димитрій Ростовскій и его время (1651—1709 г.), Петербург 1891, с. 49.

29) Антонович: Скорочений курс іст. укр. мистецтва, с. 166.

30) Костомаровъ: Собр. соч., кн. VI, т. XVI, с. 408.

31) (Е. Болховітінов): Опис. Кіево-Соф. Собора. Приб. № 30, с. 155. В царській грамоті до митр. Варлаама Ясинського в справі вибору переяславського єпископа з 21 березня 1698 р. згадується, що Мазепа „заложив" у городі Переяславі для майбутнього єпископа камінну церкву Вознесення Господнього. — Пор. Костомаровъ: Собр. соч., кн. VI, т. XVI, с. 481.

32) Описаніе Кіево-Софійскаго Собора и Кіев. Іерархіи, Приб. № 31, стор. 156—160, царська грамота на потвердження Захарія Корниловича єпископом переяславським, Москва, 15. III. 1702.

33) А. Петрушевичъ: Сводная Галичско-русская лѣтопись съ 1700 до конца Августа 1772 г., Львів 1887, с. 9.

34) Г. Павлуцький: Історія укр. орнаменту, Київ 1927, с. 25.

35) Д. И. Эварницкій: Источники для исторіи запорожскихъ козаковъ, т. I, Володимир 1903, с. 467, ч. LXXXIII, лист Мазепи до царів з Батурина, 10. III. 1693.

„Истинный знакъ цѣломудрія велможности вашей в томъ есть всему свѣту явный или всѣмъ, что Господу всѣхъ Творцу и Богу нашему благопріятно и всему христіянскому роду пожиточно и благодарно то самовластіемъ благое дѣло душеполезное охотно велможность ваша исправляетъ подъ их державою пресвѣтлыхъ монарховъ нашихъ в двухъ мѣстѣхъ святыхъ изобилно сіяетъ слава ваша, которую за щастливый свой регментъ чрезъ украшеніе церквей божіихъ нескончаемые во вѣчные роды себѣ одержали, истинну рекши, имянно во второмъ Іерусалимѣ, в богоспасаемомъ градѣ Кіевѣ в святой чюдотворной лаврѣ кіевопечерской на главѣ дому Успенія Преблагословенныя Дѣвы Маріи украшеніе во славу неизреченное яснозрителное отъ злата оказуется, потомъ же здѣсъ у насъ славного войска запорожского низового в Сѣчи на благословенномъ и святомъ мѣстѣ также процвѣтаетъ слава велможности вашей вѣчная, когда что належало ко хвалѣ божій по вашему обѣщанію намъ войску запорожскому чрезъ нарочного своего посланного Степана Трощинского прислали в церковь Покрова Пресвятыя Богородицы святыню образы, полной олтарь и помощію божію на славу его святую у насъ в Сѣчѣ построенную церковь украсивъ и в ней славу предъ новыми иконами и честь достойную Господеви воздавъ и урадувався смотря на иконное украшеніе, за то все мы товариство запорожское низовое многократно купно милости вашей, благодѣтелю нашему, зѣло благодарствуемъ...". При тому просили ще запорожці гетьмана, щоби прислав їм ще 500 золотих на заплату майстрам, що будували церкву, та „полуобьяри зеленой к царскимъ вратамъ на занавѣсъ"[36]).

Ця при щедрій Мазепиній помочі нововибудована січова церква Покрова Пресв. Богородиці не проіснувала довго. Вже в 1696 р. вона була спалена й тому кошовий Яків Мороз з січовим товариством звертався знову до гетьмана за допомогою при будуванні нової церкви; цим разом просив кошовий тисячу золотих для заплачення ремісникам і борошна, „въ чомъ будетъ ласка велможности вашой, — читаємо в цьому запорозькому листі — дабы в той, в новосозданной церквѣ такъ за пресвѣтлого монарху нашого его царское пресвѣтлое величество, яко и за велможность вашу, за насъ войско, и за все правовѣрное христіянство безкровная жертва отъ рода во роди была предложена"[37]).

Хоча не маємо джерельних вісток про те, як поставився гетьман до цього прохання запорожців, все таки можемо здогадуватися, що гетьман їм не відмовив, як узагалі він піклувався церквами. В доступних нам історичних джерелах маємо тільки вістки про фундування Мазепою церков по більших осередках України, але нема сумніву, що його дбалість сягала до різних закутин. Ось крил. Петрушевич бачив в архіві львівської митрополичої капітули „Синодик" якогось манастиря св. великомученика Димитрія (без означення місцевости), в якому була згадка: „о здравіи родъ благочестиваго Іоанна гетмана Мазепы войска ихъ царск. пресвѣтлого ве-

---

[36]) Там же, с. 474—6, ч. LXXXIII.

[37]) Там же, с. 633—5, ч. CXXXII, лист кошового Мороза з товариством із Січі, 22. XI. 1696.

личества Запорозскаго достовѣрнаго хранителя православныя вѣри"[38]).

IV.

Завдяки цьому меценатству Мазепи розвинулося на Україні в добі його гетьманування мистецтво. Мистецтво Мазепиної доби відоме нам завдяки дослідам Федора Ернста[39]), Дмитра Антоновича[40]) і Володимира Січинського[41]).

Ернст стверджує, що доба Мазепи характеризується незвичайним піднесенням у всіх галузях мистецтва; і в архітектурі, і в різьбі, і в малярстві, ґравюрі, орнаментиці, прикладному мистецтві виявляється її особлива, своєрідна фізіономія. Деревляне будівництво в добі Мазепи припинюється майже зовсім, бо тогочасні меценати українського мистецтва — гетьман і козацька старшина — виявляють „великий хист до будування камінних церков — ніби просячи Бога простити їм не завжди чисті шляхи, якими вони здобули свої багацтва. Кольосальну кількість будівель вивів на свої кошти сам Мазепа". Гетьмана наслідувала ґенеральна і полкова старшина: Кочубей, Дунін-Борковський, Мокієвський, Коровченко, Мирович, Герцик, Лизогуби, Сулими, Думитрашко й інші будували своїми коштами величаві храми і веліли наліплювати на стінах своїх фундацій свої герби; малярі виконували портрети меценатів, що їх уміщувано на стінах будівель, штихарі вирізували величезні ґравюри, що мали передати нащадкам память про всі видатні діла меценатів, яку то місію мали виконати й справді виконують присвяти меценатам у тогочасних літературних творах.

Найвидатнішим зявищем мазепинської архітектури вважає Ернст будування великих „соборних" катедральних і манастирських церков. В їхній будові добачує цей дослідник ніби нове відродження старих візантійських традицій; їхнім зразком були не українські національні форми деревляних церков, тільки великі, старі церкви в Києві та в Чернигові — з довгим прямокутником у пляні, з шістьма стовпами, що ділили храм на 3 продовжні частини (нави), і пятьма банями — посередині і понад углами; часто на західньому фасаді цих церков були виділені два окремі виступи або башти, що нагадували київський Свято-Софійський Собор або західньо-европейські католицькі храми. Найбільш уваги присвячувано оздобленню головного входу або порталу, де була помітна надзвичайна розкіш скульптурної орнаментації, з декоративними щитами, розірваними фронтонами, хвилястими лініями волют (слимачниць), пілястрами та кольонами з розкішно оздобленими капітелями, завитки виноградної лози та листки аканту, дитячі фіґурки ангелів, китиці квітів і овочів, яскраві краски та зо-

[38]) А. Петрушевичъ: Сводная Галицко-русская лѣтопись съ 1600 по 1700 г., Львів 1874, с. 371.

[39]) Українське мистецтво XVII—XVIII в., Київ 1919, с. 17—22 і 30 та ілюстрації 20, 21, 22, 24, 25 і 37; — „Мазепин будинок" у Чернигові, Чернигів і Північне Лівобережжя, Київ 1928, ст. 347—367.

[40]) Скорочений курс історії українського мистецтва, Прага 1923, с. 123, 125, 127—134, 144—146 і 160—161.

[41]) Ґрафіка — ґраверство, Українська Загальна Енцикльопедія, т. III. стор. 458.

лота ікон, золочені орли та „сонця" з монограмами Христа й Діви Марії. Зразків таких церков завважив Ернст чимало на Україні; клясичними їх зразками вважає він власне збудовані коштами самого Мазепи дві величезні, дуже подібні одна до одної церкви в Київі: в братському Богоявленському й пустинному Свято-Николаївському манастирях.

Поруч із тим стверджує Ернст у своїх дослідах і розквіт чистоукраїнського церковного стилю в будівництві того часу; камінні церкви цього типу будовано по зразку старовинних дерев'яних, трьох- або пяти-зрубних церков. Гарним зразком цього типу вважає він вибудовану коштами Мазепи в 1696—98 р.р. церкву Всіх Святих над Окономською Брамою київської Лаври, а далі пятибанні собори в Ніжені, Новгороді Сіверському, Прилуці, мазепинські церкви Воскресенського манастиря в Переяславі і Николаївського в Батурині, та Петра й Павла і Тройці в Густинському манастирі; за найкращу церкву поміж шістьма трьохбанними київськими церквами трьохзрубної конструкції вважає Ернст св. Теодосія на Печерську. Яскравих ефектів досягло — на його думку — тогочасне українське церковне будівництво в церквах св. Катерини в Чернигові та св. Юрія на Видубицьких горах у Київі.

Антонович уважає, що зразком для пяти церков, фундованих Мазепою у Київі, були західньоевропейські барокові базиліки, як це й представив на своїй ґравюрі з 1706 р. Іларіон Мигура; відрізняється своїм пляном від них шоста церква, представлена на цьому рисункові — Всіх Святих у Київо-Печерській Лаврі над Окономською Брамою, виведена — як це признав уже Ернст — по зразку дерев'яної пятизрубної церкви. Антонович приймає в церковному будівництві мазепинської доби синтезу чужого західньо-европейського барокового мистецтва з українським народнім. Церковне муроване будівництво не могло розвиватися на виключному наслідуванні дерев'яного, бо тому була на перешкоді сама природа каменя. „Наслідування дерева — пише Антонович — виконало величезне завдання основної українізації барокових форм, але дальший природний шлях розвитку вів до поєднання форм базиліки мурованого барокко, яким воно прийшло на Україну, з тими формами, які барокко прийняло на Україні, наслідуючи дерев'яне будівництво. Таку синтетичну реформу церковного будівництва й було переведено в кінці XVII в. головним чином церквами Мазепиної фундації... Церковне будівництво вернулося знову до того пляну, що був такий розповсюджений у стару князівську добу візантійсько-романського стилю. Розуміється той факт, що тих старих церков немало зоставалося ще на Україні — в Київі, Чернигові, Переяславі, Галичі та інших містах і їх українські будівничі XVII в. мусіли часто реставрувати й відбудовувати, мусів мати рішаючий вплив на ту форму, до якої врешті синтезувалася барокова українська церква. Цей тип церкви є верхом осягнення українського барокового будівництва під щедрою протекцією Мазепи".

Фундовану гетьманом Іваном Самойловичем церкву Мгарського манастиря коло Лубень, будову якої докінчено щойно за Мазепи після 1701 р., вважає Антонович безпосередньою попередницею київських соборних церков Мазепиної фундації в братському

Богоявленському й пустинному Свято-Николаївському манастирях. Всі ці три церкви мали спереду дві вежі, з порталом між ними й фронтоном на горі над порталом, та пишно розвинені побіч бічних стін базиліки фасади з високими бароковими фронтонами. Пять київських мазепинських церков, представлених на Мигуриній ґравюрі, збудовано по зразку мурованої барокової пятиверхої базиліки.

Про будівничого — архітекта мазепинських церков маємо згадку в листуванні Мазепи з царями Іваном і Петром у 1693 р.; саме в цьому році 21 травня (мабуть по старому стилю) писав гетьман до царів, що в нього підрядився „москвичин, камінного діла майстер Осип Дмитрієв, виставивши в Київі 2 церкви камінні: одну в манастирі братському св. Богоявлення та другу в манастирі пустинному св. Чудотворця". Царі ж повідомляли дня 12 жовтня Мазепу, що вони наказали Осипові Старцеву вернутися з Москви на Україну й стати до розпорядимости гетьмана. На цій основі прийнято, що Осип Дмитрович звався в Москві Старцевом і будував з доручення гетьмана і наказу царів обидві вищеназвані київські церкви. Антонович не погоджується з тим, начебто москвин був будівничим київських церков; він здогадується, що або майстер Осип прозваний у Москві Старцевом не був з походження москвином, тільки київським майстром Старченком, тим більше, що в тому часі були в Київі майстри, які так називалися, — або якщо майстер камінного діла Старцев був справді москвином, то він, не зважаючи на царський наказ, не будував названих церков. Участь московського майстра припускає Антонович у скульптурній орнаментації побудованих коштами Мазепи двох лаврських церков, яких орнамент мав ґеометричні, різкі та гострі мотиви, подекуди неприємні для українського ока. Але в загальному виді і деталях церков Богоявлення і Св. Николая добачує Антонович наскрізь український характер і твердить, що ці церкви не мали нічого спільного з московським будівництвом; навпаки саме в них добачує він кульмінаційну точку розвитку українського будівництва мазепинської доби т. зв. козацького барока.

Ернст приписує Старцеву будову бувшої трапезної біля військового Свято-Николаївського собору з розкішними лиштвами вікон, ґалерією-аркадою круг вівтаря та трьома банями. Крім нього згадує цей дослідник ще іншого москвина Матвія Єфимовича, будівничого чудесної української трьохбанної церкви в глухівському Петропавловському манастирі, в якій тільки скульптурне оздоблення стін виказувало вихований на зразках московського барока смак його автора. Той факт, що московський майстер будував в українському стилі, вважає Ернст яскравим свідоцтвом того, що українські фундатори пильно стежили за роботою майстра, давали йому певні директиви, примушували його подавати їм проєкт, який або затверджували, або змінювали. Для зміцнення свого твердження покликується він на збережені до наших днів зразки письменних умов ктиторів церков з архітектами або „мурарськими майстрами", де були обговорені навіть подробиці в новій будові. З будівничих українців мазепинської доби називає Ернст Афанасія з Пирятина й Прокопа Корнієвича, з поляків — Мартина Томашевського і Яна Федровича, з німців — Адама Церніката й Йоганна Баптисту, з французів — Лямота де Танція і Дерівера.

І Ернст і Антонович зазначують, що мазепинська доба в архітектурі не обмежується згаданими церковними будівлями. В цій добі появляються перші муровані дзвіниці на території Гетьманщини (одна з перших київського Св.-Софійського собору), численні фортифікаційні будови (стіни й башти Київо-Печерської Лаври та в Густині на Полтавщині) та партерові доми козацької старшини. Серед останніх згадують вони т. зв. дім Мазепи в Чернигові, вибудований — як здогадується Ернст — московською владою для вжитку свого гарнізону, дім Петра І. у Київі на Подолі, будинок друкарні Київо-Печерської Лаври і мазепинський будинок Київської Академії. Останній двоповерховий мав плян довгастого прямокутника з низкою авдиторій у ряд та ґалєрією на стовпах здовж внутрішнього фасаду. Та цей т. зв. „Старий" або „Мазепин" корпус Академії протягом півстоліття дуже перебудовано, внаслідок чого його первісний вид можемо знати тільки з сучасних гравюр. Багато будівель мазепинської доби не збереглося зовсім до наших днів, як київська ратуша з 1697 р., муровані будинки з мазепинського замку в Батурині, київський будинок, де Мазепа мав розмову з Орликом, будинки в мазепинських маєтках — Дехтярівці і Поросючках коло Бахмача, як також будівлі Полуботка, Лизогуба й Скоропадського в Чернигові.

Ернст завважує, що в камінному будівництві Гетьманщини перших десятиліть після Мазепи були живі традиції його доби. Що ж до металевих виробів з цієї доби, то на численних памятках козацької зброї, чарках, кухлях, мисках, кубках, блюдах, а далі церковних речах — хрестах, дискосах, дарохранительницях, канделябрах, окладах євангелій, шатах для образів, дзвонах, царських воротах, що іноді були із срібла, помічається розкішний бароковий орнамент, що проявлявся на цих виробах майже до кінця XVIII ст.

Малярство мазепинської доби досягло — на думку Ернста — теж пишного розквіту та повного і яскравого виявлення своєї своєрідности. Серед збережених багатьох чудових зразків іконостасів, окремих ікон, розписів і портретів найкращими вважає цей знавець іконостаси Свято-Николаївського військового собору з Київі. Як на зразок української ікони мазепинської доби вказує він на копію чудової ікони Покрова Пресв. Богородиці в переяславській церкві, збудованій Іваном Мировичем у перших роках XVIII ст. Під Божою Матірю стоять з лівого боку Теофан Прокопович з духовенством, з правого боку — цар Петро І. з царицею Катериною, за ними — гетьман Мазепа, Мирович, козаки й придворні дами[42]).

В галузі штихарства мазепинської доби місце старого деревляного штиха заступила ґравюра на міді. Розвиток ґраверства в Гетьманщині починається з 70-их рр. XVII ст. й осягає свій апоґей саме в добу Мазепи. З кінцем XVII ст. були ґравери в Чернигові, звідки їх запрошувано до Москви для видання портретів цариці Софії і царів Івана й Петра, в Новгороді Сіверському та найбільше в Київі, де плекали ґравюру при лаврській друкарні, в малярській лаврській школі й Київо-Могилянській Академії. Особливого значіння набували в тому часі ґравіровані академічні „те-

[42]) Про цю ікону пише також Д. Щербаківський (Український портрет до кінця XVIII ст., Київ 1925, с. 10—11).

зиси" (ілюстровані програми врочистої диспути в Київській Академії), з яких два зладив штихар Інокентій Щирський з Чернигова: 1) Обідовського з 1691 р. і 2) з 1701 р. з образом Атени-Палляди, заступниці наук, над нею — фіґури святих, ззаду — проєкт двоповерхового мазепинського будинку київської Академії, поруч Атени — велика юрба студентів у своїх тогочасних костюмах та з своїми зачісками. За кращих штихарів мазепинських часів уважає Ернст Леонтія Тарасевича, учня славних Кіліянів в Авґсбурзі, та ігумена крупицько-батуринського манастиря, спершу архидіякона Київо-Печерської Лаври Іларіона Мигуру. Останній вславився своїми ґравюрами-панеґіриками в честь Мазепи, Скоропадського, Степана Яворського, Кочубея, Данила Апостола й інших різних високопоставлених осіб. На піднесеній в 1706 р. панеґіричній ґравюрі гетьманові Мазепі стоїть сам гетьман у лицарських шатах та в шоломі із струсячими перами, круг нього розміщені жіночі алєґоричні постаті (6 галузей знання), нижче герб, пишне оздоблення з гармат, прапорів, рушниць і напис з посвятою, на горі — Христос з 6-ма фіґурами святих й низка церков збудованих Мазепою. Основником української школи ґравюри на переломі XVII—XVIII ст. вважає Січинський Олександра Антона Тарасевича (1672—1720); до його школи зачислює він між іншими й автора великого академічного тезису з 1708 р. з портретом Мазепи — Данила Ґаляховського (1674—1709). Українська школа ґраверства мазепинської доби сягала своїми впливами до Польщі, Румунії, Білорусі й найбільше до Московщини, куди українські мистці їздили на короткий час або працювали там постійно. Занепад ґраверства стверджує цей дослідник у періоді після 1709 р., пізніший його розвиток у 30—40-их роках XVIII ст.

Ернст запримічує, що мазепинська доба залишила нам ще й багато памяток інших галузей мистецтва, як от різьби, ювілєрні роботи з благородних металів, шиття, тканин, шкла і т. п. Буйний, розкішний орнамент цієї доби з фантастичними рослинами — квітами й овочами — дається легко відрізнити від попереднього й пізнішого орнаментів у прикрашенні таких речей, як шати або ризи на образах святих, оклади євангелій, царські ворота з іконостасів. церковні люстри та кадила, дарохранительниці, чаші і т. п. Особливим орнаментом визначається срібна дошка плащениця — дар гетьмана Мазепи до Божого Гробу в Єрусалимі.

Київський дівочий манастир напроти Лаври, якого ігуменею була мати Мазепи Марія-Магдалина, вславився вишиванням сріблом, золотом і шовками; декілька вишитих там плащениць, риз, воздухів і т. п. збереглося з часів її ігуменства. Цей манастир був скасований після полтавської катастрофи; його черниці перенесли своє плекання вишивок до Флоровського манастиря в Київі на Подолі.

V.

Гетьман Мазепа визначився як великий книголюб і меценат тогочасних видань. Як книголюб мав він у Батурині власну добірну бібліотеку, в якій запримітив французький дипльомат Жан Балюз

у 1704 р. багато латинських книжок[43]). Книжками обдарував гетьман бібліотеку київської Академії[44]), як також обдаровував ними різні церкви й особи. Слід підкреслити, що те саме робила і його мати, ігуменя київського дівочого Вознесенського манастиря Марія-Магдалина, що в 1687 р. обдарувала членів царського дому молитвенниками й акафистами[45]).

Лубенський манастир одержав від гетьмана дві прегарно видані євангелії[46]), переяславська катедра при Вознесенському манастирі Пересопницьку Євангелію[47]); Степан Яворський подарував ніжинському Благовіщенському манастиреві євангелію гетьмана Мазепи[48]).

У 1688 р. Мазепа і архимандрит Варлаам Ясинський післали кн. Василеві Ґоліцинові книгу „Вѣнецъ Христовъ" Антона Радивилівського[49]). З листом гетьмана до Ґоліцина прибув панеґірист Атанасій Заруцький з Глухова, якого поручив Мазепа як порядну і вчену людину. Заруцький написав книгу на похвалу царів, яку прихильно оцінили Лазар Баранович і інші українські вчені, але гетьман перед її друком вислав його в Москву, щоб він доповнив її на основі московських літописів та одержав там одобрення своєї книги до друку. До того Мазепа нагородив його селом Чорторією (нин. Черториги, глухівського повіту), на що просив також царського потвердження, яке Заруцький разом з дворянством одержав. Написаний Заруцьким у 1688 р. твір „Мысленный рай" одобрено в Москві для друку на Україні; але в 1689 р. Мазепа ще раз клопотався в Москві в справі московських літописів, щоб доповнити цю книгу матеріялом щодо споріднення царського роду. Пізніше зайшли мабуть якісь непорозуміння між Заруцьким і його меценатом; гетьман відібрав від нього, в тому часі новгородсіверського протопопа, його дідичну маєтність та грамоти й книгу, які велів спалити[50]).

В гетьманському почоті в часі його подорожі до Москви в 1689 році був також батуринський ігумен Дмитро Тупталенко, автор життєписів святих, „Четьїх Миней", яких початок — за місяці вересень-листопад — привіз разом із собою. Дмитро Туптало провів у Москві півтора місяця й одержав дозвіл патріярха на продовження

---

[43]) І. Борщак: Мазепа. Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові 1933, т. CLII, с. 29—30.

[44]) Русскій Архивъ. 1893, кн. 2, с. 345.

[45]) К. Харламповичъ: Малороссійское вліяніе на великорусскую церковную жизнь, т. I, Казань 1914, с. 452.

[46]) В. Горленко: Старинные малороссійскіе портреты. Кіевская Старина, т. IV, 1882. XII, с. 606; П. Зленко: Українські приватні бібліотеки, Українська Книга, Львів 1937, IX—X, с. 197.

[47]) Г. Павлуцький: Історія укр. орнаменту, с. 25; Зленко, як вище.

[48]) Краткая исторія построенія Нѣжинскаго Благовѣщенскаго монастиря называемаго Богородичнымъ Назаретомъ, Москва 1815, ст. 51; П. Зленко: Укр. прив. бібліотеки — Бібліотека Ст. Яворського, Укр. Книга, Л. 1937, III, с. 80.

[49]) И. Шляпкинъ: Св. Димитрій Ростовскій и его время, с. 128 і 182; П. Зленко: Укр. прив. бібліотеки. Укр. Книга, 1937, IX—X, с. 197.

[50]) О. Левицкій: Аѳанасій Заруцкій, малорусскій панегиристъ конца XVII. и нач. XVIII. ст., Кіевская Старина 1896, т. LII, с. 378—398; Харламповичъ: Малор. вліяніе, с. 417. Заруцький, що був учасником акту прокляття на Мазепу, жалівся на останнього саме після його зриву з Московією; можливе, що Мазепа велів спалити його книгу у звязку з упадком князя Ґоліцина, аби не стягнути на себе царської неласки.

своєї праці[51]). В цьому часі московські патріярхи дуже строго цензурують українські видання, в яких дошукувалися „єресей" — католицьких впливів. Впливи католицького віроісповідання попадали також до праць тогочасних московських авторів; голосною в тому часі була справа цих впливів у творі Сильвестра Медвєдєва „Манна хлѣба животнаго", який був поданий для оцінки також Мазепі і українським єрархічним кругам[52]).

Мазепа піклувався дуже справою видання „Четьїх Миней", яких першу напечатану частину привіз у 1689 р. в дарунку цариці Софії[53]). Коли Дмитро Тупталенко, в тому часі глухівський ігумен, видав у 1695 р. другу частину своїх „Четьїх Миней", Мазепа, посилаючи її московському патріярхові, просив його дозволити продовжувати авторові його працю[54]). Свої „Четьї Минеї" закінчив Тупталенко вже як митрополит у Ростові в 1705 р.[55]); в післяслові до них зазначено „за благополучнаго Владѣнія Єго Царскаго Пресвѣтлаго Величества, обоихъ сторонъ Днепра, Войскъ Запорозских Гетмана, и славнаго Чину святаго Апостола Андреа, Кавалѣра, Ясне Вельможнаго Єго Милости Пана Іоанна Стефановича Мазепы"[56]).

Виданий у Вильні в 1595 р. твір Пилипа Орлика „Alcides Rossiyski triumfalnym laurem ukoronowany Jan Mazepa Hetman Woysk Ich Carskiego Majestatu Zaporozskich" [57]) промовляє за те, що Мазепа опікувався православними в межах польської річипосполитої. Мазепа запомагав милостинею тих, що приїздили звідтіля, та уможливлював їх поїздку до Москви. В Москві гляділи на це неприхильно і в 1697 р. була видана царська заборона проти вільного приїзду до Москви когонебудь із закордонних людей, чи то світських чи духовних. Коли гетьман заходився в справі пропуску присланого з виленського манастиря єромонаха Севастіяна Барановського, дістав з Москви наказ відправити його назад; Мазепа виконав цей наказ, але дав Барановському милостиню від себе, а привезені ним листи і требник відіслав до Москви[58]).

В 1697 р. присвятив Мазепі свій твір „Виноградъ, домовитомъ благимъ насажденный" Самуїл Мокрієвич[59]); герб Мазепи славили в своїх панеґіриках Дм. Тупталенко („Руно орошенное", Чернигів 1897), Пилип Орлик („Hippomenes Sarmacki". Київ 1898) і Степан

---

[51]) И. Шляпкинъ: Св. Димитрій Ростовскій и его время (1651—1709. г.). Петербург 1891, с. 181—194 і 202—3; Харламповичъ: Малор. вліяніе, с. 452—3.

[52]) Шляпкинъ: Св. Д. Ростовскій, с. 144—180; Зленко, Укр. прив. бібліотеки, Укр. Книга IX—X, с. 198.

[53]) Зленко, як вище, с. 197.

[54]) Архивъ Югозападной Россіи, ч. I, т. V, Київ 1874, с. 417—18, ч. CXXXIII, лист Мазепи до патр. Адріяна з Лубень 18. II, 1695. р.; Шляпкинъ: Св. Димитрій Ростовскій, с. 252. Хв. Тітов: Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI—XVIII. вв., Київ 1924, с. 452.

[55]) Шляпкинъ: Св. Димитрій Ростовскій, с. 373—376.

[56]) Тітов: Матеріяли для іст. кн. справи на Вкраїні, с. 455.

[57]) А. Петрушевичъ: Дополненія ко Сводной Галицко-русской Лѣтописи съ 1600 по 1700 г., Львів 1891, с. 744.

[58]) Харламповичъ: Малорос. вліяніе, с. 341.

[59]) М. Возняк: Матеріяли до історії української пісні і вірші II. (Укр.-руський Архів X), Львів 1914, с. 339, 341. — Харлампович (Малор. вліяніе, с. 454) знайшов примірник цього твору аж у с. Пелі, лукояновського повіту нижньоновгородської ґубернії.

Яворський („Виноградъ Христовъ" 1698[60]). Надруковані в Печерській Лаврі в 1697 р. „Каноны Пресвятѣй Богородицы Осмогласній" містять на останній сторінці замітку, в якій названо Мазепу „изряднимъ ктиторомъ и благодѣтелемъ святыя обытели Печерскія Кіевскія"[61]), мабуть видані його коштом, як також надруковані там „Псалтирь" (1697) і „Октоих" (1699)[62]). У батуринському манастирі св. Николая Крупицького переведено його коштом пояснення Григорія Двоєслова на книгу Йова (1700)[63]). Згадується Мазепу в рукописних підручниках Київської Академії: риторики „Rostra Tulliana" (1701/2)[64]), діялектики „Prolegomena Dialecticae"[65]), фільософії „Philosophia naturalis et ultranaturalis" (1706)[66]) і піітики „Lyra Heliconis"(1708—9); в останньому слово „Mazepiana" вискробане опісля[67]). Згадується Мазепа і в рукописі Київо-братського манастиря з XVII ст. „Уставъ или Око Церковное"[68]). Врешті Мазепі була присвячена трагедокомедія Лаврентія Горки з 1708 р. „Йосиф Патріярха"[69]).

З передмови до надрукованої в Печерській Лаврі в 1707 р. Євангелії „Апракос" довідуємося, що її старий рукопис подарував гетьманові якийсь архимандрит із Святої Атонської гори, „сейже Бо́дрый Єго Царскаго Пресвѣтлого Величества Войскъ Запорозкихъ Вождъ, Церкви Православной Восточной Благочтивый сынъ" подбав про провірку тексту цієї євангелії митрополитом Варлаамом Ясинським і поручив печерському архимандритові Йоасафові Кроковському його надрукувати[70]).

VI.

У присвяченому Мазепі „Зерцалі от писанія Божественнаго" зазначено, що щедрість Мазепи для православної церкви не обмежувалася тільки Україною, але виявилася також і в південно-східніх країнах, „въ тмѣ невѣрія отоманского"[71]). Крім вістки в передмові до вищезгаданої євангелії з 1707 р. про якогось архимандрита з Свято-Атонської гори, маємо ще інші вістки про звязки Мазепи з православними в турецькій державі. Московський патріярх Адріян доручив Мазепі й митрополитові Ясинському в грудні 1694 р. надзирати над мандрівними по Україні грецькими архиєреями[72]). В доносі Кочубея маємо вістку про побут у гетьманському

[60]) Б. Барвінський: Слідами гетьмана Мазепи, Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка, CXXIV, Л. 1920, с. 110—113.

[61]) Тітов: Матеріяли для іст. кн. справи, с. 481.

[62]) Там же, с. 483 і 488.

[63]) Шляпкинъ: Св. Димитрій Ростовскій, с. 50.

[64]) Вишневскій: Кіевская Академія в І. пол. XVIII. ст., с. 150.

[65]) Н. И. Петровъ: Описаніе рукописныхъ собраній, находящихся въ городѣ Кіевѣ, Вип. І. Москва 1891, с. 247.

[66]) Там же, с. 248.

[67]) Н. И. Петровъ: Кіевская Академія во второй половинѣ XVII. в., Київ 1895, с. 126.

[68]) Петровъ: Опис. рукописныхъ собраній, Вып. І, с. 236.

[69]) Н. И. Петровъ: Очерки изъ исторіи украинской литературы XVII. и XVIII. вѣковъ, Київ 1911, с. 244.

[70]) Тітов: Матеріяли для іст. книжної справи, с. 478—480.

[71]) Маслов: Етюди з історії укр. стародруків, Укр. книга XVI—XVIII. ст., с. 124 і 150.

[72]) Арх. Югозап. Росс. І, т. V, с. 409—11, ч. CXXX.

хуторі Гончарівці якогось сербського єпископа Рувима[73]). Врешті сучасний шведський мемуарист згадує про якогось сербського чи болгарського архиєпископа-вигнанця, можливе, що це згадуваний Кочубеєм Рувим, що з уповноваження гетьмана заключив тайний союз з Карлом XII і Станиславом Лєщинським у початках 1708 р.[74]).

Та ці вістки про звязки гетьмана з православними архиєреями-вигнанцями з їхніх рідних країн не є одиноко виключним свідоцтвом його піклування нещасними одновірцями; є ще важливіші памятки — сліди патронату Мазепи над православною Церквою південного Сходу. Збереглися до наших днів примірники арабської євангелії, виданої коштом Мазепи в Алєпо в 1708 р. для богослужбового вжитку православних сирійців; передмову до цього видання написав тодішній антіохійський патріярх Атанасій, який славив Мазепу за його щедрість та мудрість, бажав йому довговічности й поручав православним священикам і мирянам арабських земель молитися за нього[75]).

У вівтарі грецького православного собору Воскресення при Господньому Гробі в Єрусалимі переховується поміж іншими церковними дарами прекрасний, високої мистецької вартости образ різьбленої на срібній дощі плащениці — дар гетьмана Івана Мазепи до Божого Гробу. В особливо важливих випадках кладуть цю плащеницю у вівтарі на престіл під чашу із Св. Дарами. Ця дошка-антимінс, величини — як подає один з паломників наших днів — 105 x 85 цм.[76]), є прикріплена до деревляної підстави. Її середину займає плястично вирізане положення до гробу Христового тіла, яке Йосиф з Никодимом спускають до гробу; побіч Йосифа клячить Марія Магдалина, на задньому тлі за гробом умліває Божа Мати, яку піддержує апостол Іван; по їхніх боках два ангели із смолоскипами, за ними — хрест з опертим об нього списом і тростиною з губкою. Вгорі і внизу здовж образу тягнуться написи в церковнославянсько-українській і латинській мовах: „Подаяніем Ясновелможнаго Єго Милости Пана Іоанна Мазепы Россійскаго Гетмана" — „Sumpti illustrissimi Domini Joannis Mazefa Ducis Rossiae". Краї срібної дошки-рями, 20 цм. ширини, орнаментовані різьбою, вгорі над плащеницею образ Спаса з чашею й глечиком на вино по боках; удолі герб з ініціялами гетьмана. На бічних сторонах рями знаходяться знаряддя Божої муки: драбина, два молотки, тростина з губкою, намоченою в оцті, спис, ліхтар, терновий вінець, стовп і оруддя бичування, рукавиці, хитон і калитка з 30 срібними. По чотирьох кутах розміщені образи чотирьох євангелистів з відповідними символічними головами — орла, бика, льва й ангела.

[73]) Д. Бантишъ-Каменскій: Источники малороссійской исторіи, II. Чтенія въ общ. Ист. и Древн. Росс. при Моск. Унив. 1859, I, с. 101.

[74]) G. Adlerfeld: The Military History of Charles XII, т. III, Лондон 1740, с. 196; К. Тіандер: Карло XII. на Вкраїні, Наше Минуле, Київ 1918, ч. 1, с. 68.

[75]) Маслов: Етюди з іст. укр. стародруків, Укр. Книга XVI—XVIII. ст., с. 141—150.

[76]) В. Наливайко: По Святій Землі, Львів 1937, с. 90. Князь Ол. Дабижа (Даръ гетмана Мазепы Гробу Господню, Кіевская Старина, 1893, XLIII, 316—320) подає її розміри 106 x 83 цм.

На самій дощці не зазначено ні року її ґравірування, ні часу її подарування до Божого Гробу. Василь Наливайко, що оглядав її в 1933 р., приймає з більшою певністю, що Мазепа подарував її

Плащениця на срібній дощці.
Дар гетьмана Ів. Мазепи церкві при Господньому гробі в Єрусалимі.

в часах єрусалимського патріярха Доситея (1669—1707), з меншою правдоподібністю в початках патріяршества Хрисанора (1707—1731)[77]). Ми маємо вістку про гостювання в Батурині 21 березня 1701 р. єрусалимського архимандрита Хрисанфа в часі його пово-

[77]) В. Наливайко: По Святій Землі, с. 90—91.

роту з Москви[78]). Отже можна встановити час подарування цієї дошки на 1701—1708 р. р.

Про цей дар Мазепи згадав у своєму щоденнику чигиринський єпископ Порфирій Успенський, москаль родом, що відправив у вівтарі цього грецького собору при Господньому Гробі Службу Божу дня 26 травня 1844 р. Ось його думки з цього приводу: „От доля Мазепи, подумав я; в Росії його проклинають, а тут моляться за упокій його душі та прощення й оставлення його гріхів. Не знаю, що цінніше перед Богом: чи наше (себто московське) торжественне, всенароднє прокляття, чи тутешні молитви. Мабуть ні це, ні те. Бог відплатив і відплачує йому за його діла, а не відповідно до нашого бажання"[79]).

Врешті слідом звязків Мазепи з Святою Атонською Горою мала б бути вістка про його мабуть сучасний портрет в одному з тамошніх манастирів[80]).

***

Із зібраного нами матеріялу до історії культурної діяльности Мазепи бачимо наглядно його велике піклування всіми культурними потребами доби; тимто й присвячені йому панеґірики не були голословними. Але, коли на Мазепу російська православна церква кинула анатему з приводу його союзу зі Швецією, деякі його дотогочасні панеґіристи почали його осуджувати. Містодоглядач московського патріярхату митрополит Степан Яворський проголосив сам особисто анатему на Мазепу в московському Успенському соборі та лихословив його в своїх пізніших віршах[81]).

У виконуванні цієї московської анатеми на Мазепу на Україні заходили суперечности: щодня в церквах, яких так багато він побудував, згадувано його імя в молитвах, як „ктитора і благодітеля", а раз у рік в тих же церквах проголошувано його вічно проклятим! На цю суперечність наткнувся випадково і цар Микола I в часі одного свого побуту в Київі. Оглядаючи вибудований коштом Мазепи військовий Свято-Николаївський собор на Печерську й любуючись його архитектурою, цар спитав його настоятеля: „Хто збудував церкву?" — „Мазепа" — дрожачи з переляку відповів настоятель. „А що ж ви молитеся за нього?" — запитав цар. „Молимося, коли по уставу церкви виголошуємо: о создателяхъ и благодѣтеляхъ храма сего" — відповів сміливіше священик, коли побачив, що цар не сердиться. — „Моліться, моліться!" — з легким зітхненням сказав цар і скоро вийшов з церкви[82]).

В одній вірші, зложеній з приводу „анатеми" на Мазепу, не промовчується також його благих діл і добродійств для церков:

---

[78]) Д. И. Эварницкій: Источники для исторіи запорожскихъ козаковъ, I, с. 899, ч. CLXXIV.

[79]) П. Успенскій: Книга Бытія моего, ч. II. Петербург 1895, с. 85—86; В. И.: Къ біографіи Ивана Мазепы, Кіев. Старина, 1896, LIV, с. 19 (Д).

[80]) О портретахъ Мазепы, Кіевская Старина 1883, т. VI, с. 596; Б. Барвінський: Історичні причинки II. Львів 1909, с. 85.

[81]) В. Науменко: Стефанъ Яворскій въ двойной роли хвалителя и обличителя Мазепы, Кіев. Старина 1895, т. XIII, с. 172—5 (Изв. и замѣтки).

[82]) І. Джиджора: „Анафема", Діло, Львів 1909, ч. 149.

„Егда припомню много дѣлъ его благихъ
Еже ко церквамъ украшеній предрагихъ,
О монастырѣхъ иждивеній нещетныхъ,
О нищихъ сирыхъ попеченій усердныхъ"[83])

— — — — — — — — —

Хоч як офіціяльно з московського наказу пробувано затерти славу Мазепи, як культурного діяча, вискробувано його прізвище в книгах[84]), все таки залишалися на Україні його послідовні почитателі. Лохвицький протопоп Іван Рогачевський, що був засланий за свої симпатії до Мазепи на Соловки в 1712 р. і в 1713—21 рр. був префектом архангельської семинарії, сказав синові сотника Данила Забіли: „Наш Мазепа святий і в небі буде, а ваш цар не буде в небі"[85]).

Маємо вістку, що навіть москаль, калузький воєвода Петро Зибін високо цінив Мазепу в 1712 р., а легковажив Скоропадського. „Один то був гетьман Мазепа, а таких много гетьманів, що цей" (себто Скоропадський) — говорив він післанцеві останнього Костянтинові Генваровському[86]). І в тому можна добачувати не тільки більше цінення Мазепи від Скоропадського з огляду на більшу самостійність першого в своїй політичній діяльності, але також признання москалем величі нашого гетьмана як культурного діяча.

[83]) И. Шляпкинъ: Св. Димитрій Ростовскій, с. 50.

[84]) Напр. вискробано слово „Mazepiana" в рукописній піїтиці з 1708—9. рр. п. н. „Lyra Heliconis" (Н. Петровъ: Кіевская Академія во второй половинѣ XVII. в., с. 126).

[85]) Харламповичъ: Малорос. влiенiе, с. 695—6.

[86]) Д. Н. Бантышъ-Каменскій: Источники малороссійской исторіи, ч. II, Москва 1859. с. 273.

Б. Крупницький

MISCELLANEA MAZEPIANA.

I.

ПРО СТАРЕЧИЙ ВІК МАЗЕПИ.

Ми зібрали цілий ряд — і то майже все друкованих відомостей, що дуже ріжноманітно означають вік Мазепи.

Думаємо, що вони можуть прислужитися дослідникові української історії як допомоговий матеріял, — але не більше, бо самі по собі вони не дають можливости прийти до якихсь певних висновків. Ці матеріяли ділимо на дві категорії: перша це пресові, журнальні відомости (сюди відносимо і старі енциклопедії); друга — оцінки сучасників Мазепи — тих, що його дійсно знали або могли знати.

A.

ВІДОМОСТИ СУЧАСНОЇ ПРЕСИ.

1. Leiziger Post-u. Ordin.-Zeitung.

Das II. Stück der VI. Woche 1709. Moscov vom 27 Nov. (1708).

„Man hat alhier Zeitung erhalten, daß der Feld-Herr Mazeppa, mit 3000. Mann von seinen Cosacken, unsere Partey verlassen, und zu denen Schweden übergegangen seye, und eine grosse Summa Geldes, welche man ihm bisher anvertrauet, mitgenommen habe. S. Czaar. Maj. haben gegen denselben iederzeit eine sonderbare Zuneigung und Vertrauen spühren lassen, und ist also um so viel mehr zu verwundern daß ein Mann von 83. Jahren sein Leben mit einem solchen Abfall beschliessen wolle".

2. Einleitung zur heutigen Historie.

Leipzig 1710, St. 21., S. 1886—1887.

„Der Mazeppa ist indessen, den 3. Septembr. zu Bender mit tod abgangen, nachdem er sein alter auf 81 Jahr gebracht".

3. Theatrum Europaem 1720, T. XVIII, S. 273 (1708).

„Alle diese dem Mazeppa und den Seinigen erwiesene Czaarische Gnade war dennoch nicht mächtig genug diesen falschen Mann zu bewegen, daß er dem Czaar treu geblieben wäre, denn in dem 83 Jahre seines Alters kam ihm noch eine ausserordentliche Ambition an, daß er in der Ukraine als ein souverainer Fürst regieren wolte".

4. Neu-vermehrtes Historisch-und Geographisches Allgemeines Lexicon.

Basel 1729 (zweite Auflage). B. II, S. 444.

„... trat er (Мазепа), aus hoffnung ein souverainer König über die Cosacken zu werden, an. 1708, in dem 84 Jahr seines alters, zu

dem König von Schweden mit etlichen regimentern über, denn die übrigen von seiner ermee, so aus 40.000 mann bestund, hatten keine lust, mit ihm überzugehen".

5. Grosses vollständiges Univessal — Lexicon aller Wissenschaften und Künste. Neuzehnter Band, Ma. Halle u. Leipzig 1739, S. 2465. Дослівно те ж саме, що і в Базельському Лексиконі 1729. р.

Звертаємо увагу на те, що всі журнальні відомости дають Мазепі більш як 80 років під час його переходу до шведського короля або в час смерти. Джерелом їх могли бути московські інформації[1]).

Недурно ж перша наведена нами відомість в Leip. Post-u. Ordin.-Zeit. (вона часово найкраща) подана з Moscov vom 27 Nov. (1708).

B.

СПОСТЕРЕЖЕННЯ СУЧАСНИКІВ.

1. Томашівський, З донесень австрійського посла Плейера в Москві 1708. і 1709. рр.

Зап. Наук. Тов. ім. Шев. 1909, т. 92, ст. 242. (Беру виїмок з донесення Плейера з 16. листопада 1708. р.).

„Dan es kame die unverhoffte nachricht, daß der steinalte, eißgraue und dem czaren sonst so getreue, derowegen von ihm so beliebte kosakische feldherr Masseppa.....zu dem feind übergangen wäre..."

2. Nordberg, Leben Carl des zwölften, 1746, B. II, S. 99:

„Denn wie er im königlichen Hauptquartiere ankam, war er bereits über siebenzig Jahre.."

3. Анґлійський резидент Витворт з Москви 10. листоп. 1708. р. дає Мазепі на той час біля 70 років: „This gentleman is near seventy years old". (Сборн. Имп. Рус. Ист. О-ва, СПБ. 1886, т. 50. ст. 108).

4. Данило Крман, висланий з Угорщини до Карла XII. в 1707. р., який мандрував з ним аж у Бендери, каже: „Мазепа — муж літами понад сімдесятку, з суворим (torvo) лицем, уложеним на козацький звичай" (Ст. Томашівський, — Словацький висланник на Україні, „Науковий Збірник, присвячений проф. М. Грушевському", у Львові 1906, ст. 312).

5. Пилип Орлик в одному листі з 26. серпня 1741. р. з Букарешту каже: „...Мені вже 70 років, стільки, скільки мав небіжчик Мазепа в Бендерах...". Див. Ілько Борщак: Коли народився Мазепа? „Діло" 1932, ч. 92.

6. Шведський ґенерал-майор Мейєрфельдт каже в своїх споминах про акцію 1708. р., що Мазепа був „ein alter Herr von etliche 70 Jahren". Див. E. Carlson, Sveriges Historia under Konungarnt af Pfalziska huset, Stockholm 1910. D. 8, s. 44—45 (примітка)

7. Донесення пруського резидента в Москві Кайзерлінґа до пруського короля. Москва, 21. листопада 1708. р. — Пруськ. Таємний Держав. Архів, Rep. XI. Rußland 19a.

„Man hatt auch dahero, so viel bessere Opinion von diesem Mazepa gehabt, weil mann nimmer glauben können, daß er, bey einem

---

[1]) Про впливи московської пропаґанди на німецьку пресу див. в моїй праці „Гетьман Мазепа в освітленню німецької літератури його часу", Жовква 1932, ст. 13—17.

mehr als 60 jährigem Alter, und dabey so sehr abgenutzten Leibes-Kräfften, derer Unvermögenheit ihme Tag täglich den Todt droheten, ein solches changement, wovon der ungewiße Ausschlag ihme leichtlich sehr gefährlich seyn könnte, unternehmen sollte".

8. Ѳ. Прокоповичъ, Исторія Императора Петра Великаго, Санктпетербургъ 1773, ст. 157.

„...и старость знатная за шестьдесятъ лѣтъ зашедшая обороняла его отъ подозрѣнія".

9. Adlerfeld. Histoire Militaire de Charles XII, Amsterdam 1740, т. III, ст. 364: Mazeppa est un homme âgé de soixante—quatre ans"

10. Секретарь шведської похідної канцелярії Цедергельм в своїм листі з України (1708. р.) висловлювався про Мазепу, що він має приблизно 63 роки (en man om 63 åhr). Див. Sekretaren vid Carl XII: s Fältkansli Iosias Cederhielms bref till sin broder Germund 1707—1722. Karolinska Krigares Dagböcker, Lund 1912, VI. s 159.

11. Пастор Йоган Вендель Барділі, який був на Україні у війську Карла XII., дає Мазепі „більше ніж 60 років". Див. Ілько Борщак: Коли народився Мазепа? „Діло" 1932, ч. 92.

II.

ПРО ДАТУ СМЕРТИ МАЗЕПИ .

В українській історіоґрафії загально прийнято, що Мазепа помер 22. серпня ст. ст. 1709. р. Цю дату знаходимо у М. Грушевського[2]), Костомарова[3]), Яворницького[4]), Миколи Аркаса[5]). Також і В. Різниченко в своїй спеціяльній розвідці „Смерть Мазепи" говорить, що Мазепа помер уночі на 22. серпня 1709. р.[6]).

Цікаво, що та ж приблизно дата фіґурує і в одному німецькому журналі Мазепиних часів: в „Einleitung zur heutigen Historie" (Leipzig 1710, St. 21, S. 1886—1887) стоїть таке: „Der Mazeppa ist indessen den 3. Septemb. (1709) zu Bender mit tod abgangen". Приймаючи на увагу, що західньо-европейські журнали того часу користувалися новим стилем, виходить, що 3. вересня н. ст. відповідає 23. серпневі ст. ст. Отже маємо перед собою ріжницю на один день між тим, що подають наші історики і сучасний Мазепі журнал.

Тим часом дата ця цілком неправдива. На це звернув увагу вже шведський дослідник А. Єнсен. Він висловлює своє здивовання з приводу того, що українські історики вживають її, не вважаючи на те, що з одного боку Нордберґ, а з другого Ріґельман подають правдиву дату, себто 22. вересня ст. ст. 1709. р.[7]). З свого боку замітимо, що з російських істориків Соловьев[8]), а з українських Д. Дорошенко[9]), тримаються також датування: 22. вересня ст. ст. або 2. жовтня н. ст.

---

[2]) Проф. Мих. Грушевскій, Иллюстрированная исторія Украины, С. Петербургъ, ст. 382.

[3]) Н. Костомаровъ, Мазепа и Мазепинцы, С. Петербургъ 1905, т. XVI, с. 711.

[4]) Д. И. Эварницкій, Исторія запорожскихъ козаковъ, С. Петербург 1897, т. III, ст. 467 (прим. 1.).

[5]) Микола Аркас, Історія України-Русі, Краків 1912, ст. 317.

[6]) Вас. Різниченко, Смерть Мазепи, „Шлях" 1918, № 24.

[7]) Alfred Jensen, Mazepa, Lund 1909, s. 163.

Звичайно, ні Нордберґ, який у Бендерах не перебував, ні Ріґельман, що писав пізніше, не можуть бути для нас абсолютно авторитетними свідками. Такі свідки одначе існують. В першу чергу є надійним свідком Пилип Орлик, який в своїм дневнику заносить під 2. жовтнем 1724. р. (2. жовтня по нов. ст., бо Орлик в тім же дневнику подає полтавську битву під 8. липнем, себто теж по нов. ст.) такий спомин „Сьогодня, в понеділок, є річниця смерти Мазепи в Бендерах в 1709. р.[10]).

Але цілком переконаємося ми в тім, коли придивимося до шведських свідчень.

Радник шведської королівської канцелярії в Бендерах ф. Кохен дає нам, так би мовити, неґативне свідоцтво. В його офіційнім дневнику, веденім за ввесь час перебування в Туреччині з великою дбайливістю і з записом навіть дрібничкових подій, не знайдемо нічого про смерть Мазепи. Такий факт був би сам по собі цілком незрозумілий, бо смерть Мазепи, союзника Карла XII, була подією, на яку не можна було не звернути уваги. Тим часом пояснення знайдеться дуже легко, бо в дневнику зроблена перерва, — невідомо з яких причин, — з 20. вересня по 2. жовтня шв. ст.[11]) 1709. р. [12]). Як раз під час цієї перерви, коли триматися дати 22. вересня 1709. р., і помер Мазепа. Коли ж візьмемо дату 22. серпня, то тоді залишається незрозумілим, чому дневник про таку важливу подію, як смерть Мазепи, мовчить.

Після перерви ф. Кохен продовжує, як і раніше, заносити в свій дневник про щоденні події. Так під 15. жовтнем стоїть наприклад: 15. жовтня (шв. ст.) були козаки і запорожці в канцелярії (шведській) з претенсією на спадщину Мазепи[13]).

Цілковиту певність приносить одначе дневник шведа-предиканта в Константинополі — Аґреля, який висловлюється так: 22. вересня помер полководець Мазепа, який мав полишити великі гроші і високовартісні дорогоцінности[14]). Аґрель датує події шведським стилем. Отже виходить, що Мазепа мав би померти 21. вересня по ст. ст. Ще більше підтверджує нашу думку про те, що Мазепа помер не в серпні, але у вересні, дальше свідоцтво Аґреля. Він пише 25. вересня (шв. ст., себто 24. вересня ст. ст.) був він (Мазепа) похоронений в однім селі (Варниці) як раз коло міста (Бендер)[15]).

Отже свідоцтва Орлика і Аґреля, неґативне свідоцтво ф. Кохена, Нордберґ і Ріґельман — все це досить поважні докази на те,

---

[8]) С. М. Соловьевъ, Исторія Россіи, т. XVI. (друге видання), ст. 34.

[9]) D. Dorošenko, Hetman Mazeppa, Sein Leben und Wirken. „Zeitschrift für osteuropäische Geschichte“, Kenigsberg - Berlin 1932, B. VII—1., S. 73.
В „Нарисі історії України”, Варшава 1933, т. II, ст. 162 проф. Д. Дорошенко тримається знову прийнятої в українській історіоґрафії дати, себто 22 серпня 1709 р.

[10]) На це звернув вже увагу А. Єнсен. Див. A. Jensen, I. Karl XII: s. turkiska spår, Karolinska Förbundets Årsbok 1914, Lund 1915, s. 203. Також І. Борщак, „Orlikiana“. „Хліборобська Україна” 1922—23, VII—VIII, ст. 349.

[11]) Звертаємо увагу на те, що ріжниця між шведським і старим стилем виносить тільки один день.

[12]) Див. Kansli-Dagbock från Turkiet till största delen förd af I. H. v. Kochen, 1709—1714, Karolinska Krigares Dagböcker, Lund 1908, IV, s. 14.

[13]) v. Kochen, ibid. s. 16.

[14]) S. Agrells dagbok, Kar. Krig. Dagb. Lund, 1909, V, s. 47.

[15]) S. Agrel!s dagbok, ibid. s. 47.

щоб раз назавжди перенести дату смерти Мазепи з серпня на вересень по ст. ст. Але з одною поправкою: Орлик подає дату 2. жовтня н. ст., яка по ст. ст. відповідає 21. вересню, а ця дата точнісінько така сама, як у Аґреля: 22. вересня по шв. ст. або 21. по ст. ст. Коли ми пригадаємо собі, що Мазепа помер уночі (очевидно з 21. на 22. вересня по ст. ст.), то й ця ріжниця на один день між свідоцтвами Орлика й Аґреля з одного боку, а Ріґельмана, напр., з другого боку буде для нас зрозуміла. Отже з усього вищесказаного висновок такий: *Мазепа помер уночі з 21. на 22. вересня ст. ст. 1709 р.*

Володимир Січинський.

СЛІДАМИ МАЗЕПИ У ГАЛИЧИНІ.

(Новознайдене свідоцтво).

Працюючи в старій бібліотеці Крехівського манастиря в Галичині, у літі 1934 року, автор цих рядків знайшов інтересний запис про дар гетьмана Івана Мазепи підчас його походу по Галичині літом 1705 року.

Був цей похід, як відомо, дуже вдатний, але небезпечний і тяжкий, з огляду на сильно напружені відносини у цілій східній Европі і спеціяльно в Польщі, де шведське військо під проводом Карла XII здобувало все більше і більше успіхів. Карл XII, бажаючи забезпечити ці військові успіхи політичними впливами, протеґував на польський трон С. Лещинського, тоді як король Август втрачав усякий ґрунт.

Небезпека шведської війни з цілою силою стала також перед Петром I, і цей активно став на бік Августа та проти шведів, втягаючи до цілої акції і гетьмана Мазепу з численним на той час козацьким військом. Згідно з пляном Петра I, гетьман Мазепа з своїми головними силами мав у червні 1705 р. йти до Сандоміру, а іншу частину війська вислати на Литву для зєднання з московським військом. Козацького війська готового до походу було 40.000 городових козаків і охочекомонних піших і кінних полків. Разом з Мазепою мали також йти три московські полки „Сєвського разряда" під командою Неплюєва.

Про цілий перебіг походу дотепер знаємо головно з російських джерел — архіву міністерства судівництва і закордонних справ, використаних М. Костомаровим (Собраніе Сочиненій, т. XV—XVI, СПБ, 1905, ст. 534—540). Гетьман Мазепа рушив у похід 18 червня 1705 року і, дійшовши до Паволочі, вислав наперед полковників Самуся та Іскру. В першій половині липня українські війська вступили вже на Волинь. Як свідчать військові реляції Мазепи, тут скрізь він бачив недоброзичливість польської шляхти, що неприхильно ставилася до кор. Августа. Про ці відносини писав Мазепа:

„Мало кого албо і нікого щирозичливого на сторону короля Августа во всей Польщі ні в кого духвати і хоч нікоториї озиваются зичливими бути, а в сердцу що иншого кнуют як маю от тутейших пересторогу".

„Увойшолем як агнец межи волков, где мало кого албо ні одного королю зичливого ніт... Тепер всі тутейшні обивателі, що

в обозі у мене бивают, хліб-соль їдять, остерігают, мовлячи: шляхта саме іскоконниї враги наши”.

Та не зважаючи на ріжні перешкоди, українське військо, під безпосередньою командою Мазепи, пересувалося досить швидко. В днях 13 липня — 4 серпня табор Мазепи стояв над р. Случчю коло Старого Константинова, а 5 серпня Мазепа був уже в Зборові, переправившись через Серет під Залізцями. Переправа цілого війська через Серет була досить тяжка і вимагала чимало часу, бо лише сам обоз нараховував 16.000 возів з припасами на ½ року.

Дня 14 серпня козаки підійшли до Львова, а 23 серпня увійшли до Белзського воєводства. Дня 1 вересня козацький табор був уже під Грушевом, а 23 вересня головна кватиря гетьмана зупинилася під Уханню. Звідси війська рушили під Замостя і, після деякої затримки, вступили до міста дня 7 листопада. З кінцем листопада гетьман Мазепа прибув до Дубна, де була його головна кватиря.

Шлях, яким посувалося українське військо, можна відтворити на мапі від Паволочі до Львова — де йдуть головні стародавні дороги, що лучать північне Придніпровя із Львовом. Одначе бракує історичних відомостей про напрямок, яким ішло військо до Грубешова. Тут ведуть два головні стародавні шляхи. Один через Куликів, Жовкву і Белз, другий — через Маґерів, Раву Руську і Томашів. Але перший шлях незручний з огляду на переправи, болота та інші несприятливі умови. Тому більш правдоподібно, що головні сили війська Мазепи йшли шляхом через Маґерів, Потилич, Раву-Руську, Угнів і Томашів. Рівнож знайдений надпис вказує на недалеке віддалення кватири гетьмана від Верхратського манастиря (на захід від Рави-Руської). Отже цілий шлях, яким ішов Мазепа, у великій мірі сходиться з напрямком, по котрому посувалися головні сили війська гетьм. Богдана Хмельницького у 1648 році.

Похід Мазепи влітку 1705 р. мав, як відомо, характер окупації цілого Правобережжя і Галичини, з метою придержати ці землі під гетьманською булавою. Цілком природно, що гетьман шукав звязків і опертя передовсім серед місцевого українського населення. А такі звязки в діяльності Мазепи датуються ще з давніших часів, а саме з походу гетьм. П. Дорошенка 1672 р. Тоді Дорошенко, обложивши Львів дня 24 вересня, післав — як говорить Чернигівський літопис — близького собі чоловіка Івана Мазепу до Крехівського манастиря „на залогу” (про цю подію див. у праці автора: Архітектура Крехівського манастиря по дереворниту 1699 р., Львів 1923, ст. 11—12). Як раз Крехівський манастир лежав на старому шляху, що лучив Львів з Маґеровом. Отже, ведучи своє військо через Маґерів і Раву-Руську, Мазепа йшов знайомим собі тереном, де вже походував 23 роки перед тим.

Дар Мазепи для Верхратського манастиря, про який йде мова, відноситься саме до часу останнього походу гетьмана 1705 року. Є це „Апостол”, видрукований в друкарні Ставропігії у Львові 1696 року — розкішне і коштовне видання, друковане у двох фарбах з цінними ґравюрами українських ґраверів Никодима Зубрицького (діяльність в роках 1688—1724), Євстафія Завадовського

(1660—1690), Ґеорґія та ін. Цікаво одмітити, що визначний ґравер Никодим Зубрицький почав свою ґраверську діяльність у Крехівському манастирі в роках 1688—1691, а в році 1705 був у Києві.

На картках 4 до 10 (аа — ББГ) цього „Апостола", у спідніх марґінесах сторінок, уміщено надпис гарним скорописом XVII—XVIII ст. Надпис дуже зблід і зле читається (відфотоґрафувати цей текст було неможливо, тому долучуємо тут точну копію зарисовану автором цих рядків).

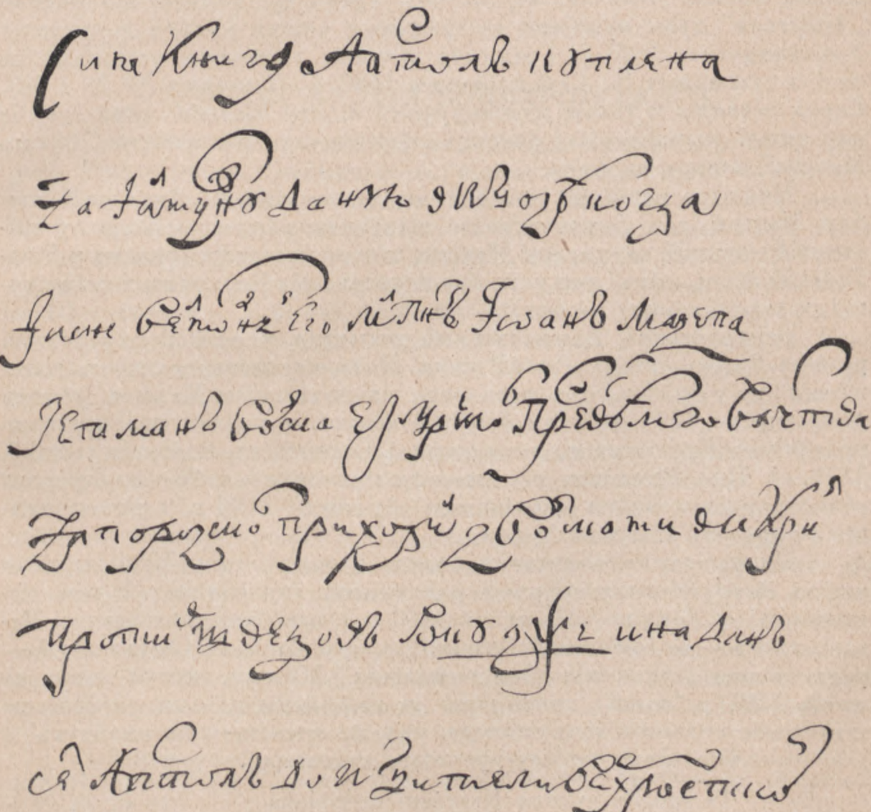

Надпис такого змісту:

„Сия книга Апостолъ куплена за Іалмужну даную в обозѣ когда Іасне Велможній Его Мл. Панъ Іѡанъ Мазепа Гетманъ Войска Его ц(а)рск. Пресвѣтлого в(е)лич(е)ства Запорозского приходил з войсками во край[1]) против шведовъ Року ҂аψє (1705) и наданъ сей Апостолъ до обители Верхратской. От которой обители овой книги не маѥ нѣхто отдаляти без[2])…. тож проклят той анафема. Аминь".

---

[1]) Це слово трудно відчитати, не виключене, що треба читати „Во Хри(сті)".

[2]) В цьому місці кілька слів зовсім не можна розібрати. Очевидно йде тут мова про прокляття тому, хто без дозволу забере книгу з Верхратської обителі.

Палєоґрафічні особливости надпису не залишають сумніву, що маємо діло з типовим „козацьким" скорописом XVII і поч. XVIII ст., так званого третього періоду розвитку українського скоропису. При чім ґрафіка письма нашого надпису найбільш підходить до т. зв. київського письма з характеристичними літерами *в* (близька до грецької) і *г* (подібна до латинської У) та ін. (порівн. И. Каманинъ, Палеографическій Изборникъ, Матеріалы по исторіи южнорусскаго письма въ XV—XVIII вв., Київ 1899, в. I, ст. 13—14, зразки письма №№ 31, 39, 58, 66). Треба ще додати, що надпис „Апостола" дуже подібний до ґрафіки і манїри письма документів Хмельницького 1655 р. і відомих підписів військової старшини на чолі з гетьманом Ів. Самойловичем 1682 р. (Каманин № 39 і 58). Серед останніх є також власноручний підпис Мазепи, який одначе має певні індивідуальні ріжниці, порівнюючи з словами „Іωанъ Мазепа" нашого надпису.

Можна з певністю припустити, що надпис в „Апостолі" про дар Мазепи для Верхратського манастиря було зроблено у військовій похідній канцелярії Мазепи, підчас його перебування у Раві-Руській, коли „обоз" гетьмана був недалеко від Верхрати, десь в другій половині серпня місяця 1705 р.

Верхратський Василіянський манастир у селі Верхрата над річкою Ратою, повіту Рава-Руська, Потиличського деканату, заложений був у 1678 р., с. т. незадовго перед походом Мазепи. Існував манастир до 1806 р., коли був скасований, а монахи перейшли до недалекого Крехівського манастиря („Схиматісмъ перемышльскій", 1879, ст. 315). Очевидно, тоді монахи принесли з собою до Крехова ріжне церковне майно і поміж ним „Апостол" 1696 р. з цінним надписом про дар гетьмана Мазепи.

Ця історична памятка походить з часів слави Мазепи, коли успіхи його збудили подив і захоплення сучасників. І так, наприклад, в „Зерцалі" (Чернігів 1705 р.), що було присвячене Мазепі, автор — префект чернігівської колеґії Антоній Стаховський,— вихвалюючи „героичніе дѣла вождества" Мазепи, вказує також на похід 1705 р., коли „новы горы за кіевскими горами созидающа и крестніе колюмни водружающа, ихъ же супостаты не прейдутъ"...

„Сего ради могилу крестомъ знаменали.

Ta mogiła sypana Krzyżem ozdobiona
W ten czas, gdy Polska była od szweda trapiona".

Ів. Сойко

ПОРТРЕТ АНДРІЯ ВОЙНАРОВСЬКОГО.

Гостюючи в Києві в 1855 р., відвідав Куліш смертельно хворого Констянтина Свідзінського, відомого польського бібліомана і колєкціонера першої половини XIX ст. Коли Свідзінський вмер, Куліш присвятив йому некрольоґ, де між іншим згадав і про свою останню візиту. Довкола ліжка хворого, писав він, лежали такі речі, як мідні дошки з українськими сценами, ґравірованими Шевченком, та Шевченкові ж дорожні альбоми, роздобуті з десятих рук за великі гроші[1]). Шукаючи цих дощок та альбомів в бібліотеці гр. Красінських, де тепер зберігається архів та колєкції Свідзінського, натрапив я на старі ґраверські мідні дошки майстрів української школи кінця XVII та початку XVIII ст.[2]). Колись, як видно з записів Свідзінського[3]), переховувались вони при друкарні Київо-Печерської Лаври разом з багатьома іншими подібними дошками того ж часу. Та ще в 40-вих роках минулого століття якийсь сріблолюбивий чернець продав їх Свідзінському. Останній, як видно з тих записів, страшенно пишався своїм здобутком і був переконаний, що кілька десятків ґравюр теж набутих ним у Києві та ті кілька дощок, це все, що вдалось йому врятувати з доробку нікому незнаної литовсько-української ґраверської школи. Тимчасом, як це не дивно, те, чого не вдалось Свідзінському врятувати, вже давно описали в своїх публікаціях Ровінський, Петров та Попов[4]). Описано ча-

[1]) Воспоминанія русскаго о польскомъ археологѣ К. Свидзинскомъ. „Русскій Вѣстникъ", 1857, X — див. О. Юровська. Куліш і Ґрабовський. „Україна", 1929, IX. ст. 81.

[2]) Шевченкових альбомів не вдалось знайти. Дошки Шевченкові є. Це ті, що входили до колєкції „Живописная Украина": 1. Дари в Чигрині 1649 р. (№ 108); 2. Видубицький манастир у Києві (№ 100); У Києві (№ 106); 4. Казка (№ 103). Є також дошка ілюстрації до першого Кобзаря, роботи Штернберґа (№ 105). Зі старших є дошка Гондія (портрет Василя Лупула, молдавського господаря, з 1651 р., а на відвороті Почаївська Божа Мати з початку XVIII ст. — № 102), Іннокентія Щирського (Любецька Мати Божа, присвячена Іванові Мировичові, на відвороті образ св. Єфрема переяславського з 1705 р. — № 109), Мигури ЖАЛОСТИ ІИС ХРТА СО МИРОМЪ НЕБ[illegible]О Я[illegible]НИМЪ — Exposuit Hilarion Migura Metrop: Kijovie: ArchiDjacon: 1704. Aug: 6. — на відвороті невикінчений образ святого без головного напису — № 104. і № 101 — портрет Войнаровського, а на відвороті Мигури, останній має дату 12 червня 1703 р. та підпис „L. T").

[3]) Рукопис б-ки гр. Красінських у Варшаві, ч. 6324: Записки Свідзінського з історії ґраверства.

[4]) Попов М. Матеріяли до словника українських ґраверів. „Українська книга XVI—XVII—XVIII ст.". Київ 1926. Попов подає й старшу літературу.

стинно і ґравюри, зібрані Свідзінським, тільки на „врятовані” дошки ніхто не звертав уваги, хоча про них і згадували біоґрафи Свідзінського[5]).

За старанням Українського Наукового Інституту Дирекція бібліотеки гр. Красінських дозволила проф. П. Холодному зробити з тих дощок відбитки. Зменшеною репродукцією однієї з них і є тут поданий портрет Андрія Войнаровського, племінника гетьмана Мазепи.

Сам портрет в тісному розумінню того слова, займає порівнюючи небагато місця (5,5 цм. на 4,5 цм.) в центрі самої ґравюри (розмір дошки 25 цм. на 20,4 цм.). Портрет обведено широкою овальною рамою-вінком, що спирається на картуші з гербом Войнаровських „стремено”. Войнаровського представлено, як молодого хлопця з трохи зверненою вправо підголеною головою, в жупані із взірчастої матерії та з накиненою на плечі делією, що прикриває праву руку; неприкрита ліва рука оперта на боці вище пояса.

Праворуч Войнаровського стоїть його патрон ап. Андрій, що, оперщись лівою рукою на раму та цілим тілом на хрест, знаряддя своєї муки, придержує цей хрест правою рукою та поглядає з зацікавленням в далечінь. Праворуч від апостола на тлі лаврового куща розміщено символи науки, техніки та торговлі: сову на книгах, сферу, люнету, caduceum і циркуль та інші будівельні приладдя.

Ліворуч Войнаровського, спершись ліктем правої руки на раму, похилений вперед крилатий Хронос, придержуючи тією ж рукою клепсидру, прибиту до довгої палиці, та торбу з насінням, завішену на грудях, розсіває лівою рукою зерно. З зерна, що впало на землю, виростають разом з квітками хоругов, булава, перначі, печатка, ключі, перстні й писарська шкатула з трьома каламарями та пером.

Над символами науки видніє напис: „ET ARTE“, над військовими інсиґніями: „ET MARTE“.

Між ап. Андрієм та Хроносом зза портрету Войнаровського крилата Слава завзято сурмить на трубі, з якої, як звуки, вилітають слова: „Fama super aethera notus“ і „Par est in Liberis uirt[us]“.

Над головою Слави видніє герб Мазепи з завішеним на нім орденом св. Андрея, а під орденом напис: „Et fulget et fulcit“. Над гербом у сяйві витає св. Дух, під ним два написи: вищий „in hoc mihi co[m]placui“ та нижчий — „Бг҃ъ явитъ все полнѣнои просвѣтеніе его. Влдⷭ҇ є. — По боках гербу приналежні до нього місяць та зірка, — в місяці образ Матері Божої чи може св. Марії Магдалини, в зірці образ св. Івана Хрестителя.

Направо від гербу трохи вище сяє сонце, а на ньому сам Христос, оточений написом: „EGO SUM LUX MUNDI“. До Христа лине орел, а за ним безуспішно намагається летіти кожне з свойого каменя троє маленьких орлят.

Наліво від гербу стоїть на хмарах оточений янголами престол Бога-Отця. До престолу ведуть три трикутні стремена з написами „Fide“, „Spe“, „Charitate“. Над престолом трикутник у сяйві з гебрейським написом на ньому Божого імени, та „Sanctus, Sanctus, Sanctus“ довкола нього.

---

[5]) Michał Grabowski. List do redakcji o Konstantym Świdzińskim. „Kronika wiadomości krajowych“, 1856, N. 42.

Під цілим рисунком напис: „THEATRUM GLORIAE Uirtute Altissimi per Trin[um] Ste[m]ma Adu[m]bratu[m] Achilleo Nomini Perillustris Magnifici Domini | ANDREAE WOYNAROWSKI Judicidae Vladimiriae in Atheneo Mohilo Mazepiano Kijouie[n]si pronu[n]c A:A:

Ґравюра Іл. Мигури з портретом А. Войнаровського.

L:L: et Philosophiae Nobilissimi | Auditoris, Marianae Sodalitatis Praefecti, sub festiuu[m] Plausu[m] duodenorum Orbis Conuersorum nuntin Fama ERECTUM 1703 Iunij 30mâ et ultima | In superis Gloria is terra Theatrum Utrumq[ue] Uocalis Tuae Pegma Adoreae Perillustri-Mag: D[omi]ne. Nec du[m]taxat Gloria quia et Gratia illâq[ue] super

abu[n]dans, unde quâ | Marian[us] Seruitor spiras. qua Joannis Alumnus speras, alter Achilles ipse ANDREAS in ALCIDEA CRUCE triu[m]phas Nuntia Famâ super aethera Notus. | Haud uereris noxios militans sub tanto Vmbone cas[us], ubi stat Crux solide Cui Anchora Basis CAUALLERIANO Torque Insignata. Qua[m] desuper Vir | tus Altissimi ut Gratiis plenam gratiosis obu[m]brauit radijs. Ales illa Jouis Chariats no n] Otiosa Cognata Tibi exercens pupilloru[m] lumine Solis Visum Nobilissimum | Genij tui praesentat acumen, cum enim Haeres illi|us| cesserit in Obseqiu[m] Tonantis Tu subsumens Circulum Vitae studiosum in speciosa forma adamantinum | Prosapiae resumis argumentum. Qua re legant colligant quos manet sua merces copiosa, tua in Philosophica Acie esto in angusta pagina Augusta cae | tero qui Magistro Tempore cu[m] resultent Insignia, quod tractas Studiu[m] Decori uertit Tibi. qui prospicit (in Gratia spes e[st]) hic Te distinguet ab omnilo quod non e[st] Honor physice et | moraliter fortem formosum Assistente Andrea elevatur[us]. At quam patritij Sta pedesterno theosophico superjduli le[m]mate subministrat appiam. Cara Deum soboles Di | uinisatum conscendes Capitolium radiantes in Gloria lecturus plurimos uitae Soles.

D[omi]no suo Fautor R. Hilar Joannes Migura Syntaxeos Professor | Idem excudit et fecit Collegiatus".

Як бачимо, є це портрет-панеґірик, піднесений племінникові гетьмана Мазепи Андрієві Войнаровському 30. червня 1703 р. в день його імянин. Зміст його, за модою того часу представлений при помочі певних символів, можна легко розшифрувати: Після закінчення науки в Могило-Мазепинській, як зве її автор, Академії, ждуть молодого юнака і цивільні і військові почесті. Завдячувати це він повинен старанням та опіці своєї бабуні, гетьманової матері ігуменії Марії Магдалини, та самого ж гетьмана Івана. Такий власне сенс може мати вміщення з обох боків гетьманського гербу образів св. Марії Магдалини і св. Івана Хрестителя. Та найцікавішим є той момент, що молодого Войнаровського жде з часом і гетьманська булава. Значить, підозріння козацької старшини, що Мазепа хотів, щоб після нього гетьманував Войнаровський, не були вже такі безпідставні[6]).

Як історичний документ, цей панеґірик має і те значіння, що не тільки потверджує відомий вже з інших джерел факт про науку Войнаровського в Київській Академії[7]), але додає навіть деталі до цього. Довідуємося, що серед студентів займав Войнаровський високе становище, бо був і авдитором і префектом содаліції. Не знаємо тільки, чи спричинились до цього власні здібності та старанність, чи близька спорідненість з гетьманом, чи може і те і друге.

Автором ґравюри, як видно з підпису, треба вважати знаного київського ґравера початку XVIII. ст. Іларіона Мигуру, що був у той

---

[6]) Костомаровъ Н. Историческія монографіи и изслѣдованія. СПБ. 1905, кн. VI, т. XVI, ст. 595.

[7]) Під днем 24 січня 1704 року подано в „Historische Remarques", що Войнаровський студіює фільософію в київській ґімназії (Крупницький Б. Гетьман Мазепа в освітленню німецької літератури його часу. „Записки Чина св. Василія Вел.", т. IV, в. 1—2, ст. 309). Того ж року на урочистому зібранні в Академії говорить Войнаровський промову в присутності гетьмана, митрополита й інших гостей (Петровъ Н. Описаніе рукописныхъ собраній, находящихся въ г. Кіевѣ, вып. I. Москва 1892, стр. 280).

час професором синтакси в Академії[8]). Він, мабуть, щоб приподобатись гетьманові, привітав його племінника в день імянин ґравюрою, дуже доброї, хоч і не своєї, як твердить Свідзінський, роботи[9]).

---

[8]) Про Іларіона Мигуру та його праці: Ровинскій Д. Подробный словарь русскихъ граверовъ XVI—XIX вв., т. І. СПБ. 1895, ст. 408—409. Попов П. Матеріяли..., ст. 298—300. Про його звязки з Академією маємо відомості в написі під портретом самого Мигури, який присвячено йому, як „in almo Orthodoxo Collegio Kijouiensi postbienale studium Infimae, annale Mediae, Eruditissimo Supremae Classis Moderatori".

[9]) Свідзінський був тієї думки, що Мигура особисто ґраверством не займався, ґравюри робили йому інші майстрі, як Л. Тарасевич, І. Щирський та інші. Він тільки підписувався під чужою працею. Арґументи Свідзінського такі: 1) Мигура ніколи не писав „sculpsit", але „excudit, invenit, fecit"; 2) ґравюри підписані Мигурою, виконані неодностайною технікою; порівняння портрету Войнаровського й портрету самого Мигури, що має на собі підпис ґравера „L. T", а головним чином написів під обома портретами, не залишає ніяких сумнівів, що це робота однієї людини. Подаю до відома людей компетентних міркування Свідзінського, бо тяжко мені, нефахівцеві, забирати в тій справі голос. Додам хіба тільки, що в ґравюрі-портреті гетьмана Мазепи, роботи Л. Тарасевича з 1695 р. (див. на ст. 138 тому І-го ілюстрацію до статті В. Січинського про портрети Мазепи), зустрічаємось з мотивом виорювання клейнодів, який дуже нагадує образ „Хронос засіває клейноди" з нашої ґравюри.

Омелян Пріцак.

ІВАН МАЗЕПА І КНЯГИНЯ АННА ДОЛЬСЬКА.

З акцією гетьмана Івана Мазепи проти Москви тісно зв'язане ймення княгині Анни Дольської, що відіграла чималу ролю в зв'язках Великого Гетьмана з Станиславом Лєщинським та Карлом XII.

Хоч княгиня і як людина і як політична діячка — надзвичайно цікава й характеристична для своєї епохи, не діждалася вона досі ніякого окремого опрацьовання, хоча б у формі короткої біографії, крім принагідної характеристики Уманця, в його монографії „Гетманъ Мазепа"[1]). Це якраз дало мені привід написати оцю студійку, щоб принаймні зібрати всі дані про княгиню Дольську, що порозкидані по ріжних публікаціях, бо неповність джерел не дає змоги розв'язати всіх питань зв'язаних з її особою і діяльністю, тим паче, що діяльність її в'яжеться з одним із найбільше закритих періодів нашої історії.

На цім місці почуваюся до приємного обов'язку скласти щиру подяку Вп. П. Проф. Др. Іванові Крип'якевичеві за ласкаву допомогу в розшуках за матеріялами до понижчої праці та за прецінні ради й вказівки, яких Він ніколи мені не щадив.

І. БІОГРАФІЧНІ ДАНІ.

Княгиня Анна 1-о voto Вишневецька, 2-о voto Дольська, народилася — по свідоцтву її сина з першого подружжя — кн. Януша Вишневецького — 1661. або 1663. року[2]), як дочка Криштофа Ходоровського, гербу Корчак, тоді львівського стольника, та коронної мечниківної Катерини Яблоновської (+ 1688), сестри пізнішого воєводи руського Станислава - Яна (* 2. IV. 1634. + 2. IV. 1702)[3]).

Місцем її уродження був або родинний маєток Ходоровських Ходоростав (нині Ходорів в Галичині) або Львів, де часто перебували її батьки.

---

[1]) Гетманъ Мазепа. Историческая монографія Ѳ. М. Уманца. Спб. 1897, стор. 349—358.

[2]) ...„(Ян-Карло Дольський) w Warszawie Anno 1689 z wdową piękną i nie mającą nad lat dwadzieścia sześć albo ośm, z wdową dość bogatą, ożenił się z domu Chodorowską pozostałą Konstantego Wiśniowieckiego Wojewody bełzkiego; siostrzenicą rodzoną Jabłonowskiego Hetmana W. X. litt. a matką rodzoną moją". — Relacja życia J. W. J. Pana Jana Karola na Dolsku, Dąbrowicy i Komarnie Dolskiego. Przez J. O. Xiążęcia JMści Janusza Wiśniowieckiego, natenczas Marszałka nadwornego W. X. Litt. Anno 1701. Atenaeum. Oddział trzeci. Tom czwarty. Вильно. 1843, стор. 50.

[3]) Niesiecki Kasper. S. J.: Herbarz Polski. Tom III. Ляйпціґ, 1839, стор. 65—66; — Boniecki Adam: Herbarz Polski. Tom III. Варшава, 1900, стор. 32—33; — Uruski Seweryn, Hrabja: Rodzina. Tom II. Варшава, 1905, стор. 217.

Про її батька пише Бонєцкий: „z miecznika podolskiego stolnik lwowski 1659 r., został kasztelanem rozpirskim 1661 r., lecz nominacja ta nie przyszła do skutku. Wykupiwszy z rąk Jabłonowskiego (Яна Станислава, коронного мечника (+ 1647). О. П.), teścia swego starostwo winnickie 1663 roku, rezygnował z urzędu stolnika na rzecz, brata swego Aleksandra. W 1672 r. został podkomorzym lwowskim. W 1674 r. był i podkomorzym żydaczowskim i rotmistrzem królewskim. Podpisał on z ziemią przemyską elekcyę króla Michała, a wraz z bratem Aleksandrem obiór Jana III-go. W 1662 r. miał ustanowione jarmarki w dziedzicznym swoim majątku Chodorostawie"[4]).

Про виховання та освіту княгині Дольської не довелось нам нічого розвідати, але — як це видно з її пізнішої діяльности та листів[5]), мусіла вона мати чималу освіту. Можливо, що на вироблення її світогляду мала вплив пам'ять про єзуїта Яна Ходоровського, як це догадується Уманець[6]).

Відзначалася вона великою красою і, маючи всього 13—15 літ, віддалася в 1676. році за старшого від себе на 30 літ князя Костянтина Вишневецького, воєводу белзького[7]).

Князь Костянтин Криштоф Корибут Вишневецький народився 1634. р.[8]). Батько його, королівський конюший Януш, вчасно помер (+ 1636) і він виховувався разом з братом Дмитром, пізнішим вел. литов. гетьм. у свояка — відомого в українській історії — князя Яреми. Разом з братом і пізнішим королем Яном Собєским вчився в краківській академії та брав участь у війнах козацьких (Збараж, Бар) та шведській (Варшава, 1655. р.), а в 1676. р. відзначився як комісар при переговорах з турками в Журавні[9]). Іменований спершу воєводою брацлавським, стає опісля белзьким і має староства осецьке та глинянське[10]).

Як людина — був чоловіком пересічним[11]).

І коли ще візьмемо під увагу його вік[12]) та ще й те, що ввесь час перебував він у воєнних походах, то ледви чи зміг він дати

---

[4]) Boniecki: ibid.

[5]) В Архіві міста Львова, в відділі: Listy, під D. № 10, знайшов я 25 листів кн. Дольської, писаних в рр. 1692—1699, головно до дядька її воєводи руського і вел. литов. гетьмана Станислава-Яна Яблоновського.

[6]) Уманецъ: op. cit. стор. 349.

[7]) Дата шлюбу з рукописного кодексу in folio p. n. „Silvarerum Xcia Michała Wiśniowieckiego Hetmana i Kanclerza WXL; w części własnorecznie przez niego pisana. — Dar Hr. Karola Mniszcha, z Wiśniowca". Тепер находиться той кодекс в Архіві Пшезьдзєцких у Варшаві. На ст. 446—461 є аннали кн. Михайла Вишневецького (сина кн. Дольської) п. н.: „Dla pamieci co sie którego roku działo". Обіймають вони рр. 1386—1731. В цих анналах під р. 1676 така записка: „2-do februarii Koronacia krula Jana. Żurawińska Kampania na niey moia matka szła za mąsz. nasz ociec był pro obside (стор. 450). — Частину анналів — почавши від р. 1680 видав Олександер Пшезьдзєцкий в своїй праці: „Podole Wołyń, Ukraina". Том I. Вильно, 1841, стор. 96—113.

[8]) Дату народження його взяв я з напису на його портреті, про який нижче.

[9]) Stecki Tadeusz Jerzy: Wołyń. Serya II. Львів, 1871, стор. 289—303.

[10]) Niesiecki: op. cit. Том IX. Липськ, 1842, стор. 361; Stecki: ibid. ст. 303.

[11]) Stecki: op. cit. стор. 302.

[12]) Як вінчався з нашою героїнею, мав 42 роки — а вона 13—15. Крім того був удівцем. Першою його жінкою була Уршуля Тереса з Великих Кончиць Мнішек, дочка волинського воєводи, що померла бездітною в р. 1668 (Niesiecki: див. прим. 10).

щастя молодій красуні, що почала щойно входити в дорогу життя. По десятьох роках співжиття вмирає князь Костянтин 16. серпня 1686. р. у Львові[13]) і тут — згідно з заповітом — поховали його у катедрі[14]).

З того подружжя вродилося троє дітей, а саме два сини: Януш-Антін (* 1678[15]) † 16. І. 1741) і Михайло-Серваций (* 3. V. 1680 † 16. IX. 1744) та одна дочка Франциска, що стала жінкою ґощинського старости Казимира Тарла[16]).

Та двадцятькількалітній, гарній і багатій жінці не довелося довго бути вдовою. В три роки по смерти чоловіка стала вона жінкою вел. маршала литовського Яна-Карла Дольського (1689. р.), що утративши нараз і жінку, Єлисавету з Остророгів і семеро дітей, „nakłonił serce do powtórnego ożenienia się"[17]). Шлюб відбувся у Варшаві[18]).

Новий чоловік нашої героїні походив з роду руських „partykularnych książąt"[19]). Народився він 4. вересня 1637. р., як син Христофа Дольського, гербу Косцєша, пинського хорунжого, та невідомої з імення Єльської. Батька його забили козаки при революції 1648. р., а самого 11-літнього Яна-Карла заховала служба поміж капустою перед козаками. Виховав його батьківський слуга Будний, та дав його до школи у Вильно. Потому віддали Яна-Карла під опіку вел. литов. марш. Станиславові Радивилові, а по його смерти вел. литов. гетьм. Павлові Сапізі[20]).

З його молодости заховався один цікавий епізод, що знаменито характеризує становище уніятської церкви в XVII. ст. Коли радили, щоби приняти в члени сенаторів уніятського митрополита, Дольський, як вовковиський посол, не дозволив на це, ставляючи такі рації:

„Cztery rzeczy nie do rzeczy:
Noga w szczudle, a mysz w pudle,
Koza w sadzie, Rusin w radzie"[21]).

Дольський відзначався великими здібностями й ініціятивою і скоро ступав по щаблях карієри. У 18-му році життя став пинським хорунжим, опісля підкоморієм, а в 1667. р. вибрала пинська шляхта

---

[13]) В згадуваних рукописних анналах князя Михайла Вишневецького (стор. 450) записано під р. 1686· W dniu S. Rocha Ociec nasz umarł.

[14]) Niesiecki: ibid.

[15]) Рукописні аннали кн. Мих. Вишнев. під р. 1678, стор. 450.

[16]) Niesiecki: ibid.

[17]) Relacja.... диви прим. 2.

[18]) Рік і місце подає Relacja (диви прим. 2). Денної дати не знаємо, але мабуть це буде 24 квітня 1689 р. W Aktach Grodzkich i Ziemskich (том X. Львів 1884, ст. 360, № 6030) знаходимо під тою датою: „ W Warszawie 24. kwietnia 1689 r. Jan III. pozwala Annie z Chodorostawu, wdowie po ks. Konstantynie Korybucie Wiśniowieckim, a żonie Karola Dulskiego, marszałka w kor., odstąpić Januszowi Korybutowi ks. Wiśniowieckiemu, synowi, wojewodzicowi bełzkiemu, posiadłości, położone w starostwie oświęcimskiem jako to: Świrkowę, Mytarz, Szkolnik, dzierżawę brzozowską, Desnicę i Jaworze".

[19]) Relacja: стор. 41

[20]) Усі дати з Relacji, ст. 43—44.

[21]) Relacja, стор. 45.

своїм маршалом. 1684. р. став Дольський надвірним, а в 1691. р. великим маршалом литовським[22]).

Як особистий приятель короля Яна Собєского, відогравав він чималу ролю в польській політиці[23]), і мабуть з того часу наша героїня входить в політичні кола та зазнайомлюється з таємницями політики.

Із часів того подружжя доховалися вістки, які наглядно свідчать, що Анна Дольська проявляла чималу ініціятиву, мала великий вплив на свого чоловіка та вела свою політику.

Вже в кілька днів по шлюбі мирить чоловіка з Павлом Сапігою[24]), здержує його брати участь у полюванні в свята[25]); опісля наклонює його фундувати в 1693. р. новодольську (піярську) колеґію[26]).

Проявляла зацікавлення і в господарських справах. За її намовою почав її чоловік Ян-Карло Дольський основувати в своїх маєтках на Поліссю кольонії та замки, з яких Каролін (названий в його честь) був чималим містечком[27]).

Та й це подружжя тривало недовго. Дня 19. квітня 1695. р. вмирає в Кароліні Ян-Карло Дольський[28]). В три роки пізніше забирає смерть одиноку дитину з того подружжя — кількалітнього сина Криштофа[29]).

Таким чином тридцятьлітня Анна стала подвійною вдовою. Проживала вона у своїх маєтках, головно в резиденції свого мужа в Забіжу, а також в Новому Дольську, Пинську, Грубешові, Слонімі, Комарні та Львові. Часто бувала і в Варшаві[30]).

Головну свою увагу звертала вона на полагодження господарських справ та на виховання своїх дітей, як це видно з її листів та „Informacyi", що її дала синам своїм Янушеві й Михайлові, коли виправляла їх у подорож по Европі[31]).

В тій „Informacji" мати наказує синам слухати щодня Богослуження, „żeby ze wszystkich waszych spraw, Bogu chwała, mnie matce pociecha, waszey familii sława, R z e c z y p o s p o l i t e y (k t ó r a z w a s w i e l k ą b i e r z e o t u c h ę) nie płonna rosła nadzieia".[32])

Опісля слідує їхній ітенерар аж до Парижа, де вони мають вчитися протягом семи місяців у військовій академії, що два місяці посилаючи звіти до короля. По семи місяцях мають повертати через Італію, де повинні скласти візиту папі та познайомитися з карди-

---

[22]) Relacja, ст. 44—59; — L(eopold) H(ubert): Dolski (Jan Karol, Książe), стаття в „Encyklopedyji Powszechnej" Orgelbranda. T. VIII. Варшава, 1867, стор. 228.

[23]) Relacja, стор. 48—49.

[24]) Ibid. стор. 50.

[25]) Niesiecki: op. cit. T. III. Ляйпціґ, 1839, стор. 362.

[26]) Уманецъ: op. cit. стор. 351; — Słownik Geograficzny. Том V. Варшава, 1884, стор. 412. Новий Дольськ — Любешів пинського повіту.

[27]) Relacja, стор. 54.

[28]) Relacja, стор. 59.

[29]) Ibid.

[30]) Місця побуту Дольської означуємо на основі дат її листів з Архіву міста Львова (диви прим. 5).

[31]) Dolska Anna, M. W. W. X. L.: Informacya Januszowi i Michałowi Korybutom xiążętom Wiszniowieckim synom moim ode mnie dana w Warszawie d. 13 sierpnia roku 1695. Dzieie dobroczynności kraiowey i zagraniczney z wiadomościami ku wydoskonaleniu iey służącemi, R. 1821. Вильно, стор. 202—208.

[32]) Ibid. стор. 203.

налами[33]). За ввесь час „dyarusz aby każdy z was z Polski wyjechawszy ręką swoią pisał[34]) którędy poiedziecie, przez jakie miasta, gdzie się zabawicie i jak długo, gdzie co zobaczyć, każdego dnia co robić będziecie, dzień po dniu obserwując pilno" [35]).

Вернувши з подорожі, кинулися Януш і Михайло у вир політичного життя і — хоч не відзначалися надзвичайними здібностями — скоро почали блискучу карієру і опинилися при державній кермі, перший як воєвода краківський, а другий як воєвода виленський та великий литовський гетьман[36]).

Високі становища синів та зв'язки родинні з людьми, що кермували польською політикою, впровадили молоду, багату та повну енергії й ініціятиви вдову в політичні комбінації та інтриги, з яких зносини її з Мазепою становлять дуже цікаву сторінку в історії України. Їх саме хочемо розглянути та проаналізувати у наступному розділі.

Померла княгиня Анна Дольська у Львові, 6. травня 1711. року[37]) не маючи понад п'ятьдесять років життя, та „Heroina Sarmatiae", „Diis quam hominibus femina similior" — як нашу героїню називає син її князь Януш Вишневецький[38]).

Поховали її мабуть у львівській катедрі, якій „wiele bogate ozdoby przyczyniła" [39]).

II. ПОЛІТИЧНА РОЛЯ КН. ДОЛЬСЬКОЇ.

Успіхи Карла XII. в північній війні мусіли застановити гетьмана Мазепу; вони казали шукати йому дороги виходу як для себе, так і для України на випадок, коли „царское величество не доволенъ будетъ, не токмо Украины, но и государства своего, отъ потенціи Шведской оборонить"[40]). Так само підступна політика Петра І, що не крився з своїми намірами знести гетьманство, а козаків перемінити в регулярне військо[41]) і поступовання московського командування з українцями[42]), віддалювало що раз більше Мазепу від Москви.

Знайшовшися між Сциллею і Харибдою, мусів старий гетьман уважати, щоб „отчизна съ войскомъ Запорожскомъ такъ отъ Московской, якъ и отъ Шведской стороны не погибли"[43]). Ці обставини, до яких — без сумніву — долучилася воскресла в ті часи традиція шведсько-українського союзу з часів Великого Богдана[44]), створили

---

[33]) Ibid.

[34]) В згадуваних „Silvarerum" з Архіву Пшезьдзєцких знаходиться такий діярій князя Михайла.

[35]) Informacya, стор. 206.

[36]) Stecki: op. cit. ст. 304—348.

[37]) Аннали князя Михайла Вишневецького, рукоп. ст. 456 і Пржездзєцкий стор. 102, під роком 1711: 6-to Mai Xiężna Imść Matka nasza we Lwowie umarła

[38]) Relacja стор. 54.

[39]) Niesiecki: op. cit. Tom III. ст. 66.

[40]) Слова гетьмана Мазепи. Письмо Орлика къ Стефану Яворскому. Основа, листопадъ 1862. IX. Историческіе акты, стор. 14.

[41]) Ibid стор. 5 і 6.

[42]) Скарги прилуцького полковника Дмитра Горленка. ibid. стор. 5.

[43]) Ibid. стор. 13. (Слова Мазепи).

[44]) Це підкреслюється як в бендерській конституції (Pacta et constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis... Льозанна, 1916, стор. 3) так і в „Ви-

українську рацію стану, що оправдувала і зірвання зносин з Москвою. „И самъ Богъ и цѣлый свѣтъ — каже старий гетьман Орликові — будетъ видѣти, что по нуждѣ тое учинилисмо мы и, яко волный незавоеваный народъ, старалисмося о способѣ цѣлости нашой"[45]).

В доносі Кочубея — чимало фактів, що стверджують співчуття гетьмана до шведів та його втіху з приводу поразок москалів, чи їх союзників, прихильників Августа II.[46]).

Дуже характеристичні теж зізнання батуринських полонених, що, як мешканці гетьманської столиці, могли неодне заобсервувати. Ось що сказали батуринські „измѣнники и бунтовщики" на допиті, що відбувся з царського приказу 8. листопада 1708. р.: „Мазепа почти уже лѣтъ за семъ какъ вознамѣрился отклониться отъ Россійскаго державства и изыскивалъ для того способнаго случая; когда война Шведская уже вмѣшалася въ Польшу и Поляковъ на двѣ стороны раздѣлила, былъ онъ съ войскомъ своимъ въ оной, имѣлъ сообщенніе съ властьми Польскими и, узнавъ изъ нихъ противныхъ Россійской сторонѣ, открылъ онымъ намѣреніе свое"[47]).

І дійсно, поступовання гетьмана в часі його „походу в Польщу" 1705. р. — коли він уникав безпосередньої стрічі зо шведами[48]), радо зносився з польськими панами, навіть прихильниками Лєщинського, та охороняв їх маєтки[49]), предивні й одинокі в своєму роді умовини капітуляції Замостя — доказує, що Мазепа що найменше шукав хвіртки на випадок перемоги шведів[50]).

воді прав України" Пилипа Орлика (Борщак Ілько: Вивід прав України. „Стара Україна". 1925. I—II, Львів, ст. 5—6). — Порівн. Михайло Грушевський: Шведсько-український союз 1708 р. Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка, т. XCII, ст. 13—16.

[45]) Письмо Орлика, ст. 15.

[46]) Статті 2, 3, 4, 5 і 13. Доношеніе Кочубея государю по статьямъ. Бантишъ Каменскій Д.: Источники малоросс. исторіи, ч. II, Чтенія въ Общ. Ист. и Древн. Росс. при Моск. Ун-тѣ. 1859. I, отд. II. ст. 98—102. — Костомаровъ Н. И.: Мазепа. Москва, 1882, стор. 285—287.

[47]) Ригельманъ Александръ: Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи... собрано и составлено чрезъ трудъ... 1785—86 года. Москва. 1847. Часть III, стор. 50.

[48]) Powidaj Ludwik: Jan Mazepa. Przegląd Polski. Краків. 1867. Zeszyt XI. стор. 265.

[49]) Powidaj: op. cit. стор. 263—265; Dwanaście listów Hetmana Mazepy do Stanisława Mateusza Rzewuskiego referendarza koronnego. (Листи з Дубна обіймають часи: 9/22. II. 1705 — 30/10. II. 1706, з Архіву Ржевуських в Підгірцях). „Czas". Dodatek miesięczny. Tom I. Rok I. Краків, 1856, стор. 660—689; — Załęski Stanisław, ks. T. J: Jezuici w Polsce. Tom III. Львів, 1902, стор. 430; — Томашівський С.: Незвістний лист Мазепи до міста Львова. Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка. Том XXXVII, Львів. 1900. Miscelanea стор. 7—8; — Єнзен Альфред: Три листи Мазепи до Зиґмунта Ґалецкого. Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка, т. XCII. Misc. ст. 239—242; — Feldman Józef: Polska w dobie wielkiej wojny północnej 1704—1709. Краків, 1925, стор. 302—303.

[50]) Відчував це безумовно Станислав Лєщинський, коли відважився післати — внедовзі по своїй коронації (що відбулася 4. X. в Варшаві) — свого висланника до Мазепи, що стояв тоді під Замостям (жовтень). Хоч Мазепа не скористав з його пропозицій: скованого Вольського приказав катувати, а листи Станислава відіслав в Москву (Письмо Орлика, стор. 2), то факт, що внедовзі дозволив Вольському втекти, промовляє, що зробив це з тактичних оглядів. Порівн.: Powidaj: op. cit. ст. 265—267.

Одна з таких подій — гостина Мазепи в Білій Криниці, що з нею починаються зносини його з нашою героїнею[51]).

В листопаді 1705. р., коли Мазепа кватирував у Дубні, запросив його до себе в Білу Криницю[52]) воєвода краківський князь Януш Вишневецький. Мазепа приняв запросини і разом з матірю князя, отже з нашою героїнею, княгинею Дольською, тримав до хресту дочку воєводи Франциску Урсулю[53]).

Стріча гетьмана Мазепи з княгинею Дольською мала неабиякий характер. Як свідчить Орлик, Мазепа „имѣлъ съ нею (Дольською О. П.) денные и нощные конференціи[54]), і тоді вона — на думку Орлика — „прелестми своими ему оную (зраду О. П.) выперсвадовала”[55]).

Але докладніше не каже Орлик нічого про ті „конференції”. Зате Кочубей, в першій статті свого доносу, подає таке: „Року 1706 говорилъ Гетманъ мнѣ, Василію, въ Минску[56]), на единѣ малого часу, когда люде инніи не были, же обещала и упевнила его княгиня Долская, мати Вышневецкихъ, учинити его княземъ Чернѣговскимъ й войску Запорожскому справити вольности желаеміи у короля Станислава, у которого, яко у сродного близкого ей, промоція есть важна, якое упевнене дѣялося въ селѣ Бѣлой Криницѣ на Волинѣ[57]), гдѣ былъ онъ Панъ Гетманъ, прошенъ на крещеніе детини князя Януша Вишневецкаго, которую детину и крестилъ зъ нею, више реченною княгинею Дольскою, и беседовалъ зъ нею много, якъ въ дому того князя Януша бавячися два дня, такъ и на саняхъ ѣдучи отъ того села до города Бродовъ. О якомъ дѣлѣ томъ въ Минску не моглъ мовити много, занеже люди розніи почали въ избу приходити и въ томъ мовени перечкувати; а потомъ до сего часу

---

[51]) Чи Мазепа стрінувся перший раз з княгинею Дольською в Білій Криниці — на це немає ніяких вказівок в джерелах. Зате мав мати Мазепа політичні зносини з дядьком нашої героїні, згадуваним руським воєводою Станиславом-Яном Яблоновським, що їх перервала смерть Яблоновського († 2. IV. 1702). Про це пише Кчевський в листі до Флєммінґа з 17. жовтня 1705 р. Дрезденський Архів loc. 3617. Порівн.: Feldman Józef: op. cit. стор. 303 і прим. 3. Про Мазепу і кн. Дольську появилась була стаття в шведському часописі „Svenska autografsällskapets Tidskrift“. Том I, 1888, п. н.: „Jan Mazepa och furstinnan Dolska“. Одначе той часопис нам недоступний.

[52]) Біла Криниця — село біля Крем'янця на Волині. Збудували тут замок Збаразькі, а по них унаслідили його Вишневецькі. В. 1806. р. згорів цей замок. Пробував його відновити в пол. XIX. віку новий його властитель Чосновський, одначе не вспів закінчити свого почину. Зі смертю його знову розруйновали замок. (Пор.: Stecki: op. cit. Tom II, стор. 93—96; — Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego, tom I. Варшава. 1880, ст. 190).

[53]) Письмо Орлика, стор. 3. — Кн. Франциска Урсуля Вишневецька, похресниця Мазепи, стала 22. IV. 1725. р. жінкою Михайла Казимира Радивила-Рибонько, виленського воєводи і вел. литов. гетьм. († 15. V. 1762). Порівн.: Stecki: ibid. стор. 62 і 95—96; — Wolff Józef: Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1385—1795. Краків. 1885, стор. 76.

[54]) Письмо Орлика, ibid.

[55]) Ibid.

[56]) В Минську перебував Мазепа в березні й квітні 1706. р. Порівн.: Микола Андрусяк: Зв'язки Мазепи з Станиславом Лєщинським і Карлом XII. Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка, том CLII, вип. 1. Львів, 1933, стор. 39.

[57]) Як бачимо, справу чернигівського князівства обговорювано ще в Білій Криниці. Тому невідомо, на якій підставі подає др. Андрусяк (op. cit. ст. 39—40), що Дольська писала про це Мазепі в Минськ. В її листі (Письмо Орлика, ст. 4) про ту справу немає й згадки.

нѣчого того не говорилъ, тилко що хвалился передъ всѣми, у него бываючими, же тая княгиня Долская прислала ему постель коштовную и хорошую, музикантовъ своихъ колка человѣка зъ инструментами, которіи музыканти и теперь при немъ найдуютца"[58]).

Отже як бачимо — гостина Мазепи в Білій Криниці мала чисто політичний характер.

Те саме стверджують ще два інші сучасники, близькі Мазепі: його небіж Войнаровський і ректор Київської Академії Теофан Прокопович[59]).

Повернувши з Білої Криниці в Дубно, приказав Мазепа написати Орликові до княгині Дольської „листъ благодарствѣнный" і „послать ей ключь циферной для корресподенціи съ собою"[60]).

З того часу починається листування між Мазепою і Дольською. Через кілька днів відповіла Дольська Мазепі числами: „уже я гдѣ надлежитъ послала съ донесенемъ истинной в. м. пана пріязны"[61]).

Другого листа від Дольської дістав Мазепа „невѣдомо через кого" (як стверджує Орлик)[62]), коли побував в Минську (березень-квітень 1706). В листі тім Дольська „извѣщала ему о поворотѣ посланця своего отъ двору, и о посылки листу отъ якогось безъименнаго короля до его писанного"[63]). Мазепа, вислухавши того листа, взяв його від Орлика і засміявшися сказав: „Дурная баба! Хочетъ через мене царское величество обмануть, чтобъ его величество, отступя короля Августа, принялъ въ свою протекцію Станислава, и обѣщаетъ подать такіе способы, которыми латво можетъ царское величество Шведа побить и побѣдить. Уже я о томъ еи дурачествѣ государю говорилъ, которому его величество посмѣялъся"[64]).

Очевидно, Мазепа не сказав Орликові правди, — бо ж із змісту листа Дольської виходить, що **вона нав'язала зносини між Мазепою та Станиславом**[65]).

З Минська повернувся Гетьман на Україну і тут у Київі дістав третього листа від Дольської (липень 1706). В листі тім „просила она Мазепы княгиня именем Станислава, чтобъ дѣло намеренное зачиналъ, надеженъ будучи скорого себѣ цѣлымъ войскомъ Шведскимъ съ Волыня сукъкурсу и всѣхъ желаній своихъ, чого тилко претендовати будетъ, неотрицательнаго исполненія, обѣщая на тое

---

58) Доношеніе Кочубея, ст. 98.

59) Костомаровъ Н. И.: Мазепинцы. Собр. сочин. кн. VI., т. XVI. Спб. 1905., стор. 766; — Исторія Императора Петра Великаго... сочиненная Θеофаномъ Прокоповичемъ... Спб. 1773, стор. 160. Слова Войнаровського і Прокоповича треба брати з застереженням.

60) Письмо Орлика, стор. 3—4.

61) Ibid. ст. 4.

62) Ibid.

63) Ibid.

64) Ibid.

65) Пор.: Feldman Józef: op. cit. ст. 304.

В листі до Карла XII (z Christianstadt-y, 10. X. 1717) пише Орлик про те: „Als der sehl. verstorbener feldherr Mazeppa mit den Cosackischen Truppen in Wohlynien die Winter-quartiere hatte, **so tractirte die Fürstin unter der Hand mit den feldherren, das Er der Parthey des Königs Stanislai beytragen sollte...**" Альфред Єнзен: Орлик у Швеції. Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка. Т. XCII. Львів. 1909, стор. 127.

прислать ассекурацію Станислава й гваранцію короля Шведского"[66]).

Мазепа гостро зареаґував на вістки того листа. „Порвался — пише Орлик — розъяреный съ постели и началъ княгиню поносить тыми словами: „Проклятая баба обезумилася: прежде мене просила, чтобъ царское величество воспріялъ Станислава въ свою протекцію, а теперь инное пишетъ; бѣснуется тая баба, хочетъ мене, ношенного и искусного птаха, обманить; на бѣду бъ мнѣ крайную пошло, когда бы единой бабѣ далъ прелститися; возможное ли дѣло, оставивши живое, искать мертвого и отплывши единого брега, другого не достигнуть? Станиславъ и самъ не есть надеженъ своего королевства; рѣчъ посполитая раздвоенная: якій же можетъ быти фундаментъ безумныхъ тоей бабы прелестей? Состарѣлемся служачи царскому величеству и нынѣшнему и отцу и брату его величества вѣрне, не прелстили мене ани король польскій Янъ, ани ханъ Крымскій, ани донскіе козаки; а теперь при кончинѣ вѣку моего единая баба хочетъ мене обманити!" Тое вымовивши, взялъ съ рукъ моихъ оригиналное циферное писмо и переводъ его и, велѣвши принести огню, спалилъ, а до мене обратившися реклъ: „пиши до тоей проклятой бабы циѳрами, не виходя отсюду, въ тые слова: „Прошу вашой княжой милости оставити тую корреспонденцію, которая мене можетъ погубити и на житіи и на гонорѣ и на субстанціи. И не токмо ваша княжая милость не надѣйся, но ни помышляй о томъ, чтобъ я при старости моей верность мою царскому величеству повредилъ, которую отъ молодшихъ лѣтъ моихъ досели нерушимо сохранилъ и въ оной умрѣти желаю, не хотячи и за живота, и по смерти моей, безчестного измѣннического пороку и имени на особу мою нанестъ и того ради и повторе в. к. м. прошу оставить тую корреспонденцію и болшъ о томъ до мене не писать[67]).

Вже Орлик мав сумнів щодо щирости того Мазепиного гніву, бо — як ствердив — Мазепа не післав Дольській того листа. Це прямо заграв він комедію перед своїм писарем, коли побачив, що його пляни відкриваються. Все ж таки з того часу — на цілий рік — заміняється політична кореспонденція поміж Мазепою і Дольською в приватну.

В однім листі, писанім зі Львова, донесла йому „для перестороги", що „она тамъ въ Львовѣ была у когось воспіемницею съ Борисомъ Петровичом Шереметомъ, а сыдячи у столу на христинахъ между тѣмъ же Борисомъ Петровичемъ и енераломъ Реномъ, воспомянула по случаю передъ нимъ Реномъ имя его Мазепы похваль-

---

[66]) Письмо Орлика, ibid. Повищі слова і факт, що до всіх „ассекурацій" Станислава Мазепа домагався все ж таки „гваранціи короля Шведского" наглядно доказують, що ціллю Мазепиної політики не був Станислав, а Карло XII. Думку цю потверджує і записка духовника Карла XII. Юрія Андрія Нордберґа про посольство Мазепи до Станислава з жовтня 1707. р. (про що нижче), в якому Мазепа „erböte sich also mit allen Leuten, die unter seinem Befehle stünden, al-obald auf des Königs Stanislaus Seite zu treten „wenn er nur von des Königs in Schweden Beystand und Hülfe versichert wäre". (G. A Nordberg: Leben Carl des Zwölften Königs in Schweden mit Münzen und Kupfern. Zweter Theil. (Гамбурґ), 1746, ст. 44. — Франц. переклад: Histoire de Charles XII, Roi de Suede traduite du Suédois de Monsieur J. A. Nordberg, docteur en Théologie... ci-devant Chapellain et Confesseur de Sa Majesté. Tom II. Гаґа, 1748. стор. 190.

[67]) Письмо Орлика, ст. 3—4.

нымъ словомъ, а енералъ Ренъ, отвѣтуя ей такожде похвално, будто соболѣзновалъ ему Мазепѣ тако: „пожался Боже того доброго и разумного Ивана! онъ бѣдный не знаетъ, что князь Александеръ Даниловичъ яму подъ нимъ ріетъ и хочетъ, его оставя, самъ въ Украинѣ быть гетманомъ"; а она тому удивовавшися, вопрошила Бориса Петровича Шеремета, если то можетъ событися? Что будто и онъ когда подтвердилъ, рекла она: „и для чого жъ нихто его съ добрихъ пріятелей не перестережетъ?", а Борисъ Петровичъ будто отвѣщалъ: „не возможно, и мы сами много терпимъ; но молчать принужденны"[68]).

Вислухавши того листа, сказав Мазепа: „знаю я самъ барзо добре, что онии о васъ думаютъ и о мнѣ: хотятъ меня уконтентовать княженіемъ римскаго государства, а гетманство взять, старшину всю выбрать, городы подъ свою область отобрать и воеводъ или губернаторовъ въ нихъ постановитъ; а когда бы спротивилися, за Волгу перегнать и своими людьми Украйну осадить" і почав вичисляти кривди заподіяні йому й Україні москалями. Вкінці сказавши: „свободи мене Господи отъ ихъ панування", приказав писати Орликові до Дольської листа, „благодарствуя ей за пріязнь и пересторогу"[69]).

Інших листів не цитує Орлик, та про їх характер можемо дізнатися зі слів його, що „она княгиня требуя взаимъ денегъ, для выкупленія своихъ клейнотовъ" просила їх в Мазепи „и словесно и через писма"[70]).

Мазепа позичив їй тоді 100.000 „Carolinen" „in Böhmischen Gelde", про що крім Орлика ніхто не відав[71]).

Та крім того — як це стверджує духівниця небожа Мазепи Андрія Войнаровського (писана у Вроцлаві 19. VIII. 1716 р.) — позичив їй Мазепа 10.000 дукатів „auf die Güther Czarny Ostrow"[72]).

Стільки знаємо про ту приватну переписку.

В квітні 1707 р. повертався Мазепа з Жовкви, де був на воєнній раді в царя[73]), і вступив до „единаго дворца княгини Долской, гдѣ отъ ей присланного едного ксіендза закону тринитарского заставши, мѣлъ съ нимъ наединѣ якуюсь конференцію"[74]).

Мусіла це бути якась дуже важна конференція і в ній мабуть доводилося нашій героїні відіграти чималу ролю, бо повернувшися

---

[68]) Ibid ст. 5—6.

[69] Ibid. ст. 6—7.

[70]) Ibid. стор. 10.

[71]) Лист Орлика до Карла XII (з Christianstadt, 10. X. 1717 р.). Альфред Єнзен: Орлик у Швеції. Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка. Т. XCII. стор. 127.

[72]) Альфред Єнзен: Родина Войнаровських в Швеції. Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка, т. XCII, стор. 180—181, прим. 3.

[73]) На раді стрінула Мазепу якась образа, бо після неї не пішов до царя на обід і у себе нічого цілий день не їв. Генеральній старшині сказав таке: „если бы Богу такъ вѣрнѣ служилъ, получилъ быхъ наибольшое мздовоздаяніе, а здѣсь, хотя бъ въ ангела премѣнилъся, не моглъ быхъ службою и вѣрностію моею жадного получить благодарствія". В такім настрою застав його єзуїт Заленський (в Жовкві), що його приняв Мазепа радо та з яким — по словам Орлика — „на единѣ съ собою затворившися, о чомъ черезъ долгое время конферовали, самъ Богъ вѣсть". (Письмо Орлика, ст. 9—10). — Того власне Заленського післав був Мазепа з Жовкви (отже в квітні 1707 р.) в Саксонію „для провѣдованья, якъ скоро оттуль войска Шведскіе рушатъ". (Там же, стор. 17).

[74]) Ibid. стор. 10.

на Україну, позапрошував гетьман до себе в Гончарівку (11. V. 1707) гостей пити за загальне здоровя, а потому за здоровя княгині Дольської, кажучи: „выпіймо за здоровье ксенжны ей мосцѣ, бо естъ зацная и розумная пани, моя голубка"[75]).

Внедовзі (16. вересня 1707 р.) прислала княгиня Дольська листа Мазепі у Київ через якогось волошина, зашивши йому того листа в шапку. Мазепа дав його Орликові, щоб розшифрував, кажучи: „Я знаю, что она едно ж пишетъ, а чортъ ей проситъ о тую корреспонденцію; когдась мене тая шаленая баба погубитъ, и не дармо сказуютъ: у невѣсты волосъ долгій, а разумъ краткій. Возможно ли есть, чтобъ она една баба дурнымъ своимъ разумомъ мене обманила!"[76]).

Коли Орлик розпечатав листа, побачив в нім письмо від Станислава, писане польською мовою, що в нім Станислав обіцював приняти козаків по батьківськи та задовільнити їх бажання. Княгиня Дольська знову ж повідомляла, що „ксіондзъ Тринитаръ посыланый отъ ей до двору Станислава въ Саксонію выѣхалъ оттуль тогожъ самого дня, якого войска Шведскіе къ Польщи рушали, и повернулъся уже съ тымъ писмомъ, якое до его отъ Станислава прислала, и съ словесною информаціею, чтобъ намѣренное дѣло зачиналъ, пока войска Шведскіе зближатся къ границамъ украинскимъ; а привезлъ съ собою и трактатъ въ 12 пунктахъ для его Мазепы, и цѣлого Войска Запорожского, по которой абы онъ вѣрного кого ей прислалъ, просила о тое"[77]).

Другого дня (17. вересня 1707 р.), заприсягнувши Орлика, звірився йому Мазепа, що ради „женъ и дѣтей вашихъ, для общаго добра матки моей отчизны бѣдной Украины, всего войска Запорожскаго и народу Малороссійского, и для подвишеня и разширеня правъ и вольностей войсковыхъ" почав зноситися з „противною стороною". Ось післав він „ксендза тринитара, капеляна княгини Долской до Саксоніи, чтобъ тамъ видя якую колвекъ мою къ себѣ инклинацію, по непріятелску съ нами не поступали, и огнемъ и мечемъ бѣдной Украины не зносили"[78]).

І дійсно, духовник Карла XII., згадуваний вище Юрій Андрій Нордберґ під жовтнем 1707 р. записує таке: „Ohngefähr um diese Zeit schickte der Hettemann oder Feldherr der Cosacken in der Ukraine, Johann Mazeppa, einen Boten mit einem Schreiben an den König Stanislaus. Sein Antrag bestund darinn, „dass die ganze Welt der Russen Zagheit sähe, an statt der Rühmens und Pralens, welches sie erschallen lassen, als wenn sie die Schweden empfangen wollten. Er erböte sich also mit allen Leuten, die unter seinem Befehle stünden, alsobald auf des Königs Stanislaus Seite zu treten, wenn

---

[75]) П'ята стаття доносу Кочубея. (Доношеніе Кочубея, ст. 99—100).

[76]) Письмо Орлика, ст. 14.

[77]) Ibid. ст. 12.

[78]) Ibid. стор. 13—14. Опісля приказав Мазепа Орликові відписати Станиславові числами, що ними зносився з Дольською, листа, в якім виказав неможливість з'єднатися з ним. Дольській знову ж „велѣлъ писать, чтобъ она трактатъ той, о якомъ ознаймовала, у себе удержала, а листъ отъ его писаный до Станислава експедіовала и для переводу оного ключь отъ себе циферный послала". (Ibid. стор. 17). Одначе сумнівне, чи ті листи вислав Мазепа адресатам і цілком слушно підносить це др. Андрусяк (op cit. стор. 43).

er nur von des Königs in Schweden Beystand und Hülfe versiehert wäre. Die sechs bis siebentausend Moscoviter, welche im Lande lägen, wollte er leicht um den Hals bringen, und von ihnen eine Brücke für die Schweden machen“, wie seine eigene Worte lauteten“ [79]).

Як виходить з цього, вже у вересні 1707 р. рішився гетьман Мазепа — щоб рятувати Україну — зірвати з Москвою і сполучитися з шведами. Треба було повідомити про це Карла XII, і Мазепа вибрав до тієї місії капеляна княгині Дольської, отже немає сумніву, що все те не могло обійтися без участи, згоди і посередництва нашої героїні.

Король Станислав представив Мазепину пропозицію Карлові XII., як оповідає дальше Нордберг[80]). Цей хоча спершу майже легковажив собі поміч гетьмана козаків, що мовляв ,,die Menge von dergleichen fliegenden Anhange nützlich seyn dürfte, einem flüchtigen Feinde nachzusetzen; allein dass man sich in einer ordentlichen Feldschacht nicht so, wie es nöthig wäre, auf sie verlassen könnte“[81]), — опісля змінив свою думку і в Сморґонах в лютому або березні 1708 року дійшло до шведсько-українського договору[82]), що був завершенням політичних плянів Мазепи, бо забезпечував українську державність[83]).

Так то в зреалізуванні шведсько-українського договору відіграла головну ролю княгиня Дольська[84]).

Зрештою мала до того всі дані: як тітка Станислава Лєщинського, була вона безумовно в крузі політичних подій. Позатим вже давніше зносилася з шведським королем. В Шведському Державному Архіві переховується її лист до короля Карла XII, що в нім вона дякує королеві за вибір Лєщинського королем і просить протекції для своєї рідні[85]).

---

[79]) G. A. Nordberg: ibid. ст. 43—44; — фр. перекл. ibid.

[80]) Ibid.

[81]) Ibid.

[82]) Місце заключення договору подає Christian v. Sarrauw в праці: Die Feldzüge Karl's XII. Ляйпціґ, 1881, ст. 228; — Перекази того договору або деякі точки диви: Relation de la Bataile de Pultawa, avec quelques réflexions sur les deux Campagnes qui l'ont précédée. Histoire Militaire de Charles XII. Roi de Suede... par M. Gustave Adlerfeld, Chambellan du Roi... Tome Troisiéme. Париж, 1741, ст. 245—246; An exact Account of the Battle of Pultowa. The Military History of Charles XII King of Sweden, Written by the express Order of his Majesty, By M. Gustavus Adlerfeld, Chamberlain to the King. Vol. III. Лондон, 1740, стор. 193—195; — Тіяндер К.: Карло XII. на Вкраїні. Наше Минуле. Київ, 1918, № 1, стор. 67—68; — Орлик Пилип: Вивід Прав України. Подав Ілько Борщак. Стара Україна, 1925, I.—II., стор. 6.; — Костомаровъ Н. И.: Мазепа. Москва, 1882, ст. 303—4; — Андрусяк Микола: op. cit. ст. 47—48.

[83]) Не входитиму на цьому місці в подробиці шведсько-українського союзу, бо це виходить поза рямці моєї теми. Проблемі шв.-укр. договорів чи договору 1708—9. рр. присв'ячую окрему працю.

[84]) Це потверджують зізнання знаних нам вже батуринських полонених, які сказали, що Мазепа „будучи на пиру у княгини Дульской договоры о томъ съ ними заключилъ, чтобъ помагать королю Шведскому и Конфедераціи Польской, Малороссію же отрѣшить бы отъ Россійскаго ига и быть ему самовластнымъ Княземъ, о чомъ и дано королю Карлу XII. вѣдать”. Ригельманъ: ibid.

[85]) I det svenska riksarkivet bevaras hennes brev av den 7 sept. 1704, var hon på latin tackar Karl XII för Leszczinskis kungliga upphöjelse“. Alfred Jensen Mazepa. Historiska Bilder från Ukraina Och Karl XII: s Dagar. Лунд (1909), стор. 91; — „В тім самім числі Sv. Aut. tids. відданий підпис княгині Дольської з листу її до Карла XII, де вона дякує королеві за вибір Лєщинського і просить про-

Та залишиться мабуть таємницею питання, з яких мотивів вона це робила. Сучасні оповили зносини її з Мазепою серпанком роману, так що навіть близькі до гетьмана вірили, що гетьман наміряє женитися з Дольською[86]).

Годі вирішити, чи справді імпульсом діяння для Дольської був роман. Можна б скоріше припустити, що цей „роман" був лише покришкою, що під нею обережні політики скривали свої наміри.

——o——

ПОРТРЕТ КНЯГИНІ ДОЛЬСЬКОЇ.

Портрет княгині Дольської був досі невідомий, — хоч віддавна шукали його. І так, Уманець пише з того приводу в своїй монографії про Мазепу: „Ея (Дольської. О. П.) портретъ мы напрасно искали въ галереѣ Вишневецкихъ (увы! сваленной въ одномъ изъ угловъ Кіевской Городской Думы), но судя по тому, что въ 1705, десять лѣтъ послѣ смерти второго мужа, Орликъ еще называетъ ее — мать гетмана и бабушку — „прелестницей", надо думать, въ свое время она была хороша"[87]).

Портрет цей довелося мені відкрити таким способом. Із своїх студій над Вишневецькими знав я, що була в них у Львові на Личакові палата, та що костел св. Антонія — їх фундація. Що в костелі св. Антонія є якісь портрети Вишневецьких, — згадував мені п. проф. др. І. Крип'якевич. Я оглянув їх та старався зібрати про них відомості. Місцева традиція з'язує ці портрети з основанням костела та називає їх портретами княжої пари, що оснувала той костел. Місцевий парох теж більше нічого про них не відає. В архіві при костелі св. Антонія немає навіть ніяких згадок про ці портрети, хоч там чимало інвентарів та описів костела, почавши з половини XVIII ст. Немає теж згадок про них і в архіві францисканів у Львові, до яких належав костел св. Антонія перед йосифинськими реформами.

Отже я звернувся до описів портретів по костелах міста Львова. Ось що пише про ці портрети Лобеський: „Przed wielkim ołtarzem (нині вони в захристії. О. П.) widzimy dwa na przeciw siebie po obu stronach ołtarza zawieszone portrety. Jeden z nich przedstawia mężczyznę, w zielonej delii i czerwonym żupanie, wieku średniego, z wąsem blond i czupryną goloną; drugi wyobraża niewiastę młodych rysów twarzy, w szerokich szatach i z fryzurą na głowie.

текції для своєї рідні: оригінал переховується також у державнім архіві. Альфред Єнзен: Три листи Мазепи до Зиґмунта Ґалецкого. Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка, т. XCII. Misc. ст. 238.

[86]) Войнаровський каже в своїх зізнаннях м. ін., що Дольська „обѣщала ему (Мазепі О. П.) выйти з него замужъ". (Собр. сочин. Н. И. Костомарова, кн. VI., т. XVI. Мазепинцы, стор. 766). Прокопович подає, що Мазепі „противна сторона" обіцяла „такожъ и княгиню Дулскую въ жену отдать". (Прокопович: op. cit. стор. 160). Дуже цікаве світло на ту справу кидає лист Мазепи до воєводи белзького Адама Сєнявського (з Батурина, 27. І. ст. ст. 1708 р.), що в нім гетьман стверджує, що поголоски про його сватьбу з кн. Дольською „to są iawne plotki białogłowskie". (Powidaj: op. cit. ст. 268—269; — Павло Хрущ: Деякі Mazepiana краківських бібліотек. Записки Чина св. Василія Великого. Том VI. Вип. 1—2. Львів, 1935. Матеріяли, стор. 222—223).

[87]) Уманецъ: op. cit. стор. 351.

Są to fundatorowie Janusz Antoni książę Wiśniowiecki i jego małżonka Teofila z domu Leszczyńskich"[88]).

Цей опис стався потому джерелом для всіх описів портретів костела св. Антонія. Користується ним Шнайдер, в своїй „Encyklopedyi do krajoznaustwa Galicyi", в статті про костел св. Антонія[89]), і францісканин Альойзи Корвацький в своїй рукописній праці: „Materjały do historji Kowentów Prowincji ruskiej"[90]).

Одначе як Лобеський, так і його наслідувачі приписали ці портрети цілком иншим особам.

Княгиня Анна Дольська.

Коли я обтер верству пороху, що покривала портрети і обмив їх, показався на мужеському портреті з правої сторони герб Вишневецьких в певному окруженні букв і написів.

Букви ці треба так читати: Konstanty Krzystof Korybuth Xiążę Na Wiśniowcu Y Zbarażu Wiśniowiecki[91]) Wojewoda Bełzki Bracławski

88) Kościół parafialny pod wezwaniem Ś. Antoniego na przedmieściu Łyczakowskiem. Opisy obrazów znajdujących się w kościołach miasta Lwowa przez Felicayan Łobeskiego. „Dodatek tygodniowy przy Gazecie Lwowskiej", Tom V. 1855. Nr. 19,

89) Schneider Antoni: Encyklopedya do krajoznawstwa Galicyi pod względem... etc. etc. Zebrał i wydał... Tom I. Львів, 1871, стор. 116.

90) [O. Alojzego Korwackiego franc.]: IV. Ruś: Klasztory. Materjały do historji Konwentów Prowincji ruskiej. Kustodia Lwowska, стор. 214. — Праця повища в архіві францісканів.

91) W Aktach Grodzkich i Ziemskich (т. X, ст. 271 і Т. XXI. ст. 507, 517, 518, 530—532, 538) повнеймення кн. Костянтина: „Konstanty Krzysztof Korybut książę na Zbarażu i Wiśniowcu".

Gliniański Osiecki Starosta[92]). Розв'язати ці букви допомогла напись під гербом: VIXIT ANNO 1686 16 AUGUSTI LEOPOLI AETATIS SUE 52. Це без сумніву дата смерти власника портрету.

В Нєсєцкого знаходимо, що Вишневецьким, який помер 1686 р., є князь Константин (III)[93]). І дійсно, в рукописі (вищезгадуванім) з Архіву Пшездзєцких поданий день св. Роха — що випадає 16 серпня — як день смерти князя Костянтина (III)[94]).

Отже як бачимо, мужеський портрет в костелі св. Антонія ніяк не може бути портретом князя Януша Вишневецького, але це портрет його батька — князя Костянтина.

Жіночий портрет творить з описаним мужеським портретом гармонійну цілість і без сумніву це робота одного маляря. В такому випадку немає найменшої причини не уважати їх за портрети мужа і жінки, як це зрештою по тодішньому робилося. Тої самої думки і др. Горнунґ, консерватор львівського воєвідства та історик мистецтва[95]).

А жінкою князя Костянтина була власне наша героїня Анна з Ходоровських, пізніше Дольська, — отже цей портрет без сумніву є її портрет.

Та ще була — крім того — рація повісити в костелі св. Антонія портрети не кого иншого, а князя Костянтина та його жінки Анни[96]). В духівниці (рукописній) князя Костянтина з 15. серпня 1686 р. читаємо таке „Więc że y Struktura Kościoła St. Antoniego na cześć y chwałę P. Bogu wspolnym naszym z Xiężną Jeym (очевидно мова про Анну. О. П.) namysłem zaczęta y dokończona być też powinna, o nieodwłoczną exekucyą tego pobożnego uczynku Xiężny Jmsc. Ukochaney Małżonki upraszam. A jeśli też dla prędszego skończenia zachodząc się Zakonnicy (францискани. О. П.) teyże Struktury Kościoła wydaliby co swego tedy ten wszystek koszt likwidowany być ma, y przez Xiężnę Jeymsc. do naymnieyszego grosza oddany, którym oprócz tego koszta na Kościół ofiarowanego, aby dwanaście tysięcy po wykupieniu mianowaney wyżey maiętności Suchodolskiey były zapisane cum pendendo Ceusu per Septem à cento według namysłu y determinacyi naszey zobupolney“[97]).

Наведені слова стверджують, що фундаторами костела св. Антонія були власне князь Костянтин і його жінка Анна. Отже цілком слушно приписувала традиція ці портрети основникам костела.

Лобеський не знав основників, а помішав їх з відновителями костела[98]) і тому приписав портрети особам невластивим.

---

[92]) Титули за Niesiecki: op. cit. T. IX., ст. 362. (Konstantyn naprzód wojewoda Bracławski, Constit. 1676. fol. 9 potem Bełzki, Gliniański, Osiecki starosta“).

[93]) „W r. 1686 wyzuł się z śmiertelności, w katedrze Lwowskiej pochowany dnia ostatecznego czekać będzie“. (Niesiecki: ibid).

[94]) Аннали кн. Михайла Вишневецького під 1686 д.: „w dniu S. Rocha Ociec nasz umarł“. (диви прим. 13).

[95]) За уділення мені тої опінії складаю Вп. П. Др. Горнунґові на цьому місці щиру подяку.

[96]) Перша жінка померла ще 1668. р. (див. прим. 12).

[97]) Testament J. O. Xcia Jmsc. Korybutha Konstantego Wiśniowieckiego Woiewody Bełzkiego. „Silvarerum Xcia Michała Wiśniowieckiego...“

[98]) Костел св. Антонія відбудував „z kamienia“ в 1718. р. кн. Януш Вишневецький. (Порівн.: Najstarsze klasztory. Rycerz Niepokalanej. Непокалянів, 1937, № 10. стор. 300).

Отже на основі таких даних ствердив я, що жіночий портрет в захристії костела св. Антонія у Львові на Личакові — це віддавна і безуспішно шуканий портрет княгині Анни Вишневецької-Дольської.

Автором цього портрету, як каже A. Schneider, був якийсь невідомий з прізвища францисканин о. Венатій, а відновником маляр самоук, костельний слуга Яків Мацьолек, з половини XIX ст.[99]).

---

[99]) Schneider: ibid., 116.

ЗМІСТ

TREŚĆ

TABLE DES MATIÈRES

TRAVAUX DE L'INSTITUT SCIENTIFIQUE UKRAINIEN.

Volume I.	Série statistique, livraison 1. La population ukrainienne de l'U. R. S. S. Etudes de T. Olesiewicz. O. Pytel, V. Sadovski et O. Czubenko. Prix zł. 4.
Volume II.	Série statistique, livraison 2. T. Olesiewicz. Tableaux statistiques de la population ukrainienne de l'U. R. S. S. d'après le recensement du 17 décembre 1926. Prix zł. 10.
Volume III.	Série économique, livraison 1. E. Głowinski, K. Macijewicz, V. Sadovski. Les problèmes contemporains de l'économie de l'Ukraine. Prix zł. 4.
Volume IV.	Série philologique, livraison 1. Constantin Czechowicz. Alexandre Potebnia, philosophe-linguiste ukrainien. Prix zł. 4.
Volume V.	Série de droit, livr. 1. Prof. A. Łotocki. Les sources ukrain. du droit ecclésiastique. Prix zł. 10.
Volume VI.	Série de mémoires, livraison 1. A. Łotocki. Notes et souvenirs. I-re partie. Prix zł. 6.
Volume VII.	Série économique, livraison 2. V. Sadovski. Le travail en Ukraine soviétique. Prix zł. 4.
Volume VIII.	Serie de mémoires, livraison 2. Mémoires. L. Wasilewski, M. Galine, S. Stempowski, A. Toptchybachy, Tabouis. Prix zł. 4.
Volume IX.	Série de manuels, livraison 1. Prof. D. Dorochenko. Esquisses de l'histoire ukrainienne. Vol. I. (jusqu'à la moitie du XVII siecle). Prix zł. 8.
Volume X.	Série philologique, livraison 2. Nicolas Puszkar. La plus récente palatalisation des consonnes dans la langue ukrainienne. Prix zł. 3.
Volume XI.	Série économique, livraison 3. I. Ivassiuk. La coopération de crédit en Ukraine. Prix zł. 4.
Volume XII.	Série de mémoires, livraison 3. A. Łotocki. Notes et souvenirs. II-me partie. Prix zł. 10.
Volume XIII.	Série historique, livraison 1. A. Docenko. La campagne d'hiver de 1920. Prix zł. 10.
Volume XIV.	Série philologique, livr. 3. Ivan Ziłyński. Carte des dialectes ukr. avec explications. Prix zł. 2.
Volume XV.	Série historique, livraison 2. La guerre ukrainienne de 1920 contre Moscou. I partie. Documents de l'Etat-Major de l'Armée de la République Démocratique Ukrainienne, publiés sous la direction du général V. Salski par le général P. Chandroucq. Prix zł. 10.
Volume XVI.	Série de droit, livraison 2. Prof. A. Łotocki. L'Autocéphalie. Vol. 1. Prix zł. 6.
Volume XVII.	Série historique, livraison 3. Le Journal de l'hetman Philippe Orlik avec notes et commentaires de Jean de Tokary Tokarzewski Karaszewicz. Prix zł. 6.
Volume XVIII.	Série de manuels, livr. 2. Prof. D. Dorochenko. Esquisses de l'histoire ukr. Vol. II. Prix zł. 12.
Volume XIX.	Série de droit, livraison 3. Prof. A. Jakovliv. Les traités moscovito-ukrainiens aux XVII—XVIII siècles. Prix zł. 6.
Volume XX.	Série économique, livraison 4. Prof. ing. J. Szovheniv. L'economie hydraulique en Ukraine dans le bassin du Dnieper. Prix zł. 2.
Volume XXI.	Série des mémoires, livraison 4. A. Łotocki. Notes et souvenirs. III-me partie. Prix zł. 10.
Volume XXII.	Série pédagogique, livraison 1. S. Siropolko. L'instruction publique en Ukraine Soviétique. Prix zł. 6.
Volume XXIII.	Série économique, livraison 5. Prof. B. Ivanys. Utilisation des forces de la nature dans l'économie de l'Ukraine et du Caucase du Nord. Prix zł. 4.
Volume XXIV.	Série philosophique, livr. 1. Prof. D. Czyżewski. La philosophie de Grégoire Skovoroda. Prix zł. 6.
Volume XXV.	Série d'histoire de la littérature, livraison 1. Prof. E. Smal-Stocki. T. Chevtchenko. Interpr tations. Prix zł. 7.
Volume XXVI.	Série économique, livraison 6. V. Sadovski. La main-d'oeuvre agricole en Ukraine. Prix 5.
Volume XXVII.	Série économique, livraison 7. B. Ivanicki. Les forêts et l'économie forestière en Ukraine. II-e partie Prix. zł. 4.
Volume XXVIII.	Série de travaux de la Commission pour l'étude des problèmes polono-ukrainiens, livraison 1. Léon Wasilewski. La question ukrainienne comme problème international (en polonais) (épuisé).
Volume XXIX.	Série philologique, livraison 4. B. Łew. Une traduction ukrainienne de la chronique polonaise de Martin Bielski. Prix zł. 2.
Volume XXX.	Série de droit, livraison 4. Prof. A. Łotocki. L'Autocéphalie. Volume II. Prix zł. 15.
Volume XXXI.	Série philologique, livraison 5. J. Rudnicki. Les suffixes -ysce, -yško, -ško dans la langue ukrainienne. Prix zł. 2.
Volume XXXII.	Série économique, livraison 8. Les problèmes contemporains de l'économie de l'Ukraine. Vol. II. Prix zł. 5.
Volume XXXIII.	Travaux de la Commission pour l'étude des problèmes polono-ukrainiens, livr. 2. E. M. Kuczyński, Les provinces Tchernihiv-Siversk sous le gouvernement de Lithuanie (en polonais). Prix zł. 10.
Volume XXXIV.	Série philologique, livr. 6. R. Smal-Stocki. La langue ukrainienne en Ukraine soviétique Prix zł. 5.
Volume XXXV.	Série de travaux de la Comission pour l'étude des problèmes polono-ukrainiens, livr. 3. M. Handelsman. La politique ukr. du Prince Adam Czartoryski avant la guerre de Crimée (en polon.). Prix zł. 5.
Volume XXXVI.	Série de traductions des Saintes Ecritures et des livres liturgiques, livraison 1. La Liturgie de Saint Jean Chrysostome (épuisé).
Volume XXXVII.	Série de travaux de la Comission d'études du mouvement national ukrainien, livraison 1. Les Archives de Michel Drahomanov. Volume I. Correspondance avec les membres de l'Association „Stara Hromada" de Kiev (Années 1870-1895). Prix zł. 15.
Volume XXXVIII.	Série de traductions de la Sainte Ecriture et des textes liturgiques, livraison 2. Psautier. Prix zł. 3.
Volume XXXIX.	Série de droit, livraison 5. V. Sadovski. La politique nationale des Soviets en Ukraine. Prix zł. 5.
Volume XL.	Série de mémoires, livraison 5. A. Łotocki. A Constantinople. Prix zł. 7.
Volume XLI.	Série économique, livraison 9. E. Glowiński. Les finances publiques de l'Ukraine soviétique (sous presse).
Volume XLII.	Série historique, livraison 4. B. Krupnicki. L'hetman Philippe Orlik (1672—1742). Aperçu de son activité politique. Prix zł. 7.
Volume XLIII.	Série économique, livraison 10. B. Ivanys. L'industrie de l'Ukraine et du Caucase du Nord. Prix zł. 5.
Volume XLIV.	Série philologique, livraison 7. M. Przepiórska. Le dialekte de la région du San Prix zł. 3.
Volume XLV.	Série économique, livraison 11. B. Iwanicki. Les forêts et l'économie forestière en Ukraine. I-e partie Prix zł. 7.
Volume XLVI.	Série historique, livraison 5. Recueil consacré à Mazepa. Volume I-er. Prix zł. 5.
Volume XLVII.	Série historique, livraison 6. Recueil consacré à Mazepa. Volume II (sous presse).
Volume XLVIII.	Série historique, livraison 7. Temps Passés. Volume I-er. Prix zł. 5.
Volume XLIX	Série historique, livraison 8. Recueil consacré au mouvement patriotique des jeunesses universitaires ukrainiennes (sous presse).
Volume L.	Série historique, livraison 9. Le journal de l'Hetman Philippe Orlik, avec notes et commentaires de J. de Tokary Tokarzewski Karaszewicz. Volume II (sous presse).
Volume LI.	Série de travaux de la Commission pour l'étude des problemes polono-ukrainiens, livraison 4. Anthologie de la poésie et de la prose ukrainiennes (en polonais) rédigée par B. Łepki (sous presse).
Volume LII.	Série de traductions de la Sainte Ecriture et des textes liturgique, livraison 3. La Liturgie de Saint Basile le Grand. Prix zł. 2.
Volume LIII.	Série de traductions de la Sainte Ecriture et des textes liturgiques, livraison 4. La Liturgie „tôn prohêgiasmenôn" de Saint Jean le Dialogue. Prix zł. 2.
Volume LIV.	Série de travaux de la Commission pour l'étude des problèmes polono-ukrainiens, livraison 5. Bulletins de la Commission pour l'étude des problèmes polono-ukrainiens. Prix zł. 2.

Warszawa, Służewska 7, m. 4.

ПРАЦІ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ІНСТИТУТУ.

Том I.	Серія статистична, книга 1. Українська людність СССР. Розвідки Т. Олесевича, О. Пителя В. Садовського і О. Чубенка. Ціна 4 зол.
Том II.	Серія статистична, книга 2. Тиміш Олесевич. Статистичні таблиці українського населення СССР за переписом 17 грудня 1926 року. Ціна 10 зол.
Том III.	Серія економічна, книга 1. Є. Ґловінський, К. Мацієвич, В. Садовський. Сучасні проблеми економіки України. Ціна 4 зол.
Том IV.	Серія фільольоґічна, книга 1. Д-р Константин Чехович. Олександер Потебня. Український мислитель-лінґвіст. Ціна 4 зол.
Том V.	Серія правнича, книга 1. Проф. О. Лотоцький. Українські джерела церковного права. Ціна 10 зол.
Том VI.	Серія мемуарів, книга 1. О. Лотоцький. Сторінки минулого. Частина перша. Ціна 6 зол.
Том VII.	Серія економічна, книга 2. В. Садовський. Праця в УССР. Ціна 4 зол.
Том VIII.	Серія мемуарів, книга 2. Л. Васілевський, М. Галін, С. Стемповський, А. Топчибаши, Табуї. Спогади. Ціна 4 зол.
Том IX.	Серія підручників, книга 1. Проф. Д. Дорошенко. Нарис історії України. Том I (до половини XVII ст.). Ціна 8 зол.
Том X.	Серія фільольоґічна, книга 2. Д-р Микола Пушкар. Наймолодша паляталізація шелестівок в українській мові. Ціна 3 зол.
Том XI.	Серія економічна, книга 3. І. Івасюк. Кредитова кооперація на Україні. Ціна 4 зол.
Том XII.	Серія мемуарів, книга 3. О. Лотоцький. Сторінки минулого. Частина друга. Ціна 10 зол.
Том XIII.	Серія історична, книга 1. О. Доценко. Зимовий похід 1920 р. Ціна 10 зол.
Том XIV.	Серія фільольоґічна, книга 3. Іван Зілинський. Карта українських говорів з поясненнями. Ц. 2 з.
Том XV.	Серія історична, книга 2. Українсько-московська війна 1920 р. Частина перша. Оперативні документи Штабу Армії Української Народньої Республіки. Під редакцією ґенерала В. Сальського, документи впорядкував ґенерал П. Шандрук. Ціна 10 зол.
Том XVI.	Серія правнича, книга 2. Проф. О. Лотоцький. Автокефалія. Том I. Ціна 6 зол.
Том XVII.	Серія історична, книга 3. Діярій гетьмана Пилипа Орлика. Опрацював для друку Ян з Токар Токаржевський Карашевич Ціна 6 зол.
Том XVIII.	Серія підручників, книга 2. Проф. Д. Дорошенко. Нарис історії України. Том II. Ціна 12 зол.
Том XIX.	Серія правнича, книга 3. Проф. А. Яковлів. Українсько-московські договори в XVII—XVIII ст Ціна 6 зол.
Том XX.	Серія економічна, книга 4. Проф. інж. І. Шовгенів. Водне господарство в басейні р. Дніпра на Україні. Ціна 2 зол.
Том XXI.	Серія мемуарів, книга 4. О. Лотоцький. Сторінки минулого. Частина третя. Ціна 10 зол.
Том XXII.	Серія педаґоґічна, книга 1. Проф. С. Сірополко. Народня освіта на Совєтській Україні. Ціна 6 зол.
Том XXIII.	Серія економічна, книга 5. Проф. В. Іванис. Енерґетичне господарство України та Північного Кавказу. Ціна 4 зол.
Том XXIV.	Серія фільософічна, книга 1. Проф. Д. Чижевський. Фільософія Г. С. Сковороди. Ціна 6 зол.
Том XXV.	Серія історично-літературна, книга 1. Проф. С. Смаль-Стоцький. Т. Шевченко. Інтерпретації. Ціна 7 зол.
Том XXVI.	Серія економічна, книга 6. В. Садовський. Робоча сила в сільському господарстві України. Ц. 5 з.
Том XXVII.	Серія економічна, книга 7. Б. Іваницький. Ліси й лісове господарство України. Том II. Ціна 4 зол.
Том XXVIII.	Серія праць Комісії для дослідів над польсько-українськими питаннями, книга 1. Леон Васілевський. Українська справа як міжнародне питання (в польській мові). (Вичерпано).
Том XXIX.	Серія фільольоґічна, книга 4. Д-р В. Лев. Український переклад хроніки Мартина Бельського. Ціна 2 зол.
Том XXX.	Серія правнича, книга 4. Проф. О. Лотоцький. Автокефалія. Том II. Ціна 15 зол.
Том XXXI.	Серія фільольоґічна, книга 5. Д-р Я. Рудницький. Наростки -ище, -исько, -сько в українській мові. Ціна 2 зол.
Том XXXII.	Серія економічна, книга 8. Сучасні проблеми економіки України. Том II. Ціна 5 зол.
Том XXXIII.	Серія праць Комісії для дослідів над польсько-українськими питаннями, книга 2. С. М. Кучинський. Чернігівсько-сіверські землі під пануванням Литви (в польській мові). Ціна 10 зол.
Том XXXIV.	Серія фільольоґічна, книга 6. Р. Смаль-Стоцький. Українська мова в Совєтській Україні. Ціна 5 зол.
Том XXXV.	Серія праць Комісії для дослідів над польсько-українськими питаннями, книга 3. М. Гандельсман. Українська політика кн. Адама Чарториського перед Кримською війною (в польській мові). Ціна 5 зол.
Том XXXVI.	Серія перекладів Св. Письма та Богослужбових книг, книга 1. Літурґія св. Йоана Золотоустого.
Том XXXVII.	Серія праць Комісії для дослідження українського руху, книга 1. Архів Михайла Драгоманова: Том I. Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим (1870-1895 рр.). Ціна 15 зол.
Том XXXVIII.	Серія перекладів Св. Письма та Богослужбових книг, книга 2. Псалтир. Ціна 3 зол.
Том XXXIX.	Серія правнича, книга 5. В. Садовський. Національна політика Совєтів на Україні. Ціна 5 зол.
Том XL.	Серія мемуарів, книга 5. О. Лотоцький. У Царгороді. Ціна 7 зол.
Том XLI.	Серія економічна, книга 9. Є. Ґловінський. Фінанси УССР (друкується).
Том XLII.	Серія історична, книга 4. Б. Крупницький. Гетьман Пилип Орлик (1672—1742). Огляд його політичної діяльности. Ціна 7 зол.
Том XLIII.	Серія економічна, книга 10. Проф. В. Іванис. Промисловість України і Північного Кавказу. Ц. 5 з.
Том XLIV.	Серія фільольоґічна, книга 7. М. Пшепюрська. Надсянський говір. Ціна 3 зол.
Том XLV.	Серія економічна, книга 11. Б. Іваницький. Ліси й лісове господарство України. Том I. Ціна 7 зол
Том XLVI.	Серія історична, книга 5. Мазепа. Збірник. Том I. Ціна 5 зол.
Том XLVII.	Серія історична, книга 6. Мазепа. Збірник. Том II. Ціна 5 зол.
Том XLVIII.	Серія історична, книга 7. З минулого. Збірник. Том I. Ціна 5 зол.
Том XLIX.	Серія праць Комісії для дослідження українського руху, кн. 8. Український студенський рух. Збірник (друкується).
Том L.	Серія історична, книга 9. Діярій гетьмана Пилипа Орлика. Том II. Опрацював для друку Ян з Токар Токаржевський Карашевич (друкується).
Том LI.	Серія праць Комісії для дослідів над польсько-українськими питаннями, книга 4. Антольоґія української поезії і прози в польських перекладах. Під редакцією Б. Лепкого (друкується).
Том LII.	Серія перекладів св. Письма та богослужбових книг, кн. 3. Божественна Літурґія св. Василія Великого. Ціна 2 зол.
Том LIII.	Серія перекладів св. Письма та богослужбових книг, кн. 4. Божественна Літурґія Раніш Освячених Дарів св. Григорія Двоєслова. Ціна 2 зол.
Том LIV.	Серія праць Комісії для дослідів над польсько-українськими питаннями. Bulletins de la Commission pour l'étude des problèmes polono-ucrainiens. Ціна 2 зол.

Warszawa, Służewska 7, m. 4.